

Polcz Alaine

ASSZONY A FRONTON

– Egy fejezet életemből –

Szépirodalmi Könyvkiadó

Budapest

A háború nem könnyű.
A házasság sem.
Megpróbálom elmondani Neked,
hogyan volt, mert egyszer már
el kell mondanom.

A NÁSZÚT

1944. március 27-én esküdtünk Jánossal (a háború negyedik évében) a Farkas utcai templomban.

Ismered az ötszáz éves súlyos gótikus templomot, puritán, református belsejével? A szomszédjába jártam iskolába a Református Leánygimnáziumba, itt konfirmáltam, és nagyobb ünnepekkor itt szavaltam.

A püspök esketett, ott volt Székely János, a hittantanárom, szintén talárban, és a keresztapám, Deák Ferenc hidelvei református pap. Az osztálytársaim egyenruhában sorfalat álltak, a tanáraink is eljöttek.

Esküvő előtt sokat ugrattak, hogy latinul kell a szöveget mondani, és ott lesz Kovács Erzsike, a latintanárnőm is. Ott volt, mikor gratulált, megölelt, és a fülembe súgta: „Most már tegezzük egymást.”

Ezek a kedves emlékeim az esküvőről.

Egyébként: nagyon sok ember. Hogy fér el a kezemben slepp, fátyol, csokor és a vőlegényem karja? Nem tudok lépni, ha nem fogom fel a ruhám és a fátylam, mert rátapad a kókuszszőnyegre és visszahúz. A templomba menve az autóban a násznagy, akit János választott, vadul udvarol, nem is értem egészen, és azt a tanácsot adja: Első éjjel nem szabad semmit csinálni, olyan fáradtak lesztek, gyerekek, ne rontsátok el.

A püspök kegyetlenül hosszan beszél, képtelen vagyok követni, fárasztó állni, minduntalan felvillan a magnéziumfény (fényképeznek), nem tudom visszafogni magam, hogy ne ránduljak bele.

János unottan kiteszi az egyik lábát (a püspök is észrevette, nagyon szégyelltem). Vége. Vártam, hogy egy szava, vagy mozdulata lesz felém, de nem, máshova nézett. Ettől valahogy belülről elfáradtam, nem is emlékszem, hogy hazafelé szóltunk egymáshoz vagy sem, de igaz, zsibbadtak is voltunk, alig tudtunk az autóig elvergődni, annyira körülvettek.

Aztán az esküvői vacsora: asztalfőn vőlegény, menyasszony. Mikor a többiek porcelánból esznek, nekünk ezüsttel terítenek. Mikor ők ezüsből esznek, nekünk arannyal terítenek. Minden tálat először hozzám hoznak, teszek az „uram” tányérjára, aztán a magaméba. (Ekkor viszik a püspökhöz, aztán anyámhoz.) Erzsike, a székely cselédünk – akivel egyszerre jegyeskedtünk és együtt vártuk a frontról a leveleket, az ő párja elesett – kipirulva odasúgta, mikor magamnak vettem: „Kevesebbet tessék venni!” Aztán dühösebben: „A nagyságos asszony is azt mondja, ne tessék annyit enni.” Csak a vacsora vége felé értettem meg, hogy nekem nem illik sokat enni. Nagy kár, hogy sohase kérdeztem meg tőlük, miért?

A macskaasztalnál a nővérem, a bátyáim és a pajtások, barátnők jól mulattak. Itt dög unalom volt a nagyasztalnál, de nem engedte meg anyám, hogy közéjük menjek, azt hiszem, a többiek is velem együtt szenvedtek.

Vagy jól érezték magukat? Tudom is én!

Reggel óta áradt hozzánk a távirat, virág és ajándék. Apa akkor vármegyei tisztii főügyész volt, és úgy látszott, hogy főispán lesz, mindenki igyekezett, ahogy ilyenkor szokás.

Utálok tele gyomorral asztalnál ülni. Végre felálltunk, végtelen idő után. Egy kis feketével összeszedtem magam, és együtt lehettem a fiatalokkal, megtaláltam a macskámat, amit úgy sajnáltam itt hagyni, de János nem engedte, hogy az új lakásba magammal vigyem.

Az egyetemre is nagyon szerettem volna beiratkozni, orvos akartam lenni, de nem engedte azt sem. Belenyugodtam, mert nagyon szerettem. Tizennégy éves koromban ismertem meg,

az első szerelmem volt, és az első, aki megcsókolt. Arra kért, hogy tanuljak meg gépelni, hogy a kéziratait le tudjam tisztázni. (Közgazdaságin végzett, írónak készült. Négy év frontszolgálat, én közben végeztem a gimnáziumot, és leérettségiztem.) Tanultam gépelni, de nagyon utáltam a gépelést, mindig valami nyomasztó szorongás fogott el, miközben skáláztam tíz ujjal, vakon.

Éppen jobban kezdtem érezni magamat, amikor bekísértek a lányszobámba, János levette a fátlyam és koszorúm, Anyámnak adta, megköszönt engemet, vagy a vacsorát, vagy az egész esküvőt. Anyám rábízott, kérte, hogy vigyázzon rám, azzal elmentünk. Csak évek múlta tudtam meg, hogy Anyám elkezdett sírni, nem tudta abbahagyni, rosszul lett, és nem ment többet vissza a vendégekhez.

Anyámék családi házával, kertjével szemben volt az új lakásom, egy villa magasföldszintjén. Csak átmentünk a keskeny, hegynek szaladó, macskakövekkel kirakott utcán. Talán szerettem volna, hogy az ölében vigyen át? Vagy meg is tette – csak most már nem emlékszem rá? Hogy mentünk be, mit mondott, levetkőztetett-e, vagy magam vetkőztem? Semmit nem tudok felidézni. Egyszerűen nincsen emlékem az első éjszakáról. (Ha hiszünk Freudban, volt rá okom, hogy elfelejtettem.) Egyetlen apróság maradt meg. Az éjszaka folyamán vagy hajnalban, ahogy feküdt mellettem, begömbített térdel áttette rajtam a lábát, és az nagyon jólesett. Mindenki ismeri ezt a mozdulatot, így szoktak a gyermekek is anyjukhoz bújni.

Tudhatod, hogy ma már semmi gátlás nincs bennem a szexualitással kapcsolatban. Elmondhatnám orvosi vagy pszichológiai szaknyelven, esetleg gúnyosan vagy frivolan, vagy röhögve, hogy mi történt, de hát nincsen semmi mondanivalóm. Fájt. Napokig fájt még ülni is.

Álmos voltam, és fáradt. Reggel csodálkoztam rajta, hogy nem találtam ki előre, hogy az embernek szét kell vetni a lábát. Most már tudom, hogy nem „kell”, csak szokás, de akkor azt hittem, hogy amit az éjjel megtanultam, az úgy van, és nem is lehet másként.

Úgy látszik, akkoriban nagyon jó étvágyam volt, ahogy felébredtünk, elfogott az éhség, felkaptam egy szép, földig érő pongyolát, amit direkt erre az alkalomra kaptam, és vágattam haza, kajáért. Óriási megrökönyödéssel fogadtak, hogy: „Te minek jöttél haza? Menj vissza, mindjárt visz Erzsi.”

Siettünk be a városba, hogy bejelentkezzünk az új nevemmel, és elérjük a pesti gyorsot. János nem várta meg, hogy felöltözzek, elindult előre.

Amikor beültem a fürdőkádba, váratlanul megindult a tus, és csuromvíz lett a hajam. Vágattam befelé, de beszaladtam Anyámékhoz elköszönni. Megint nagy megrökönyödéssel fogadtak. Úgy látszik, ilyenkor pirulva illik eltűnni, és nekem ahhoz nem volt érzékem, vagy tudja a jó ég. A vizes hajamért is haragudtak.

Az autóbuszban nem tudtam jegyet váltani, mert egy fillér sem volt a pénztárcámban. (Ezer forintot is kaptam nászajándékba, „tűpénznek”, de ahhoz nem akartam hozzányúlni, meglepetésnek szánva, egyben odaadtam Jánosnak, így néhány napja már nagyon pénztelen voltam, és resteltem Anyáméktól kérni.)

Nagyon kínosan érintett, hogy mi lesz a jeggyel, de a kalauz mosolygott, és azt mondta, fogadjam el tőle ajándékba – hallotta, hogy tegnap volt az esküvőm. Ettől nagyon boldog lettem. De János összeszidott, amikor leszálltam a buszról.

Haragudott a hajamért, a bőrdökhöz, és még valami másért is, amire már nem emlékszem. Szürkészöld szeme elsötétedett, nagyon erős volt a szakálla, kékesen sötét az arca frissen borotválva is.

Első osztályon utaztunk, és a távoli, csodálatos Pestre! (Ugye vicces? De nem tudod, hogy Kolozsvárt mit jelent Pest és Magyarország. Egy kicsit talán már sejtetted.) Az útból nem emlékszem semmire. Pesten, nem tudom, melyik pályaudvaron, álltam a sínek között, és egyszerre csak fájni kezdett a szívem, közönségesen fájt, olyan szomorú lettem.

Akkor odajött a násznagy, az, amelyik az autóban, a templomba menet udvarolt, és azt mondta, gyönyörű vagyok, ennivaló az útikosztümöm, tudta, hogy egy vonattal jövünk, csak nem akart *zavarni*. Aztán kétértelműségeket mondott, és dicsért tovább.

Carlton, Duna-partra néző lakosztály. Életemben először voltam szállodában. Ha a szobánkban étkeztünk, guruló asztalt toltak be, végig ott állt egy pincér, váltogatva előttünk a tányérokat. Külön háló és nappali. Más emlékem nincsen.

Csodálkoztam: máskor hogy élvezném.

Éjszakánként riadó. Egyszer megingott az egész épület. A Ritzet kettőbe hasította egy bomba.

Azóta a Carlton sincsen meg. Az egész szállodasort földig bombázták.

Ide-oda mentünk a városban. Néha egyedül hagyott. Azt mondta, tárgyalása van. Ezt természetesnek találtam, noha nászúton voltunk.

Csavarogtam a Duna-parton vagy aludtam. Mindig aludni szerettem volna, kimondhatatlanul fáradt és álmos voltam. Ebből gondolom, hogy éjjel sokat lehattunk együtt, na és persze a szüntelen légiriadók.

Azután Csákvárra mentünk, Majkra és Egerbe.

(Tíz év múlva ugyanabban a szállóban, ugyanabban a szobában voltunk Miklóssal.)

Egerben egyszer összevesztünk, és ott hagyott az utcán. Ugyanaznap tudtam meg, hogy ötszáz pengőt adott a kollégiumnak, ahol tanult, s ezt nekem nem mondta. Nagyon fáj, hogy miért nem szólt? Hiszen én örültem volna ennek. Csak a paptanárjával való beszélgetésből szűrtem ki, hogy előző nap adta át a pénzt. Az én ezer forintomból adta. (Az akkor egy félévi keresetnek számított.)

Ezenkívül Egerből sem maradt más emlékem, csak a városról. Úgy terveztük, hogy a visszautat megszakítva Pesten maradunk. Az újságokból tudtuk meg, hogy felállítják a gettókat. Nem akartuk elhinni, hogy megteszik, és ha itt mégis, Erdélyben akkor sem, az lehetetlenség. De azonnal visszaindultunk.

Az egész házban egyedül mi voltunk keresztények. Az emeleti lakók kedves jó barátaink, ők adták át a nagy lakáshiány közepette a földszinti lakrészt nekünk, összébb húzódtak, mert féltek. Mi egyben-másban falaztunk nekik, ők mellékálláshoz és jövedelemhez segítették Jánost, aki akkor a Helikonnál dolgozott. Ezt az állást is zsidó barátaink révén kapta, illetve az én barátaim révén. Kovács Laci felesége, az okos és erélyes Sulika, aki tulajdonképpen vezette a Helikont és a Szépművescéhet, maga is zsidó, hát rohantunk haza.

Német megszállás.

Este mentem haza a sétatéren át, a százados vadgesztenyefasorok alatt német tankok álltak, lövésre készen. Mellettük mozdulatlanul, némán a katonák. Csak égő cigarettájuk parázslott vörösen a légó- és lombsötétben. Mintha a lélegzetüket is hallottam volna... Egy nő megy egyedül a sötétben, a tankok előtt, és a katonák mozdulatlanul, hangtalanul nézik. Félttem, nem magam miatt, nem én voltam a tét. Különös volt, hogy az egész hosszú úton egyetlen pissenés, mozdulat nem hallatszott. Ez a kép még ma is kísért. *Akkor* kezdtem félni a német katonáktól.

Iszonyat és kavarodás mindenütt.

Amikor megesküdtünk, már viselni kellett a sárga csillagot. Horváth Böske barátnóm nem volt ott, azt mondta, nem jön református templomba, és én marha még szemrehányást tettem, hogy én önként mentem vele a zsinagógába. A kislány, akibe a bátyám szerelmes volt, Margitka sem jött el, de ez nem tűnt föl, mert csak házon kívül barátkoztam vele. Dóry Ferkó, amikor megtudta, hogy csillagot kell viselnie, sírógörcsöt kapott, és nem ment ki a házból.

Úgy hozta el Kovács Pista taxin, kiskabátban, azzal, hogy szétveri azt, aki igazoltatni meri őket. Ez mind hozzátartozott a házasságom első napjainak hangulatához, s ennek emlékével rohantunk haza Pestről.

Hazaérkezésünk utáni napon elhurcolták az utcánkból Kádár Imrét* és a feleségét. János elszaladt az iskolába a kislányukért, Annáért, nehogy hazajöjjön, vitte Sulikához. Onnan aztán vidékre menekítették. Életben maradt. Jánoska, a fiuk közben hazaszaladt és nálunk kereste Annát, hiába tartóztattam, elment. Ő nem menekült meg.

Ezekről a napokról nincs más emlékem, mint hogy a házban lakó Sebőkékkel vártuk, hogy mikor viszik őket. Iszonyatos volt. Persze nem tétlenül ültünk, Pétert, Sebőkék fiát sikerült munkaszolgálatosnak felvételni. Gyorsan, órák alatt katonafelszerelés kellett, Irénke nővérem az udvarlója fejről szedte le a katonasapkát, akit ezért aztán becsuktak. Hogy Irénke miért tette, ma sem értem, mert ő volt a család egyetlen antiszemita tagja. Egon bátyám bakancsa kicsit nagy volt Péternek, a háború után köszönettel visszahozta.

Közben bőröndökkel, meleg ruhákkal, gyógyszerekkel, hamis papírokkal, hamis orvosi bizonyítványokkal szaladgáltunk. Elmegyógyintézetbe segíttünk becsukni embereket stb. Mások is ezt csinálták, ez volt ezekben a napokban, semmi más.

János nagyon rendes volt. Nem velem, hanem mindenkivel. Egyetlen szó nélkül segített, nem félt, és nem várt semmi hálát. Ezenkívül hallgatott.

Sok mindentről én sem tudtam.

A Gestapo éjszaka ment a jelentékenyebb, gazdagabb zsidókért. Egon bátyám a városnál dolgozott. Mindig onnan kértek kocsit. Így előre tudtuk. Én leadtam a drótot Horváth Böskének, ő tovább, és akkor nem aludtak otthon éjszaka.

Horváth Böskék az ékszereket és más értékeiket kihozták hozzánk.

Dőry Ferkót sikerült kimenteni, katona lett.

Elvitték Margitkát, Egon szerelmét. Szemeteskocsin.

Közeledtek a mi utcánkhöz. Sebők, az öreg édesanyja, Sebőkne, János, meg én, végtelen beszélgetésekkel töltöttük az estét. Aztán, na, ma már nem jönnek, le lehet feküdni.

Napközben az asszony hurcolta hozzánk a holmiját. Az öreg nénit szél érte, fél oldala megbénult. Nosza gyorsan, papírok, ki lehet menteni a lágerből. Ültem az ágya mellett, és vigasztaltam, hogy *nem viszik el*, kórházba fog jutni. Ha elszaladtam a piacra, sírt és kiabált, hogy hívjátok haza, neki elhiszem, hogy nem fognak elhurcolni.

Harmadnapra rá elvitték a ház összes lakóit. Hajtották őket le a lépcsőházban. Kisgyermek is volt, kétségbeesve üvöltött, eltörött a tejesüveg, csorgott a tej a lépcsőkön, kiszaladtam, hogy segítek. Magdához akartam szólni, egy csendőr ordítani kezdett, hogy mit akarok *ezeztől*, és belökött az előszobaajtón. Magda, Sebőkne mosolygott és intett, úgy ment le a lépcsőn. Rám csapta a csendőr az előszobaajtót, álltam a falnál, és hallottam az öregasszony hörgő lélegzetét. A fia könyörgött: „Ne siettesék, szél érte szerencsétlent...” „Majd puskatussal megkönnyítjük a járást neki” – még ezt hallottam. Akkor János megfogta a csuklómat, belökött a belső szobába, és rám zárta az ajtót. Tulajdonképpen ez volt a legirgalmasabb cselekedete a házasságunk hét éve alatt.

Az egész házban egyedül maradtunk. Anyámék nyaraltak. János bent töltötte a városban a napjait. Én takarítottam, főztem és vártam haza.

Iszonyodtam a háztól. A lezárt lakásoktól. A pincétől. Sohase mentem le, ha légiriadó volt. Kinyitottam az összes ablakot, előírás szerint. Leültem az íróasztalom elé, ami sarokablak előtt állt. Anyámék házát néztem, éppen szemben volt velem. A macskám sokszor átjött hozzám. De egyszer János megtalálta, hirtelen felkapta és kidobta az ablakon. Magasföldszinten volt a lakásunk, a rózsabokrok közé esett. Sírní és kiabálni kezdtem. A macska attól kezdve akkor jött csak, ha látta, hogy János nincsen otthon.

Persze közben futott az élet. Szép ruhákat kaptam. Soha annyi ruhám nem volt. (Gyermek- és lánykoromban levetett, rosszul átalakított ruhákban jártam.) Társaság, színház, jövés-menés.

János egy szép farkaskutyát hozott, nagyon örültem neki. De aztán ellopták a németek. Az otthonomat nyalogattam, mint cica-mama.

□ Erdélyi író

Prámer Márta*, az a hideg bestia, azt mondta a háború végével: „Igazában tudod, mit sajnálok? Hogy a te csodálatos otthonodat is tönkretették.”

Az egyik szobában János lakott. Sok könyv, biedermeier fogadóbutor, íróasztal, fekvőhely és egy antik szekrény volt itt.

Az én sarokablakos szobámat (ma sem értem, akkori fejemmel honnan vettem az ízlést és erőt) nagyon arányosan, harmonikusan, barátságosan, antik bútorokkal rendeztem be, amit darabonként szedtem össze, nagy szeretettel.

Egy kis modern ebédlő nézett a nagyon kedves és jól használható, virágos balkonra. A konyha igazi kisvárosi konyha, patyolatosan súrolt padlóval, ragyogó tűzhellyel, szemem fénye és büszkesége volt. Befőztem és vacsorákat adtam, díszesen terítettem, nagyon jól főztem, és igyekeztem János kívánságának megfelelően nagyvilágian öltözni.

Azt szerette volna, ha festem magamat. Ezt az egyet nem tettem meg, mert nem tudtam. (Ez így van. A mai nők ezzel a tudással születnek, nekünk még tanulni kellett.) Különbösen marhaság lett volna, tizenkilenc éves voltam, az arcomon „rózsák”, a szám még piros, a hajam magától hullámos, fodrászt nemigen ismertem.

Nem emlékszem, hogy szellemi vagy más problémákról beszélgettünk volna. Nem szerette, ha az érzelmeimről beszélek. Nagyon hallgatag volt, és zord. Valami furcsa hidegség és élettelenység jellemezte. Nehezen talált kapcsolatot az emberekkel. Tökéletesen kiábrándult mindenből, három és fél év front után tudta, és kicsit cinikusan várta, hogy feltartóztatlanul jönnek az oroszok, el kell veszítenünk a háborút, a szovjet paradicsomról is tudott egyet-mást.

Írni akart, írni szeretett volna, de nagyon ritkán és keveset írt. Soha semmit nem fejezett be. És ivott. Alaposan és rendszeresen ivott. Nem látszott meg rajta, sohase láttam berúgva, még spiccesen is ritkán. Naponta többször ivott egy-két kupica töményét és felváltva bort, fröccsöt. Egy kivizsgálás után az orvos közölte, hogy szervi májbaja van, azonnal hagyja abba az ivást, mert tíz év alatt elviszi.*□ Nem törődött vele és nem kezelte magát.

Vadul harcoltunk emiatt. Szeretet, könyörgés, logikus meggyőzés, orvosi és egyéb érvek nem hatottak, vállat vont és ivott. Taktikát változtattam. Ha inni kezdett, én mindig a kétszeresét ittam. Addig könnyen és szívesen ittam, hamar becsíptem. Most sokat voltam részeg, rosszul lettem, utálni kezdtem a bort.

Kicsit lennebb hagyott, aztán folytatta, rosszabbul lett a májával. Kétségbeestem. Utolsó kártyámat játszottam ki: ha ivott, bármilyen keveset, azonnal eszméletlenül ittam magamat.

Ez körülbelül így folyt le: bementünk a városba vacsorameghívásra. Szó nélkül befordult egy vendéglőbe. Nem is kértem már, hogy ne igyon, abból csak napokig tartó, elviselhetetlen feszültség támadt. Megrendelte az egy deci töményt magának, nekem sört. Nem változtathattam meg a rendelést, irtózott minden jelenettől, a pincér és bárki idegen előtt. Én nem, nekem mindegy volt, ezt tudtam, és sohase szóltam. Egy idő múlva felálltam, hogy ki kell mennem. Szó nélkül magához vette a táskámat. Még erre is fütyültem, kerülővel a sötétbe mentem, és négy deci konyakot kértem. Kissé csodálkozva kérdezték: „Hogy?” „Pohárban” – mondtam én kedvesen. Lassú, egyenletes kortyokkal ittam ki. (A konyak szagától még most is végigfut a gerincemen a hideg.) „Az uram kifizeti az asztalnál”, mondtam könnyedén, nyugodtan, és visszamentem az asztalhoz. Nem tudom, hogy másnak mekkora mennyiség négy deci konyak vacsora előtt. Nekem nagyon sok volt. Szó nélkül tartottam magam, míg elvágódtam. Ez önmagában csak botrány lett volna, de ehhez még hozzájárult az, hogy a szívem, vagy valami, nem bírta az alkoholt. Orvos, injekciók, izgalmak.

Amikor cianotikus körmökkel és szájjal, hideg verítékben feküdtem, akkor talán megrendült, ölelt és csókolt. Ezért hagyta abba az ivást, vagy megsejtette, hogy konokul addig

□ Jó nevű fül-, orr- és gégeorvos volt, bátyám partnere.

* Ez később be is következett.

ismétlem, míg valami szerencsétlenségbe futok bele, nem tudom, de abba hagyta. Diétázni is hajlandó volt.

Néha játszottunk. Szerette meglesni, ha fürödtem, öltöztem vagy vetkőztem. Barikádokat emeltem, ellopta a kulcsokat, hogy ne tudjam zárni az ajtókat. A hajcihőt, a dulakodásokat nagyon élveztem, előtte meztelenre vetkőzni – valóban szégyelltem.

Terveket szőttünk. Megkapta a *Pásztortűz* című folyóiratot. Komoly lapot akartunk belőle csinálni. Lelkesen segítettem, mindenben a kezére jártam. Szerkesztőségnek elkunyeráltam Apa régi irodáját, festettem, berendeztem. Pedig előzőleg kórházban voltam, aztán kivették a mandulám, hogy a szívem jobban bírja a pajzsmirigy-túlterhelést. De fáradhatatlanná tett, hogy kint a tábla az ajtón: „*Pásztortűz*. Képes havi folyóirat szerkesztősége.” Nagyon örültem neki.

Azt hiszem, ha készségesen feküdtem is le, de nehezen, vonakodva adtam át magamat az ölelésnek. Hogy ez kívülről is látszott-e rajtam, nem tudom. Az biztos, hogy mindig fogadtam a közeledését. Ha nem éreztem semmit, az jó volt, nyugodt maradtam. De, ha átadtam magam az ölelésnek, egy néhány pillanat múlva ott maradtam pattanásig feszült idegekkel, lüktettek a fejemben az erek, és nem akart alábbhagyni a szívdobogásom, ő pedig elfordult a falnak és aludt... Nem akartam zavarni a mozgással, mert haragudott, csak úgy tudtam mozdulatlanul feküdni, hogy tónusbeli izomfeszültséget hoztam létre az egész testemben, és amikor már nem bírtam tartani ezt a feszítést, lazítottam, aztán megint feszítés, megint lazítás. Ezért félttem átadni magam egészen, mert ha ott maradtam kielégülés nélkül, rossz volt.

Nyár közepén jártunk, és a pesti könyvnapokra Jánost küldte el a Szépmivescéh, megbízott képviselőjeként. Nem akart magával vinni, pedig nagyon vágytam rá, különben is féltettem a pesti bombázások miatt egyedül engedni. Egyszer éppen benn voltam a Helikonnál, beszélgetés közben hallom Sulikától, hogy Kovács Laci, az ura sohase megy nélküle könyvnapokra. Mi több, kiderült, hogy még az én szállodaszámlámat is fizetik, hiszen árulni fogok a sátorban. Nagyon fájt, hogy nem akart magával vinni, hiszen három hónapos házasságunk voltunk, de azt hittem, olyan oka lehet, amiről nem akart nekem beszélni.

Aztán azt ajánlotta, hogy utazzak utána két nappal később Apával, mert már nem tud nekem hálókocsijegyet szerezni. Olyan megalázó volt, hogy én, a fiatalasszony az apámmal, és ne az urammal utazzak, hogy otthon szégyelltem megmondani. Azt válaszoltam, hogy számomra sokkal egyszerűbb megoldás, ha Kovács Pista kísér fel Pestre, aki készséggel igazítja hozzám utazása napját. Kovács Pista volt a lánykori jó barátom, kedves, derűs, pajtási viszonyban, nyitva felém, de a külvilág felé is. Sosem terhelt a szerelmével, amit hamar el is felejtett – majd Irénke után Ricukába szeretett bele, elvette feleségül. Én ezt egy életre szóló barátsággal viszonztam. Azonnal volt hálókocsijegy. De nem hiszem, hogy ezt valaha is el lehet felejtetni.

Pesten a könyvsátorban nagy élet volt. Erősen favorizáltak. Nyirő* mindenkinek elmesélte, hogy a lányával osztálytársak voltunk, és micsoda butaságokat súgtunk egymásnak az érettségig. Én Nagy Istvánnak[□] elmeséltem, hogy az egész osztály szerelmes volt belé. Aztán persze jött Tamási Áron, Kemény János, az öreg Bánffy Miklós gyönyörű fejével és udvariasságával. (Később Egon segítette kitelepülni Erdélyből, és itt aztán hamarosan meghalt.)

Nem tudom, János hogy vette sikereimet. Egyszer hűvösen és gúnyosan rám szólt: „Igazítsa meg a kalapját, olyan, mint egy bohóc!” Ez órákra elrontotta a jókedvemet.

[□] Nyirő Ildikó éppen előttem volt az osztálynévsorban, egyszerre szóbeliztünk.

^{□*} Kolozsvári színész, „bonviván”.

Pedig utoljára ragyogtunk és voltunk boldogok. A visszacsatolt Erdély könyvsátrában a szívvel, melegséggel ünnepelt erdélyi asszony voltam. Ő költő, az Erdélyi Helikon, a Szépművészeti munkatársa. Hoztuk az erdélyi írók könyveit.

Gyakran volt külön programja, néhány szűk szóval számolt be, merre járt.

Kolozsvár szőnyegbombázást kapott. Fordultunk volna vissza azonnal, de nem lehetett, az egész vasútvonalat végigbombázták, nem járt vonat. Sem távirat-, sem telefon-összeköttetés. Még a minisztériumon át sem kaptunk híreket. Mi van anyámékkal, a barátokkal, mi lett a várossal? Mi történt a gettóval?

Végre indulhattunk. Szolnokon, ahogy leengedtem a vonatablakot, émelyítő, erős szag csapott be. Égett hullaszag.

Később, már nem emlékszem, melyik állomáson, bedrótozott ablakú marhavagonok állottak velünk párhuzamosan. Erdélyből vitték ki a zsidókat. Kétségbeesve könyörögtek ennivalóért. Amit hirtelenében találtunk, benyújtottuk nekik. (Mami, János édesanyja a gazdag Dunántúlról, az Esterházy-kastélyból felpakolt.) Durva ordítózás támadt, csendőrök és talán katonák is: ki merete? Nem szabad közelíteni a lezárt vagonokhoz. Felszálltak a mi vagonunkba, keresni a tettest. Mivel a két szerelvény között fegyveresek cirkáltak, nagyjából bemérték a távolságot. János tiszti becsületszavára hivatkozva tiltakozott, és kikérte magának, hogy engem gyanúsítsanak és vallassanak. „Lekapcsolják a vagon, nem engedik ki a vonatot, míg nincs meg a tettes.” Végre légiriadó, ki kellett engedni a vonatot. Az ablakban álltam, megismert egy kolozsvári fiatal lány. Odaszorította az arcát a szögesdróthoz és úgy kiáltotta felém: „Viszontlátásra!” – „A túlvilágon” – ordította hozzá az egyik csendőr. Tudtam, hogy János velem érez. Fokozódó szorongással vártam Kolozsvárt, ez *együtt* nekem túl sok volt, de láttam, nem akarja, hogy beszéljek. Hallgattam. – Ő se szólt semmihez, egyetlen szót sem.

Végre Kolozsvár. Az állomás teljesen ép, a környéke csupa rom. A vasút környékét bombázták. Pár száz halott – mondták. Az újságok alig egynéhányat vallottak be. A gettót is találat érte. Egon ment be a halottakért, hogy Margitkával találkozhasson és csomagot lophasson be; Margitkának mindene elveszett. Irénkével válogattunk holminkből fehérműt, meleg ruhát, anyám ennivalót készített. Ezt 1988-ban Kiriát Tivonban a most már Mirjam nevet viselő Margitka így mesélte el: „Egon szedte össze a halottakat, én folyton szaladtam mellette (a válláig sem értem, olyan kicsi voltam) és azt kérdeztem: »miért? miért? miért?« Egy szót sem szólt, nem nézett rám. Egyfolytában csorogtak a könnyei.”

A családban mindenki ép. Azt hittem, ez volt életem legnehezebb napja. (Te jószagos Isten, milyen naiv voltam!)

Erdélyt hadszíntérre nyilvánították. De éltünk. Nagyon jól emlékeztek Ti is, hogy hadszíntér ide, hadszíntér oda, milyen vidáman pezsgett az élet. Színházak, mozik tömve, a vendéglőkben nem lehetett üres asztalt találni, kirándulások, vendégeskedések egymást érték. Akkor mutatták be Jékely Zoli *Angelit és a remeték* című darabját. A felesége, Jancsó Adrienne játszotta a főszerepet. Hát persze, nagy esemény volt.

Aztán Páger lejött Kerecsendi Kiss Marcival az *Első-t* rendezni. Kiss Marci iskolatársa volt Jánosnak. Politikai feszültség volt közöttünk, de ezt mindnyájan igyekeztünk áthidalni, lehetőleg nem beszéltünk kényes témákról.

Egyszer a New York teraszán ültünk, arról volt szó, hogy Tamási válik Magdótól. Hát persze – mondta Páger –, hiszen zsidó! – Amikor elvette, akkor is zsidó volt – mondtam én. (Tamási* a válással megvárta a háború végét, Magdót és családját kimentette még.)

Szóval voltak csatározások, de ebben csak nagyon ritkán és mellékesen vettem részt. János nem szerette, ha társaságban beszélek, s vele sem lehetett semmit megbeszélni. Csak akkor került szóba a magatartásom, ha neki nem tetszett. Bármiféle megnyilvánulásomnak csak akkor volt reflexiója, ha kifogásolta. Akkor sem adott magyarázatot, csak így: Maga ne

□ Később szorosabb barátságba kerültünk, következő feleségével, Basilides Alizzal barátnők voltunk.

politizáljon, mert nem ért hozzá. Vagy: Jobban teszi, ha hallgat, amikor butaságokat akar mondani.

Addigi elfogulatlanságom és gátlástalanságom lassan kezdett eltűnni. Táncolni oldottan és könnyen még ma sem tudok, mivel gúnyosan, nevetve figyelmeztetett, hogy lehetőleg ne táncoljak, mert úgy mozgok, mint egy elefánt. (Pedig hogy szerettem és szeretek táncolni.)

Mivel Jánost szerettem és fontos volt a véleménye, nagyon könnyen és gyorsan megingatta az önbizalmamat. Ezt még valahogy elviseltem, de a szeretetlensége és ridegsége kibírhatatlan volt. Hiszen szerelmes voltam. Otthon pedig úgy éltem, mint Apám, Anyám kedvence, a testvéreim bizalmas pajtása; cseléd, kutya, macska mind-mind szeretett. És emellé a barátok. Miklós, Te emlékszel, amikor tíz év után először voltunk Erdélyben, hogy Horváth Böske mennyi szeretettel vett körül, s hogy amikor hazajövet fel akartunk szállni, Kovács Pista ott állt a vonathoz éjfélkor. Három este jöttek ki a vonathoz, mert nem tudták, mikor utazunk, és még egyszer el akartak köszönni.

Lonci óvodáskorom óta volt a barátnőm. Biró Berta is nekem írt, hogy azonnal menjek, amikor négy hónapi házasság után a karjai között meghalt az ura, és ő ott maradt terhesen. (Az akkor hordott fiú mostanában kérdezte, hogy mi van a bácsival, aki a *Szebeni fiúk*[□]-at írta, mert olvasott róla az újságban.) Szeretet és bizalom úgy vett körül, mint egy meleg anyaöl. Csak János nem szeretett. Ezt nem tudtam megszokni. De panaszkodni sem tudtam. Még Biró Bertának sem, aki legnagyobb válságában hozzám fordult, s akit ma is változatlanul nagyon szeretek.

Hét évig soha senkinek nem beszéltem a házasságomról és a problémáimról. Ma is csak találgatom, hogy miért. Akkor ezen nem gondolkoztam, talán észre sem vettem. Tavaly nyáron tudatosodott bennem, amikor Róza néni, anyám egyetlen barátnője és unokatestvére mesélte, hogy Anyuka egyszer elkeseregte neki, hogy érzi: szerencsétlen vagyok, de nem beszélek, sem a családban, sem a bizalmas barátnőimnek.

Egyszer a belső szeméremajkamon egy kis pattanás keletkezett. Napokig zavarban voltam, végre nagy restelkedve szóltam Jánosnak. Nagyon elkomorodott, és azonnal orvoshoz küldött. Gonorreát állapítottak meg. (Tudom, hogy ma sokan tájékozatlanok erről a betegségről; én sajnos nem. Nemi fertőzés, de nem vérbaj.)

Akkor még megvolt a gyönyörű farkaskutyánk, Fric. Kilenc hónapjával akkora volt, mint egy borjú. János nem jött velem az orvoshoz, a kutyát vittem magammal. Nem tudom, miért. Azt hiszem, előre félt. Az orvosnak volt egy ici-pici fehér pincsije. Ez a vadállat Fric, aki embert, állatot megtámadott, ha nem fékezték, megállt a kicsi, vacak fehér gombolyag előtt, és reszketett, félt, meg sem mozdult, hagyta, hogy a pincsi nekirontson a lábainak. Ezt bámultuk az orvossal.

Hát milyen felfeküdni a vizsgálóasztalra, és kitért combokkal hagyni, hogy beléd nyúljanak és nézzenek, tizenkilenc évesen (mert aztán már az ember megszokja), és kínos kérdésekre válaszolni, hogy aztán azt mondják, nemi bajod van?

Én azt nem tudom megírni. Férfi talán elképzelni sem tudja.

Na jó, nem szóltam semmit. Mire az orvos: ez nem a betegség klasszikus jelentkezési formája. Fiatal és túl érzékeny még itt a bőr, mint a gyermeklányoknak. Különböző kötelességem figyelmeztetni, hogy ez válóok. Ide benaplóztam, bármikor rendelkezésére állok, és kiadom a hivatalos igazolást, a bíróság minden esetben elfogadja. – Miért váljak? – kérdeztem én csodálkozva. – Azért, mert az ura ezt valahonnan szerezte. – De hátha én szereztem? – Ja, ha egyszerre több férfivel él együtt, akkor ez valóban nem válóok – mondta, és látszott, hogy ezen nagyon jól mulat.

Aztán valószínűleg a bamba képemből rájött, hogy nem erre gondoltam, és közölte, hogy ilyesmit csak érintkezés útján lehet kapni. Talán a végén is, mondtam én. Mire ő: „Ahogy mondani szokták: hogyne, csak kényelmetlen.” Nem értettem meg. Megsajnálhatott, mert

---

□* Lengyel Balázs

hosszasan beszélt hozzám: nézze kedves, kicsi fiatalasszony, maga még a koránál is fiatalabb és tájékozatlanabb. Honnan veszi ezt a gyanútlanyságot és bizalmat? Úgy látszik, egy felelőtlen ember kezébe került, mert más ezt nem tehettem magával (sic! ma is pontosan emlékszem a szavakra), fogadja meg a tanácsomat, vegye az igazolást, és adja be a válókeresetét, ha nem, még nagyon rá fog fizetni erre a házasságra. Itt jót semmit se lehet várni.

Ezen annyira felháborodtam, hogy egyetlen szóval sem válaszoltam. Fizettem és mentem. Kezelésre is más orvoshoz jártam, hogy ne is lássam többet.

Hazamenet megértettem a végé-célzást. A sötétedő sétatéren egymagamban voltam, de belepirultam, szaladtam haza, végig a Rákóczi úton. Akkor már gyanakodni kezdtem, de különös módon nem a tény fájt, hanem a kettőnk kiszolgáltatottsága a harmadiknak, az orvosnak. Otthon egy-két szóval elmondtam, hogy mi volt, aztán megfogtam a fejét, az arcát magam felé fordítottam, hogy szembenézzünk, és úgy könyörögtem: „Nem haragszom semmiért, de az Istenre kérek, mondd meg az igazat, mástól hoztad? Nem fogom tudni elviselni, ha most hazudsz.” (Csak be kell csuknom a szemem, hogy lássam azt a pillantását, a szemét.) Szép zöldesszürke szeme volt, és magas homloka, nagyon őszintén nézett, és valahogy erővel, belülről (hát persze, hogy ilyen nagyon őszintén és megrendülve kell nézni, ha az ember hazudik, iszonyatos szorultságában nem tehet mást, mint hogy összeszedi minden erejét): „Milyen csacsi vagy, hát persze, hogy nem hoztam senkitől. Emlékszel, magad panaszoltad, hogy elvesztetted az egyensúlyt és lehuppantál az ülésre a kolozsi végén, és mosakodnod kellett utána, akkor kaphattad.”

Később próbáltam mentegetni magamban, hogy a saját szempontjából indokolt volt a hazugsága, de hiába: ezt éreztem az igazi és kitörölhetetlen árulásnak. A pillantást. (Mi az a sérülés, amit nem lehet érinteni? Hát nekem azt az őszinte pillantást. Csalást, gorombaságot, elhagyást, mindent meg tudok bocsátani, sőt elfelejteni. [Azért módjával tessék élni vele.] De amikor mindent kínálva szembenézek, és csak őszinteséget kérek... – valami elmebajhoz hasonló ez – az igazat akarom, a hazugságot nem tudom megbocsájtani.)

Egypár nap múlva nála is felléptek a betegség tünetei. Kétségbe voltam esve, hogy megfertőztem. Kínos napok és hetek. Nem részletezem. Ő gyorsan gyógyult, a férfiaknál nincsen olyan érzékeny berendezés, ami a szülést szolgálja, és ami mind ki van téve a betegségnek. Injekciókúrát, ami lázt okoz, nem kaphattam a szívem miatt. Neki meg sem kottyant, gyógyult. Természetesen ez idő alatt nem érintkezünk, kedvünk sem volt.

Anyuka elutazott Rózsika nénihez Kecskemétre pihenni a trombózisa után, de nem tudott többet visszajönni, mert Erdélyt lezárták, *valóban* hadszíntér lettünk. Egyik éjjel erős ágyúzásra ébredtünk, a Feleki-tetőn láttuk a torkolati tüzeket. Ugyanis augusztus 23-án Románia kilépett a szövetségből.

A maga módján tette. A vezető tisztikar? vagy az állam vezetői? meghívták a német tisztikart pezsgős vacsorára. Leitatták, aztán legyilkolták, felkoncolták őket. A zűrzavarban a legénységet szétugrasztották, elfogták, megadásra *adattak* utasítást, és ezzel „kiugrottak”.*

Mennyit bajlódott és ügyetlenkedett Magyarország a rosszul palástolt, rosszul szervezett kilépési kísérletekkel!

A Feleki-tetőn román ágyúk álltak, román hadsereg. Lábuk előtt Kolozsvár – tele németekkel. Felettünk repülőgépek cirkáltak, néha gépfegyverrel lőtték az utcákat. Nézttem a Deák Ferenc utca elején az aszfaltba fűrődött golyónyomokat.

Románia tehát 44 augusztusában átállt a Szovjetunióhoz, s a frontvonal a Kolozsvár feletti hegytetőn húzódott. A németek megszokott és bevált taktikájukat alkalmazták: megengedték, hogy a most már ellenségesnek nyilvánított Romániával szemben a magyar csapatok területet foglaljanak el, és az anyaországhoz csatolják. (Luciferi ötlet, nem?) Iszonyatos vér árán Tordát visszafoglalták huszonnégy órára. Ennek a harcnak a torkolattüzeit láttuk a Feleki-

---

□ így hallottam én a történéseket.

tetőn. Ezzel a román-magyar gyűlölködésre újabb olajat öntöttek, dühöngve jöttek a románok visszafoglalni Kolozsvárt. Egyetlen mentség és menekülés lesz – majd később – a szovjet csapatok odaérkezése.

Még jóval a román támadás előtt Esterházyak^{*□} írtak a családnak, hogy az oroszok elől küldjenek el engem Csákvárra. Az anyósom ugyanis kulcsárnőként szolgált náluk. Akkor a kastély már a svájci vöröskereszt védelme alatt állt. „Dunántúlon nem lesz háború, angol megszállás stb.” Teljes biztonságban leszek. Apáék és János minden erejüket latba vetették, hogy menjek, de konokul ellenálltam. (Hiszen tudtuk, hogy a háborút el kell veszítenünk, de így még mi sem képzeltük, a gyűlölködő és diadalmaskodó Romániával terhelve.) Addig nem akartam indulni, míg János és a család bent van Erdélyben. Hirtelen úgy tűnt, hogy Kolozsvárt patkányfogóba kerültünk. Nagy kérdés, hogy a németek tartani akarják-e a várost, vagy feladják. Nyilvánvaló volt, hogy katonailag tarthatatlan, de mit számít a németeknek, ha egy várost szétlőnek néhány órai időhúzásért.

Mentünk az utcán. Óriási plakátok. „Elrendelem a város dologi és személyi kiürítését. Veres Lajos sk., erdélyi hadtestparancsnok.” Még egy szűk mondat: „Menekültvonatok indulnak.” Kinek kell elhagyni a várost? A lakosságnak, vagy a katonáknak? Ha a katonáknak, minek a falragaszok? Ha a lakosságnak, mi az a dologi kiürítés?

Nem sokáig tanakodhattunk, a repülő golyószóróval végigverték az utcát, ahol emberek csoportosultak.

Iszonyú délután. Boldog voltam, hogy nem mentem el, és valami furcsa, lélegzetet összeszorító aggodalommal vártam a jövőt.

A család, Apa, Egon, Irénke, János úgy döntött, hogy menjünk, menekülni kell. Én is ezt akartam, féltettem Jánost. Egyetlen szót nem tudott románul, az anyaországból jött be. Nekünk közünk és jogunk van Erdélyhez, vagy így, vagy úgy. De azt nem akartam, hogy a románok ott találják.

A kiugrás napján kijött hozzánk Horváth Böske: mi rejtettük el a holmiját. Kért, hogy maradjunk. Román és kommunista barátai vannak, meg fog védeni. Nem akartam. Most ő vitte magával egy-két holmimat, hogy megőrzi nekem.

Apa és Egon szidtak, hogy nem mentem el hamarabb. Most mit csináljanak velem? János: „Nekem kellett volna erélyesebbnek lenni. De hagyjátok, most már úgyis mindegy.”

Egon két festményért, ennyivalóért, benzinért, aranyért szerzett egy német teherautót. „Éjfélkor jön utánunk.”

Lázasan csomagolni kezdtünk. Nagy ládába, minden értéket. Még az ágyneműt, képeket is. Aztán ültünk és vártunk. Matracokat és nagy párnákat készíttettek elő, hogy majd azon fekszem a kocsiban. (Még nem voltam teljesen egészséges.)

Hajnali kettő felé: egy kisebb kocsi jön. Átcsomagolni. Családonként egy láda és fejenként négy bőrönd.

Átcsomagoltunk és vártunk.

Megvirradt. A kocsi nem jött. Ezen a lassan ereszkedő hajnalon, ahogy kibontottam a ládákat, visszarendeztem a lakást ugyanúgy, ahogy volt. Még a képeket és terítőket, vázákat is a helyükre raktam. Mintha mi sem történt volna, mintha nem készülnek örökre elhagyni és magára hagyni az otthonomat, hogy majd azé legyen, aki belép és elfoglalja.

A leeresztett redőnyök mögött felgyújtottam a villanyokat, és végigjártam a szobákat. Minden rendben van. A konyha is.

Elmostam a feketekávés csészéket, és a helyükre raktam. (A bőröndök kint álltak az ajtó előtt, azokban már javarészt személyes holmik voltak.)

Reggel hétkor bejött Egon izzadtan és kétségbeesetten: ez a kocsi se jön. Egy targoncát szerzett.

□* Gróf Esterházy Móric családja

Átsomagolni, megrakni harminc perc alatt, ami a két lakásból és öt ember holmijából ráfér, és ezt tolvaj magunk előtt, elindultunk az állomás felé, felkérkedni a menekültvonatra. (A becsomagolt holmit már csak kidobálni tudtam, a fényképes doboz szétesett dobás közben, a képek szétrepültek a földre, asztalra, díványra; keményen, élesen tűzött be a nap.) János az egészhez nem sokat szólt. Mogorva volt, és zárkózott. Nem szólt bele a csomagolásba. Nem is segített.

Az állomás körül iszonyatos rumli várt. Előtte a téren szüntelenül vonultak a katonai kocsik. A menekültvonat sehol. Lepakoltunk az egyik váróteremben, üvegszilánkok és faltörmelések közé.

Apa azt mondta, éhes, egy üzletben látott gyümölcsöt, megkeresi, és visszaindult a város felé.

Egon és Irénke valami alkalmi autóra vadásztak, a holmijukat is vitték a targoncán, hogy mindjárt helyet foglaljanak, és úgy jönnek majd utánunk. Én őriztem a mi holminkat. János elindult balra, az állomásparancsnokság felé.

Egyszer csak iszonyú ordítózás támadt, mindenki rohant, menekült. Egy öreg vasutas a peronon állt, és felmutatott az égre: „Bombázók!” Aztán fehérre vált arccal: „Ott jönnek a bombák, ni!” Három hármás pontocska ereszkedett a házak fölé. Szaladtam az állomásparancsnokság felé. Ott megtaláltam Jánost, kézen fogva szaladtunk egy szükségóvóhelyre. Olyan föld alatti bunkerfolyosó volt, egy vaslétrán kellett az aknába lemászni. Az emberek őrjöngve tolták és tépték egymást. Akkor közvetlen fölénk szállt egy gép. Oldalt álltam és megbűvölve bámultam, hogy egy hármás pont éppen a fejünk irányába zuhan lefelé. Valaki, mint egy állat, úgy üvöltött, hogy *végünk van*.

Nem volt már idő lemászni. János megfogott, felemelt és bedobott az aknába, aztán utánam ugrott. Ekkor már robbant kint a bomba. Emberekre estem, a csuklóm a megrepedő falba szorult. Tulajdonképpen és szó szerint megmentette az életemet, mert én akkor mozdulni se próbáltam. Különös módon sohase voltam érte hálás. A lélekjelenlétét azonban bámultam.

A falhoz támaszkodva álltunk, ebben a keskeny betonfolyosóban, sokan. Nagy gyengeség fogott el, nem mertem a fejem oldalt fordítani, hogy lássam azokat, akik kint maradtak, és most hozták le őket, iszonyúan szétroncsolva, de még éltek. Az egyik folyton mondani akart valamit, de nem tudott beszélni. Újból és újból tagolt valamit, érthetetlen hörgéssel. Az akna betonkupakját lecsukták. Hallatszottak a becsapódások, a becsapódások... Mindegyik közlőről. Időnként remegett a föld körülöttünk. Egy vasutas állt a házitelefonnál, csendet intett és beszélt: „Sebesültek vannak velünk. Elsősegélyt kérek!” Tízszer egymás után ugyanaz. Majd: „Értem”, hosszú szünet, figyel. Megtörli a homlokát: „Nem tudnak segíteni.”

Aztán valamilyen készülékhez lép, hogy megindítsa a légszivattyút. Nem megy. Kínlódik, mások is segítenek, de a készülék nem működik. Ki kell nyitni a betonkupakot, ami az aknalejáratot fedi, mert rohamosan fogy a levegőnk. Megfulladunk. A vasutasok: „Ez szolgálati óvóhely, szükségóvóhely, a civilek, katonák menjenek ki, mi nem hagyhatjuk el a helyünket, nem szaladhatunk máshová. Két bomba között egynéhány ember mindig másszon ki és szaladjon a szemközti házakba.”

Vad veszekedés. – Van magukban emberség? – Értsék meg, hogy nincsen levegő, itt fulladunk *mindnyájan*.

Egy tiszt előveszi a revolverét, fölemeli lővésre készen: „Katonák! Első csoport, indulj!” Vasutas a telefon mellől: „A menekültvonatot találat érte, kiképzettek, szanitécek indulj!” Gondolkodás nélkül kilépek. János visszaránt: mit csinálsz? – Kiképzett nővér vagyok – válaszolom. Mire lefog és szorít: „Azt itt senki se tudja”. „De én igen” – válaszolom, mire befogja a számat. Az első csoport megindul. Felmásznak a létrán. *Nem lehet* felnyitni a betonkupakot. Be vagyunk temetve. Most mi lesz?

Mások próbálkoznak a szivattyúval, közben a vasutas telefonál. „Nincs levegő! Nincs levegő! Be vagyunk temetve, segítséget kérünk, segítséget kérünk!” Majd utasítások: „Senki ne beszéljen, senki ne mozogjon! – úgy kevesebb levegő fogy. *Egyenletesen, felületesen lélegezzünk!*”

Allunk, mint a heringek, csendben, izzadunk és kétségbeesve lélegzünk, mert még van mit. (Ha most mélyebben beszívom, talán aztán tovább bírom?) A legszörnyűbb volt a telefon. A halálos, verítékező csendben csak a sebesültek hörögtek. „Hetvenen vagyunk, tíz-tizenöt percig bírjuk még.” Aztán: „Nem működik a telefon.” Leengedte a karját a kagylóval együtt.

Odahajoltam János arcához (akkor átölelve tartott): „Nem akarok meghalni”. Cinkos mosollyal intett vissza: „A többi se...” Ettől valahogy megkönnyebbedtem. „Talán ide esik egy bomba és szétnyomja ezt a kalitkát...” Mire ezt kimondtam, beleborzadtam: a rám szakadó falat éreztem. Észrevette, mert azt súgta: „Rád hajolok, ne félj, csak én eshetek rád.” Akkor valaki ránk ordított, hogy ne beszéljünk.

Folytatódott az előző percek iszonyata. Vártunk... Aztán fulladni kezdtem, majd elfeketedett a világ.

Amikor kinyitottam a szememet, az arcom előtt tenyérnyi fekete nyílást láttam, kicsi zöld lemezek forogtak benne. Mint a rádió varázsszeme. Levegő jött lassan, szivárogva. Felemelve tartottak az alacsony födém magasságában, hogy közvetlenül kapjam a levegőt, a légszivattyú egyik nyílása előtt – ami valahogy beindult. (Azért vesztettem el hamarabb az eszméletemet, mert egy elszenvedett tbc miatt csökkent a légzőfelületem.)

Elég volt ebből a napból. Reggel kilenctől este hatig voltunk tűz alatt ebben a betonfolyosóban. Miután kinyitották valahogy a betonfedőt, ahányszor kimásztunk, két lépés után: vissza. És még sok borzalom, de nem akarom tovább részletezni. Mi barmok, mi ostoba állatok, ebben a betonlyukban nem is sejtettük, hogy az egész városból csak a vasút van tűz alatt. A menekültvonatot is szétlőtték, ott feküdtek a sebesültek, halottak a sínek mellett.

János mindvégig nagy volt. A szó eredeti és tiszta értelmében.

Estefelé kiszabadultunk. Megtaláltuk a romok között a csomagjainkat. A többiek sehol.

Csak gyorsan el, el innen, ne kelljen visszabújni *oda*.

A városba nem lehet visszamenni, azt mondták, felrobbantották a Szamos-hidat. Egy részeg fiákerest találtunk, aki nem tudta, hová menjen, mit kezdjen magával. Nagy pénzért kötélnek állt, hogy arra, amerre a lova viszi, mi is vele mehetünk. Gyorsan fel a csomagokkal.

A rémült, sovány ló vágatva megindult, hamarosan kiértünk Szucság irányában az országútra. Ott aztán letett bennünket, és lépésben bevezette lovát a földekre.

Az árokpart bokrai alá húzódtunk, mert a repülők gyakran vették tűz alá az utat. Ez volt a katonai visszavonulás iránya.

Hiába integettünk, egy autó sem állt meg. Majd én, mondtam Jánosnak. Bújj csak a bokrok alá, egy magányos nőnek meg fognak állni, és akkor már nem mondják, hogy téged nem vesznek fel. Dühösen, de szó nélkül bebújt a bokrok alá. (Ezt nagyon becsültem: megállta fölösleges nagyképzűsködés nélkül, nem kezdett kakaskodni.)

Az első katonai kocsit megállt, és aztán is mindegyik. De egy sem vett fel. „Nem lehet, nem lehet. Nincs hely, teherkocsi, nem való nőnek.” A félig üres személykocsik sem vettek fel. Nagyon elkeseredtem. Kapaszkodtam a következő kocsit oldalába és könyörögtem: „Hát van magában lélek? Nincsen édesanyja? Nincsen húga?”

Hirtelen kihajolt a vezető a kocsiból, és egészen közel, halkán az arcomba mondta: „Nem vehetünk fel senkit, ez *parancs*. Ne töltsd az időt hiába, meneküljön, ahogy tud, azért mondtam, mert van anyám és van húgom.”

Visszabújtam Jánoshoz a bokrok alá: „Hát érted Te ezt? Nem szabad felvenniük a menekülőket. Mi ez?” – „Copf” – mondta János, aztán amikor látta, hogy nem értem, mire

céloz – „Katonaság, parancs, parancs! Kár tépelődni, mindent el kell fogadni, ahogy jön... nem lehet ellene tenni.”

Nagyon fel voltam háborodva, és nagyon szerettem volna Veress Lajos erdélyi hadtestparancsnok szemébe nézni, hogy lehet ilyen kegyetlen? Mit tudna válaszolni? Elrendeli a menekülést, és nem enged menekülni? (Nem is sejtettem, hogy egyszer órákat fogok vele beszélgetni. Hogy megértem ezt a rendelkezését, és tisztelem, becsülöm ezért és másért is. Öt év múlva, a kommunizmus alatt összeesküvés miatt halálra ítélték, de úgy emlékszem, hogy kegyelmet kapott.)

Az első német katonai kocsis, aminek intettem, megállt és fölvetett. Rendkívül magas oldalú teherautó volt. Nem tudtunk felmászni, de a mögötte jövő magyar kocsis azonnal leállt, Jánost feldobták valahogy, aztán neki feladtak engem is, nagyon gyorsan a csomagokat, már indultunk, hiszen tűz alatt volt az út.

Egy kisebb csomag lemaradt, benne két kiló kávé, egy kiló tea és egy arany cigarettatárca. Az egyik magyar baka szaladt a kocsink után, teljes lendülettel dobta felénk, nem tudtuk elkapni. Felvette a földről, lélekszakadva rohant és dobta minden erejéből. Visszaesett a földre. Kihajoltam, és tölcserít formálva a kezemből kiáltottam vissza: „Használja egészséggel!”

Ez volt az első felszabadult percem. Valahogy a mesék igazságszolgáltatása csapott meg, hogy tud jó lenni mégis az élet, mert hiszen ennek a katonának a meleg és odaadó segítségét a sors fizette meg, hogy ez a csomag lemaradt. Bármit csinált, az ő kezében maradt. (Tudjátok ma, mit jelentett akkor ennyi kávé és tea?)

„És hogy meg lesz lepve, ha megtalálja az arany cigarettatárcát” – nevettem János felé. Összehúzta a szemöldökét, nagyon figyelmesen megnézett, és azt mondta hidegen és élesen: „Örül, mint vak ló, a fél szemének.”

Ez az autó Nagykárolyba vitt. Ott letettek az út szélére. Ültem az utcán, a bőröndökön. János nekiindult helyet keresni, hogy pihenjünk egy kicsit. Körülvettek az emberek és bámultak, hogy „ni, menekültek”. Kolozsvárról, a frontról nem tudtak semmit.

Egypár nap alatt az ide-oda közlekedő katonai kocsikkal eljutottunk Debrecenbe. Végre a vágyott, a bizodalmas anyaország, ahol csak egy ellenség, illetve csak kettő van, nem három, mint otthon.

Na, elég rondán fogadtak Debrecenben. Előző nap egy nagyobb légitámadáson estek át. Dühöngtek és féltek. Ilyet még sehol sem láttam.

Nem akartak sehol befogadni, pedig már halálosan kimerültek voltunk. János dühében már hozzám se szólt. – Majd én – mondom. Bemegyek egy házba, és nagy nehezen bekönyörgöm magunkat. Beengedtek, egy meztelen díványt is adtak. (A lakásban csak a csupasz bútorok, ezek mindent a pincében tartanak?) Ők maguk is ott ülnek. Ruhástól rádülünk a díványra és alszunk. Aztán felrúznak: „Légiriadó, tessék lejönni.” Jó, majd, ha jönnek a repülőgépek.

Alig éltem a kimerültségtől. Nem, övük a felelősség, le kell menni azonnal. Nyavalyások. De egy ülőhelyet nem adtak. Nem bírtam állni. Azt mondtam, a vécére megyek, és elnyúltam a fűben az óvóhely előtt, aludtam. Hajnal felé felráztak, és fülem hallatára szidtak, hogy ezek az erdélyiek milyen fegyelmezetlenek. (A riadó még nem egyenlő a támadással, miért ne fekhettek a földön az óvóhely előtt?) János nem szólt semmit. Ellopott tőlük egy szemvédőt, a por és a szél a nyitott teherautóban már nagyon kikészítette a szememet. Bedagadt, piros, belövellt volt a szaruhártya.

Légiriadó közben indultunk ki Debrecenből. Megint németek vettek föl. A pótkocsi egy óriási benzintartály volt, ezen ült János. Kényelmetlen és bűdös hely. A henger tetején nem lehet kapaszkodni. Ezért a német katona engem leszedett és maga mellé ültetett a sofőrülésre.

Beszélni nem tudtunk egymással. Alacsonyan szállva repülők suhantak, egy fenét suhantak, zúgtak, orkánlottak fölénk, és tűz alá vettek.

Legnagyobb megdöbbenésemre nem álltunk meg és nem menekültünk, nem is kezdtünk száguldani, hanem erősen lassított, egyenletes tempóban döcögtünk tovább – az egész kocsioszlop. (Már meg kell egyszer kérdezni egy katonától, hogy ez mire való?*) Az a német az én magyar kérdéseimre nem tudott válaszolni, csak felhúzta a vállát és nézte az utat.

Olyan félelem fogott el, hogy sikoltozni, vagy hangosan imádkozni szerettem volna. Nem úgy, mint a bunkerben, ez más volt. Megőrültem a gondolatra, hogy János a benzintartály tetején ül egyedül és elpusztul.

Nem mozdultam, nem szóltam, de fogadalmakat tettem magamban: Ha most megmenekülünk, soha többet nem hazudok, nem gyűjtök magamnak semmit, nem húzok soha többet selyemharisnyát... (ma már csak nevetek ezen, vagy sajnálom magam szájalommal, mit tudtam felajánlani szegényes kis életemből?)

Aztán becsapódás a hátunk megett, becsapódás oldalt: „Uramisten, ha van benned irgalom, add, hogy ide essen és ne a hátsó kocsira. Ha ide esik, lemondok mindenről, teljes életfogytig aszkézisben fogok élni.” – Hát így.

Nagy szorultságomban nem vettem észre, hogy ha a halált hívom, nem tehetek fogadalmat az életemre. Azt se tudtam végiggondolni, hogy ha a hátunk megett robban a benzineskocsi, mi is röpülünk – kár az izgalomért. Ha mi kapunk telitalálatot, ahogy kértem, János sem menekül a benzintartály tetején.

Na mindegy, az ember néha az örület határán jár. Én mindenesetre levontam a konzekvenciát, nem ülök többet külön kocsiban. (Ezen aztán még sokat marakodtunk.) Ilyen az ember, ha nagyon szeret valakit...

Túl sokat beszélek a repülő támadásokról? A repülőzúgásra a gyomrom és a beleim még most is megmozdulnak egy kicsit. Nekem megnyugtató a gondolat, oszlatja a félelmemet, ha tudom, hogy az atombombát nagy magasságban oldják ki, és szép csöndesen száll le. És ha aztán nem szakadna az emberre a tető, a ház, a beton, nem lenne detonáció és hörgés és halálordítás, csak csöndben szétmállának a tagjaink..., hamuvá válnánk, akkor én nem is szólnék semmit.

□ Megkérdeztem: ha egy kocsi találat ér, mindjárt kettő-három ütközik össze.

MENEKÜLT-IDILL

Szeptemberben, egy légitámadás végén érkeztünk meg Budapestre. A Shell olajgyárak égtek, a közeli utcákban utaztunk. Az ég, az utcák, minden sötét volt a füsttől.

Itt nagy élet folyt. Nevetve, tréfálkozva szaladtak az emberek az óvóhelyre. Ha kijöttek, takarították a romokat, táncoltak. A vendéglők telve. Ennivaló helyett holmi rágcsálni való mócsing vagy főzelék, de udvariasan, jókedvűen hozták a pincérek. Micsoda edzett város ez a Budapest. (Később is volt alkalmam megcsodálni...)

A várban lévő Esterházy-palotában kaptunk helyet. Tisztaság, csend, harmónia. A vár alatti pincerendszerben, ha leereszkedtünk mind mélyebb és mélyebb szintekre, lépcsőkön, összekötő folyosókon át lehetett a labirintusban járni – nem hallottuk a bombázások zaját. Mintha elvarázsolt világba kerültünk volna. A pincék tiszták, ápoltak, három szint mélységben is jól szellőztek, és tiszta vizű kutak.

Itt láttam először autogejírt a fürdőszobában (féltem is tőle). A hajam összekuszálódott menekülés közben a sok szél-től-porttól, hogy vizesen is alig tudtam kibontani, le kellett vágnom belőle.

Lementem a Déli pályaudvarra vonat után érdeklődni. Légiriadó. Úgy féltem a vasút környékétől, hogy rohantam át a Vérmezőn, föl a lépcsőkön a várba. Légiriadó alatt nem szabad az utcákon kint maradni. De nem is volt senki, hogy észrevegye. Csak a Vérmező (akkor még mély füves teknő volt) oldalában feküdtek a fűbe hasalva német katonák. Ők utánam kiáltottak, hogy szaladjak be valamelyik házba. Nekik nem volt szabad? Vagy túl sokan voltak? Ott maradtak. Mindig fegyelmezetten, mindig csöndben.

Aztán Bicske. Csákvárra igyekeztünk, Kerecsendi Kiss Marciékhoz szálltunk. Akkor tudtuk meg, hogy Kolozsvárt a távozásunk után néhány órával feladták. Semmi mást. Tavaszig egyetlen hír sem jött.

Innen János felhívta a csákvári erdőhivatalt, kérte, értesítsék Mamit, hogy élünk, jövünk. János az íróasztal mellett állt és telefonált. Egy díványon feküdtem és néztem.

Ott volt a szobában Marci és az édesanyja is. Hallgattunk, hogy ne zavarjuk. Végre kapcsolnak. Akkor azt mondja János: „Itt X. Y. beszél, kérem erdőtanácsos úr, mondja meg az édesanyámnak, hogy épségben megérkeztem, itt vagyok Bicskén, holnap indulok haza.” Akkor egy kérdés a túlsó oldalon, mire azt válaszolja fahangon: „Az is itt van...” Az az idegen férfi, aki sohase látott, furcsának találta, hogy egyes számban beszél, és nyilván azért kérdezett, nyilván én voltam az „az is”.

Először olyan furcsa szégyen fogott el, hogy ezt Marciék is kitalálják, hogy a szívem a torkomba ugrott.

Aztán hirtelen ez tökéletesen mindegy lett, és azok a percek jutottak eszembe, amikor az életéért könyörögtem, hogy a bomba hozzám essen, és ne hozzá.

Majd belém vágott, hogy otthagytam Erdélyt és itt vagyok egy másik, egy idegen világban. Valahogy a föld csúszni kezdett a lábam alól. Tudomásul kellett vennem, hogy minden szörnyűség között *egyedül* vagyok. A bunker halálos perceihez akartam menekülni, abba kapaszkodtam, hogy *akkor együtt* voltunk.

Csákváron az Esterházy-kastélyban Mami, János édesanyja kulcsárnő volt. Előző évben, mikor lent voltam Maminak bemutatkozni, Esterházy Mónikával összebarátkoztunk, a majki kastélyban vendég is voltam. (Különös teremtés volt Mónika, meg az egész család, na de erről majd máskor.) Végül is most Mamihoz mentünk, az volt a természetes.

Mami alacsony, gömbölyded teremtés (hogy tudott ilyen hosszú fiút szülni?) gyermekes kék szemekkel, laza német konttyal, mint egy fonott kalács, olyan volt a kontya, soha életében nem használt púdert, kölnit. Bécsből jött valamikor régen, kicsit idegenül, akcentussal beszélt

még most is magyarul. Az öreg kegyelmes asszony, Csákvár úrnője nem tudott magyarul, talán ezért is vették Mamit a férje halála után kulcsárnőnek a kastélyba.

Különben a legbecsületesebb teremtés volt Mami, akit életemben ismertem. Egy kicsit süket volt szellemileg, a füle is. A lelke nem volt süket. De a mindennapi életben nehéz volt érintkezni vele. János amúgy is nagyon halkán beszélt. Ha hangosabban próbáltam tolmácsolni Maminak, bosszankodott és türelmetlen mozdulattal jelezte, hagyjam abba. Mami úgyszemint értette a bonyolultabb magyar szavakat, a lazább fordulatokat, a célzásokat, a *háborút* sem.

Erdélyről homályos fogalmi voltak, olyan emberrel még sohasem beszélt, aki légitámadáson esett át.

Csákvár valójában falu. Csönd volt. Nem volt sziréna és riadó. A kastély százhatvan szobájával, saját színházával és kápolnájával, ahova eljött a plébános misézni, óriási, a Vértesek erdőibe belefutó százholdas parkjával, mérhetetlen műkincseivel és gazdagságával semmit sem tudott a háborúról. (No, aztán megtudta...)

Mindenesetre felkészültek, hogy majd jönnek az angolok. Addig is a svájci vöröskereszt védeltsége alatt álltak. A kastély tetején húszméteres vásznakon nagy vöröskereszt, hogy ha még a falura is rávetemednének a repülő, lássák, hogy ide nem szabad célozni. Méri grófnő, a kegyelmes asszony vénkisasszony lánya, vöröskeresztes kórházakat szervezett. Mindenki kötött a katonáknak, lélekmelegítőt és egyebet. Úgy, mint a múlt világháborúban.

A kastély egyik oldalszárnyában volt Mami lakása. Tágas szoba, hatalmas, nagyon szép cserépkályhával, amit kívülről fűtöttek, méteres falak, zöldzsarus ablakok, ebből nyílt a mi szobánk. Kissé hosszúkas helyiség, János diákszobája, mereven és puritánul berendezve. Mami szobájában a két hitvesi ágy még egymás mellett állott, mint hajdanában. Hatalmas, krémszínű, gyapjúszövetből készült zászló takarta le. Középen a régi osztrák-magyar címer, amit ezek a szavak vettek körül: „Indivisibiliter, sed inseparabiliter”.

A nagy márványlappos mosdóban besüllyesztve a kézi festésű, kicsi mosdótálak, kettő egymás mellett.

Ovális lábmosódézsza, szintén kézi festésű porcelán. A szélén pásztorfiúk és lányok táncoltak.

A kastélyban nem voltak fürdőszobák. (Talán egy, Méri grófnőnek.) Reggelenként az egyik kannában hozták a forró, és másikban a hideg vizet. Angolvécék voltak, tartályaikat egy erre a célra alkalmazott fiú vízfordó edényből mindig megtöltötte. Emlékszem, szólni kellett, hogy mi most hárman vagyunk, a víztartályt gyakrabban töltsék.

Tálcán behozták a reggelit, az uzsonnát, a vacsorát, ebédet, de soha senki nem lépett be vele. Letették kint az előtérbe, és halkán bekopogtak. Az időből tudtuk, hogy itt a forró víz, az ebéd vagy a vacsora. Mire kimentem, soha senkit nem találtam.

Vagy ez volt a kastély rendje, vagy Mami szoktatta így őket.

Tálcán kitették a mosatlan edényt, elvitték és visszahozták anélkül, hogy tudtuk volna, mikor jártak ott. Ebben a kis előtérben találtuk a postát, a kimosott ruhát, cédulán üzeneteket. Az erdészetből küldött kosárákban zöld levelekbe csomagolt erdei málnát, szedret, szamócát a kegyelmes asszonyék asztalára – Mami dolga volt őrizni. Néha nekem küldtek ajándékokat és finomabb falatokat, Esterházyék vagy a főszakács.

Amikor sétálni mentem, akkor takarítottak, vagy Mami takarított, csak eltitkolta előttem?

Éppen fölöttünk volt a toronyóra. A negyedeket is ütötte, szép, zengő hangon, kicsi harangjáték előzte meg. Éjjel és nappal, minden tizenötödik percben megszólalt az óra és a harangjáték.

Tennivalóm nem volt. (A hatalmas könyvtárban nem volt magyar irodalom, így bizony.) János hallgatott, Mami nagyothallott. Nagy csönd volt, csak az óra ütött szüntelenül. János az ágyban sem közeledett hozzám.

Ó, ezek a hármásban elköltött vacsorák! Mami néha mosolyogva rám néz, János újságot olvas, aztán lefekszünk, Mami bejön és megcsókol, áll az ágyam lábánál, és néz mosolyogva: „Tudod, mit gondoltam? Hozok egy kis cicát neked, itt biztosan unatkozol ...” Aztán kimegy. Jánosnak köszön, ő visszamorog. János tovább olvas, én vég nélkül várok. Aztán eloltja a villanyt, nem köszön, és nem is néz oda, hogy mit csinállok.

Hogyha beszélni próbálok: „Mi baja van, pusztulnak az emberek és maga itt érzékenykedik, én szégyellném ...” Akkorra már sejtettem, hogy tőle kaptam a fertőzést.

Megbántottam, megundorodott? Miért vett feleségül, ha nem szeret? Hiszen nem akartam férjhez menni, mindig az egyetemre vágytam, és orvos akartam lenni. Milyen nehezen vett rá a házasságra. Már gyűrűs jegyesek voltunk, amikor többször felajánlottam, hogy ne esküdjünk meg, a szeretője leszek és egyetemre megyek. (Erre még most is büszke vagyok, itt ez ma semmi, de ott egy fél évszázaddal ezelőtt nagy bátorság és belső szabadság kellett hozzá.)

Vég nélkül tépelődtem János magatartásán, nem is tudom, hogy írjam meg: nagyon szenvedtem.

Egyszer felmentünk Pestre és találkoztam Anyámmal, a testvéreimmel, Irénkével, Egonnal, akik először Kecskemétre, azután oda menekültek.

Apáról ők sem tudtak semmit. Valahova elment, nem találták, azt hitték, velünk maradt. (Mit csinált? Álmos lett, unta a hajcihőt, elment a volt irodakisasszonyához és lefeküdt aludni. Aztán szépen ott maradt, és eladogatva a két lakás és két iroda berendezését, az összes volt és akkori szeretőit támogatva – ennyi holmiból lehetett – vidáman élt. Na, közben aggódott is érettünk, de bízott az Istenben. De mindezekről majd többet, a maga idején.)

Pesten nagyon jó volt Anyámékkal lenni.

Kovács Pistával is találkoztam.

Hogy örültünk, mikor a Múzeum körúton elkapott egy légiriadó: Na, most bemegyünk az első pincébe, és jól kibeszélgetjük magunkat! Azt tettük, a távoli dörrenések között sokat nevtünk is.

Egyszer hármásban sétáltunk vele és Irénkével, nagyon megéheztünk. Bementünk egy vendéglőbe. Lecsó volt, semmi más. Úgy csípett, hogy majd megvesztünk, hiába könyörögtünk, fejenként csak egy kis szelet kenyeret adtak hozzá. Igyunk sok vizet, javasolta a pincér, és letett egy kancsó vizet az asztalra. Nevtünk a pincérel együtt, és ittuk a vizet.

Anyámnak meg akartam mondani, hogy velük szeretnék maradni, de nem tudtam szólni, és Jánost még mindig féltettem. (Akkor már katonaszökevénynek számított.) Mindenki minket irigyelt, hogy micsoda biztos, jó helyen vagyunk!

Mentünk vissza Csákvárra. Búcsúztunk Anyámtól. Nagyon nehéz volt szegénykének a szíve. Apáról nem tudott, Egon katonaszökevény, Irénke félt az oroszoktól és Nyugatra akart menni egy kórházvonattal. (Másnap el is ment.) Anyám megölelt:

„Milyen jó, hogy legalább felőled nyugodt lehetek.” Hálás volt Jánosnak, és szerette, hogy féltett kedvencét ilyen jó helyre vitte.

A háború kellős közepén ezek a nyugalmas, alvó hetek: csak az óra üt. És én alig bírtam elviselni. Elgyalogoltam a fehérvári országútig, és néztem, néztem a katonai autókat: most intek és felszállok. Megyek. Ennél mi sem egyszerűbb, mindenki szaladt Nyugatnak és mindenkinek volt helye. De nekem nem kellett Nyugat, és Erdélybe visszatérni lehetetlen volt. Ezt az egyet tudtam: mindent meg lehet kísérelni, de a fronton át vissza, nem lehet. Ha nem, nem, de innen menekülni bárhová: felszálltam az egyik kocsira, aztán egynéhány kilométer után leléptem és visszakullogtam. Nem volt velem egy szál fehérenemű sem, tisztát sem tudok venni magamra...

Be kellett mennem Székesfehérvárra, ellenőriztetni magam, elmúlt-e a fertőzésem?

Messze a városon kívül volt a kórház bőr- és nemibeteg osztálya. Mikor az adataimat bediktáltam, azt mondja az orvos, hát Kolozsvárról jött?!

És azzal ott hagy, szalad és hozza Kristóf Elliot (egy ottani egyetemi tanárnak a lányát), aki hamarabb eljött. Az istenért, mondjak híreket Kolozsvárról, él-e a családja? Nagyon szégyelltem magamat. Zavartam makogtam valamit a Go-ról (ez a betegség diszkrét rövidítése), de Elli oda se hallgatott, csak ölelt és kérdezett.

Aztán indulni akartam, de nem engedtek, hogy majd bevisz a kórház autója a városba. A légiriadó úgyis egybeesik az utasszállító busz indulási idejével. Az a szabály, hogy riadó esetén az autóbusz a riadó vége után egy fél órával indul. Csakhogy az autóbusz, tudva, hogy közeledik a riadó ideje, kifutott előbb, és emiatt én nem tudtam visszatérni Csákvárra. Nem tartottam olyan nagy tragédiának: Jánosék is megtudják majd, hogy hamarabb indult a busz, rájönnek, hogy lemaradtam.

A kórházba már nem akartam visszamenni, nagyon messze volt. Szállodát kerestem. Hely sehol. Egy menekülő fiatal tanítónővel akadtam össze. Együtt vándoroltunk. Nagyon sokat nevtünk. Ha csak egy kis alkalmam volt rá, már vidám voltam. (Ezt nem bírta János.) Valahol megvacsoráztunk, de nem volt helyünk. Nem volt – sehol a városban. Egy fotelben akartunk aludni, az egyik szálloda halljában. A portás nem engedte.

Kint hideg, és sár, és riadó. Akkor egy magyar katonatiszt átadta a szobáját, ő aludt a fotelben, mi ketten fölmentünk a szobájába. Én olyan piszkosnak éreztem a mosdót, hogy nem is mosdottam, ruhástól feküdtem le, ne érjen a bőrömhöz a kicsit szennyes ágynemű. Ez a lány pedig boldogan mosdott, tisztálkodott, hogy végre folyóvízhez jutott, végre igazi ágyban alszik.

Lám, gondoltam, valahányszor nekieredtem, hogy végleg elmenjek Csákvárról, visszatartott a félelem, hogyan veszek tiszta ruhát? hol mosdok? Nem az éhezéstől félttem, hanem a piszoktól. (No, aztán megkaptam!)

Számítottunk rá, hogy aki ideadta a szobáját, esetleg ellenértéket követel. Nevtünk és elbarikádoztuk a szobánk ajtaját. De többet nem is láttuk azt a magyar fiút. A hallban is csak néhány szót váltottunk. Vajon ő mikor feküdt utoljára igazi ágyban? És hányszor még *életében?*

Másnap éppen egy kávéházban reggeliztünk, amikor kinézek, és meglátom, hogy ott áll János a földig érő üvegablak előtt, borostásan, sápadtan, elkínzottan, és engem néz. Először is félrenyeltem.

A kacagás belénk fagyott. Egy darabig udvariasan beszélgettünk hármásban. Aztán elköszöntünk.

Azt mondja az úton János: „Azt hittem, hogy megszökött. Mindjárt a szekrényéhez mentem. Ott voltak a ruhák. Az persze semmi. Megszámoltam a fehérneműjét (hát tudja, hogy nekem mennyi fehérneműm van?), egy se hiányzott, akkor gondoltam, hogy valami közbejött, és nem *tudott* visszajönni. Mami egész éjszaka sírt, telefonon az egész várost felzargattuk, senki se tudott magáról.”

„És TE?” – kérdeztem, miközben lassan fordult egyet velem a világ. „Leszokhatna arról, hogy butaságokat kérdezzen” – mondta ő.

Elcsodálkoztam, hát tudta, hogy boldogtalan vagyok? És tudta, hogy váltó fehérnemű nélkül nem indulok el? Én erről nem beszéltem, semmiről sem, soha, senkinek. Akkoriban még hallgattam.

Csákváron néha vadászni mentünk. Vadászni nagyon szerettem. Én voltam a Viki kutya. Tapsolva, ugatva, csörtetve vágattam a bozótok és szakadékok alján, felhajtottam a vadat. Nagyszerű volt. A felhajtott vadak egy részét János rendszerint lelőtte. A lövés hallatára, mindig megálltam egy pillanatra, és hozzákiáltottam: „Talált?” – „Egy nyúl” – válaszolta pontosan, tárgyilagosan.

Nagyon jól célzott. Azt hiszem, nem is sejtette, hogy reménykedem: talán most, *most* mégsem talált. De majdnem mindig talált. Sok fácánmellet ettünk. Hidegen én is nagyon szerettem.

Kicsit lenézett amiatt, hogy képtelen vagyok vadra löni. Egy darabig erőltette, aztán észrevette, hogy gondosan célzok ugyan, de, amikor a ravaszt meghúzom, rémülten becsukom a szemem, hogy reménykedve kinyissam, hátha nem találtam. Annyit mulatott, annyit kacagott, mint soha.

Aztán békét hagyott ezzel. Azt elismerte, hogy tanulékony, hűséges és engedelmes kutya vagyok.

En dobogó szívvel hajtottam a vadat, úgy örültem, olyan jó játék volt, csak *egyik* részem figyelt szorongva.

Egyszer egy bozótos alján fácányúkot találtam, egész közel bevárt, és hiába tapsoltam, kiabáltam, nem akart felrepülni. Nekiszaladtam. Kicsit tovább ment, de nem repült fel.

Kikiáltottam Jánosnak, hogy talán beteg, és nem tud repülni. Gúnyosan nevetett, hogy én nem vagyok eléggé kutyaszerű.

Még egyszer riasztottam, egészen közel bevárt. Talán nem akar meghalni, cikázott át rajtam, és szép csendben lehajoltam és kinyújtottam a kezem feléje: „Tubi-tubica, hát ha *te* élni akarsz, én hagylak...” Abban a pillanatban felrepült. János eltalálta.

Egyszer a fiatal Esterházy Mátyással vadásztunk, aki katonaszabadságra jött haza pár napra. Összetalálkoztunk, és együtt mentünk tovább órákon át. Nem hajtottam, idegenek jelenlétében János nem engedte, hogy hajtsak. Csak mentem velük tovább egész délután. Pedig nem is volt velünk kutya. Betértek egy szántóra, nekem nehezemre esett a járás a lábunkra tapadt nagy sárbakancsok miatt. Amúgy is elfáradtam már. Azt mondta János, hogy térjek vissza, és a malom mellett várjam meg őket, oda fognak mindjárt kanyarodni.

Ez a Gurdi-malom rég elhagyott vízimalom volt, kicsi, romantikus tóparton, oldalt nagy vízesés, nyárilakot rendeztek be ide Esterházyak, most csukva volt minden. Álltam a hídon, és hallgattam a vízesés zúgását. Kicsit sokalltam, hogy nem jönnek. Megfordultam, és láttam, hogy a malmot elhagyva távolodnak az úton. Egy pillanatig hihetetlennek tűnt: itthagynak, elfelejtettek volna? De hiszen látniok kellett, hogy ott állok, mikor közeledtek a malomhoz. Tőlem húsz méter távolságban vezetett el az út, amin jöttek és távolodtak.

Először ott akartam maradni, aztán a ködös őszi erdő visszariasztott – már nem voltak levelek, csak a kopasz fák, esteledett és hideg volt, az utat hazafelé nem ismertem –, hát utánuk szaladtam.

Azt mondta Matyi gróf: kiáltottunk, de nem hallotta, biztos a zúgástól, János nem akarta, hogy Magához menjünk... (Mit nem akart? Miért nem akarta? A húszméteres utat sajnálta megtenni? Vagy a velem való törődést? Mit képzelt, mit fogok csinálni? Keresem őket? Vagy az ismeretlen, sötétedő erdőn át megpróbálok hazamenni? Nem tettem szóvá, minek, úgysem fog válaszolni.)

Mami egy végeérhetetlen vasárnap délután bevitt a „kincses kamrába”, hogy valami örömet szerezzen, szórakoztasson. A mi lakrészünkkel szemben nyíló földszintes alacsony helyiségbe léptünk. Itt kandeláberek álltak sorban, arany- és ezüstkandeláberek. A következő helyiségben arany- és ezüstitányérok, vésettek vagy domborművei díszítve, úti étkezészetek, lakomához való készletek, használati tárgyak, dobozok, tükrök, szobrok és szentségtartók. Mind tovább és tovább mentünk, míg elértünk az ékszerekhez. Ez nem csak gazdagság volt, hanem szépség és művészet is.

Fuldokoltam már, amikor mentőövet találtam. Az apácazárda szegénykórházát átalakították katonai szükségkórházzá. János minden tiltakozása ellenére Franciska nővérrel megbeszéltem, hogy bejárok dolgozni.

A gimnázium három felső osztályában a nyári-téli vakációkban mint önkéntes ápolónő dolgoztam. Megvolt a háromhavi műtőszolgálatom, és magam is nővérképző voltam. (Mikor először kellett egy frissen amputált lábat kibontanom a kötésből, tartani, míg az orvos a cafatokat, a húscafatokat érzéstelenítés nélkül körbevagdálja, és utána ismét bekötni, tiszta víz lett a testem, de hamar megszoktam.)

Az ottani személyzetnél és apácáknál mindenesetre sokkal többet tudtam, nagyobb gyakorlatom volt. De hát ők óvatosan kezeltek, mint valakit a kastélyból, aki „unatkozik”.

Lázat mértem, tamponokat készítettem és kórrajzokat írtam. Mikor Franciska nővér rájött, hogy időnként fizikai munkát is végzek, például takarítok, nagyon tiltakozott, és szólt a többieknek, hogy ne engedjék.

A betegek kicsi nővérek szólítottak, a többiek nagyságos asszonynak. Szóval óvatosan kezelt „dísz” voltam. Abban a faluban még a kastély árnyékában élni is nagy dolognak számított.

Persze a látszat is erre vallott: kékrókaprémés kabátomban, kucsmámban, csizmámban mint elegáns nő érkeztem a kórházba. De ezeket letettem, a ruháimat is, és úgy bújtam be a fehér köpenybe, sima fityulába. Kizárólag apácák dolgoztak a kórházban és férfi orvosok, civil nő rajtam kívül csak a szakácsnő.

A betegek mind kedvesek. Az egyik kért, kicsit beszélgessek vele, mert a feleségére hasonlítok. A másik, hogy románul szóljak hozzá.

Egyszer a főorvos leszidta az egyik munkaszolgálatos beteget. Fiatal, barna fiú volt, egyetlen szóval se válaszolt, más se. (Katonai kórház volt, de akkor is...) Amikor kiment a kórteremből, mélységes csönd támadt. Odamentem a fiú ágyához, és leültem mellé egy pár percre. Semmitmondó dolgokról beszélünk, de éreztem, hogy mindenki jónak tartja, tudják, miért tettem.

Múltak a hetek. Ott maradt a kórház kenyér nélkül. Nagy futkosás, kapkodás. Elmeséltem Méri grófnőnek: egy héten át küldtetett ételmezt a kórháznak. Egy mázsa kenyér, ötven kiló vaj, négy szekér krumpli: ez nem jelentett gondot a kastélynak. Nagyon hálásak voltak a kórházban, és még óvatosabban kezeltek engem.

Közeledett a front. Egyre több beteg. Nincs gyógyszer, papírkötszert használtunk, a betegek szalmazsákokon a földön feküdtek, aztán csak szalmán, sűrűn egymás mellett. Minden felbomlott. Az orvosok csak a sebesültek ellátásával foglalkoztak, végkimerülésig.

Az egész belgyógyászatot rám hagyták, mindenestől. Sem gyógyszer, sem röntgen, sem hely, sem enivaló, de mégis kellett valamit csinálni, szüntelenül hozták a súlyos, eszméletlen betegeket. Micsoda küzdelem volt! Akkor már a műtőben is dolgoztam, a főorvos jobbkeze lettem.

Minden halottat kétszer számoltam el, és szabadon engedtem valaki élőt helyette, aki tudott járni, és volt hova futnia. Persze annak civil ruha kellett, és hamis papírok. Legnagyobb gond a cipő volt. A halottak bakancsait el kellett számolnom, honnan vegyek annyi bakancsot? és a menekülőknél is kell valami a lábára.

Egyszer aztán ragyogó ötletünk támadt, mármint a betegeknek és nekem. Jelentettem, hogy ismeretlen tolvaj az éjszaka az összes belgyógyászati beteg bakancsát ellopta. (A bakancsokat mi loptuk és dugtuk el készletnek.) Hű, micsoda rumli volt. Mert míg az orvosok és ápolók belepusztultak a munkába, az adminisztratív beosztottak mindenre ráérték. Nyomoztak és nyomoztak.

Azt hiszem, én nem is tudtam pontosan, hogy mivel játszom. Hiszen ez katonaság volt, itt főbelövés járt az ilyesmiért. Ez nem is jutott eszembe.

Jánossal nem beszéltem róla.

A katonák nyilván tudták, de mennyire hallgattak, hogy fedeztek! Még most is könnyes lesz a szemem, ha eszembe jutnak. Ezek a szomorú, kiszolgáltatott, beteg testek... milyen

akasztófahumoruk volt; hogy tudtak csöndben, szótlán meghalni, milyen hálások voltak mindenért.

Soha senki egy mozdulattal, egy szóval nem bántott meg. A száz, majd százötven férfi között akkor már egyedül voltam nő, és mindig csak szeretetet és tiszteletet kaptam. Hogyha új beteg érkezett, és káromkodott vagy durva szavakat használt, amikor közöttük voltam, azonnal rászóltak a többiek. Pedig soha nem kívántam, hogy miattam fegyelmezzék magukat, hiszen szenvedtek eleget.

Sokat mesélhetnék erről a kórházról és a betegekről. Szidhatjátok nekem a magyarokat, ahogy tetszik, sohase fogok annak hitelt adni: ezek a szerencsétlen katonák olyan *nagyok* tudtak lenni, ott a nyomorúságban, a halál közelében, ami *bennük* volt és kívülről fenyegetett. Miközben közeledtek az oroszok, aki szökött, felkoncolták (azonnali főbelövés) a németek vagy Szálasiék; családjukról, otthonukról semmit nem tudtak, azt sem, hogy miért harcoltak.

Életem egyik legszörnyűbb napját itt éltem át, ebben a kórházban.

Négy kisfiú játszott az utcán, egy kézigránátot találtak, odavágták a ház falához és nézték, hogy mi lesz. Egy azonnal meghalt, a másik hármat behozták. A kötözőbe vittük őket. Az egyiknek a nyitott hasfalán át kilógtak a belei, a fogak, az arccsontjai meztelenül kilátszottak, mindkét szeme kifolyva. Kettőt a kötözőasztalra fektettünk, egyet a vizsgálódíványra. Horváth doktor, a belgyógyász nyújtott elsősegélyt, én asszisztáltam. A sebészeink bent voltak Fehérváron. Hát mit lehet tenni? Fájdalom- és vérzéscsillapító injekciók, tamponozás.

Rohantam a telefonhoz, különvonalon kértem Fehérvárt, azonnal induljon egy sebész – nem találtam sehol a mieinket –, bármilyen katona- vagy magánsebészért könyörögtem. Érdekes, senki sem mondta, hogy megőrültem, mit képzelek? háború van... (Hát mertem volna én is felnőttekért visszahívni a katonaorvosokat Fehérvárról, vagy bárhonnán?)

Segítettem előkészíteni a műtőt, és visszamentem a kötözőbe. Vártunk a három gyermekkel reggel kilenctől délután négyig.

Tíz óra körül már ott voltak az őrző szülők. Vártak egy-két órát. Aztán látni akarták a gyermekeket. Gyanakodtak, tudni akarták, hogy mi van. Haldokolva is látni akarták.

Hát hogy engedjen oda az ember egy anyát a szétroncsolva *élő* gyermekéhez, mikor csak várunk, és nem történik semmi. (És amikor a gyerekek megismerték a szülők hangját, ha megismerték, mi volt az a mozdulat!) Ennek a lógóbelű gyermeknek az anyja, egy hatalmas fenekű, csípőjű, keblű kocsmárosnő, közismert kurva, őrzőgve kezdte tizenkettő körül verni az ajtót, be akarta törni, látni akarta a fiát.

Adjunk egy nagyobb adag morfiúmot a gyermeknek – könyörögtem Horváthnak. – Nem lehet. Tiltja az orvosi etika. „Majd én beadom”, mondtam, és készítettem is, de nem engedte. Úgysem tudják megmenteni, súgtam – mert féltem, hogy a gyermek megérti –, és ha megmentik, hát élet lesz ez neki? Szegény Horváth. Nem vitatkozott, nem magyarázott. „Nem.” Intett, menjek ki, ha nem bírom tovább.

Az őrző szülőkkel nem tudtuk mit kezdeni. Letepertük őket a földre, befogtuk a szájukat – üvöltött a kocsmárosnő* –, bevonszoltuk a fűskamrába és elkábítottuk. Mentem vissza a gyermekekhez. (Isten, látod te ezt?)

Tulajdonképpen az én idegeim nem bírták? Vagy a halált *miattuk* kívántam és a szülők miatt? És adtam, vagyis öltem volna?

Nem tudom pontosan, hogy vagyok a halállal. Két évvel azelőtt történt: egy cigánylegény haldoklott, és nagyon sajnáltam... Reggel, mikor beléptem az elkülönítőbe, azt mondja az éjszakás nővér: meghalt négy órákor, ne menjen be. Mégis beléptem, tele félelemmel. Szoktatni akartam magam. Egy pillanatig álltam a szobában, és aztán néztem rá. Valami könnyű derű és tiszta nyugalom érzése fogott el. Pedig vicsorgó, csúf halott volt.

Lehet, hogy az idegeim nem bírták.

---

* Később egyszer találkoztam vele. Az éhezés idején. Pogácsát sütött és adott belőle. – Meghalt a gyermeke. Egy maradt életben a három közül.

Hamarosan a kórháznak is tovább kellett menni, mert Csákvárt valamilyen hadászati szempontból kiürítették. Kiderült, hogy a kórház állományában vagyok, és velük kell mennem.

Horváth doktor megkérdezte, megyek vagy maradok? Tudtam, hogy vége, tudtam, hogy el kell veszítenünk a háborút, nagyon vártuk már az oroszokat vagy az angolokat, nem láttam értelmét a menekülésnek. Viszont szerettem volna elszabadulni a kastélyból, főként Jánostól. És úgy éreztem, valamit segíthetek, ha velük megyek. Szerettem dolgozni. Szóval nem tudtam, hogy mit csináljak.

Horváth doktor, mint mindig, halkan mondta, hogy ha nem megyek, azért is főbelövés jár, statárium van. Már olyan sok mindenért járt főbelövés, hogy az ember nem is figyelt rá. Ugyanolyan halkan hozzátette: én szeretném, ha velünk jönne, de azt gondolom, maradjon, magának jobb lesz így.

Maradtam.

Még jóval azelőtt, egyszer késő ősszel bementem Székesfehérvárra. Akkor már tisztában voltunk azzal, hogy vészesen közeledik a front. Valamilyen katolikus ünnep lehetett (akkor én még református voltam), a templom telis-tele virággal, zsúfolva emberekkel, tömjéneztek és énekelték a melegben egymás után sokszor, feltartóztatlanul:

Boldogasszony Anyánk, régi nagy Patrónánk!
Nagy ínségben lévén, így szólít meg hazánk:
Magyarországról, édes hazánkról,
Ne felejtkezzél el szegény magyarokról!

Sírtak és énekeltek, égtek a gyertyák, úgy könyörögtek, hogy Mária védje meg Magyarországot. De legalábbis Székesfehérvárt. Ilyen könyörgésnek ellenállhat valaki? – gondoltam szorongva, és félni kezdtem. Nem ismertem még azokat a szörnyűségeket, amik később bekövetkeztek.

Később, amikor Székesfehérvár többször gazdát váltott, az oroszok késsel levágták azoknak a nőknek a mellét, akik összeadták magukat a németekkel, miután előzőleg már megerőszakolták őket az oroszok.

Sejtelmem sem volt ilyen szörnyűségekről, mégis ott, a templomban baljóslatú végzetet éreztem a táj, a hely felett. Ez volt az első pillanat, mikor rettenetes félelem fogott el. Sírtam és imádkoztam. Aztán kijöttem a templomból, és azt gondoltam, hogy tömeg-szuggesztió volt, érzékeny lettem. Végére is erre vártunk, hát most átesünk a frontszakaszon, és vége lesz a háborúnak.

De mégis egyre jobban féltem.

Mami süket volt. Teljes pedantériával vezette a házat. János nem beszélt, az óra minden negyedét zengve ütött fölöttünk. A kórház elment. A kastély valami megingathatlannak látszó rendben és tisztaságban élt.

Minden torlódás és baj megállt a kastélyparkon kívül. Játszottam a macskával, és úgy hallgattam, hogy döng bennem a félelem. Teljesen egyedül voltam, félve asszonyként szerelmesen és idegenül a tulajdon férjem mellett.

A faluból nem ismertem senkit. A kastélybelieket nem is láttam.

Fogyokat vittek át a falun. Nem vittek, hajtottak. Az egyiknek odaadtam az angórasálmát. Mami ingatta a fejét, János szidott, hogy miért éppen azt, miért nem egy régit? Nem mindegy? – válaszoltam –, úgyse lesz többet sálunk. János azt mondta, bolond vagyok.

Most már otthon kellett ülnöm. Néha bolyongtam a parkban. János továbbra sem feküdt le velem, nem is szólt hozzám. Mami csöndes volt, kedves. János néha morgott, hogy rossz a

koszt. Pedig milyen jó volt – csak később tudtuk meg. Én már akkor is megbecsültem, noha más volt, mint az erdélyi konyha, viszont odahaza már rég kenyér-, cukor-, húsjegyen éltünk. Hársfateát ittunk szaharinnal, élesztőből lisztből csináltunk pástétomot, nyulakat tartottunk, hogy legyen valami hús. Anyám sokat küszködött – de mihelyt körbeültük az ebédlőasztalt, jókedvűen ettünk bármit.

Esterházyaknál sok vendég fordult meg. A szakács haragudott, hogy sok a vendég, sok a dolga. Küldték a finom falatokat. A kegyelmes asszony is és a főszakács is. A főszakács főzött az uraságéknak, és egy szakácsnő a harminchat tagú *belső* személyzetnek. (A kocsisok, kertészek, lovászok, portás, istállófiúk, sofőr, különböző szakemberek *külső* személyzet volt, ők nem is laktak a kastélyban. Nem tudom, hol kosztoltak.) De azt igen, hogy minden áldott nap üstben főztek nagyon gazdag levest hússal, tésztával vagy galuskával, utána főtt vagy kőtestésztát. Azért, hogyha bárki asszony megbetegedne a faluban, ebédet kaphasson a családjával együtt, továbbá minden átutazó szegényember.

Az Esterházy család dolgozói öregkorukra mind házat vettek, és földet (még Mamikám is), már fiatalon szőlőt, borpincékkel. Biztonságban nevelhették gyermekeiket.

Dolgozójuk volt bőven; erdészeti hivatal erdőkkel, vadgazdaság, tehenészet hatszáz tehénnel és így tovább. Hatvanezer hold volt a birtok, huszonnégyezer a hitbizomány.

Az urasági koszt volt – szerintem – a legrosszabb. Minden levest átpasszíroztak, és utána átszűrtek ritka szövésű, hófehér (pelenka formájú) ruhákon. Alig fűszereztek, az ember nem is tudhatta, hogy mit eszik. A húsok csodálatosan kicifrázva, mint egy kézimunkaterítő, sótalanul, ízetlenül. A tészták, torták, sütemények olyan édesek, hogy nem tudtam lenyelni.

Nagy megtiszteltetés volt, és kedves figyelmesség, hogy küldtek a saját ételükből, de nem tudtam élvezni, még enni is csak kedvetlenül. Mit csináljak? Mami csak nézett, mosolygott, ingatta a fejét, elvette előlem a tányért, és valahova elrekkentette.

A szakácsnak otthon saját szakácsnője volt. Külön főzetett magának, abból evett (nem csodálom). Néha ő is küldött kóstolót.

A legjobb a személyzeti koszt volt. Valami mindig történt. Hol a személyzetnek vágta disznót, jöttek a disznótoros ebédek-vacsorák, hol Mamival mi magunknak is vágunk. (Csak azért, hogy küldhessünk majd a családnak.) Az erdészetből vaddisznósonkát küldtek pácolva, füstölve, nyersen, sziklák alatt fagyasztva – olyan volt a színe, mint a rubin. Hajszálvékonyra szeletelve kellett enni.

Ha vadászni mentünk, annyi nyulat és foglyot hoztunk haza, hogy alig győztük elkészíteni. Mami szalonával megtűzdelte a fűrj- és fácánmellet, úgy sütötte ki. Néha egyszerűbbre vágytunk, a krumplit vajjal és köménymaggal meghintve ropogósra sütöttük a sütőben. Csak a saját szórakozásunkra főztünk.

Velünk lakott még Nyunyuka, sziámi cicánk, akinek az eredeti neve Zaima volt. Ő csak tiszta, nyers marhahúst evett, és nem bírta a kutyákat. Azonnal támadott, ha kutyát látott. Nyunyuka szelídített vadállat volt, Méri grófnő kapta ajándékba. Mamira bízták – meg se nézték aztán többet.

Emlékszem, egyszer találtam egy különös, perselyszerű valamit Maminál. Kinyitottam, fehér, kör alakú lapocskák voltak benne. Egyet megfogtam és kérdeztem Mamitól, hogy mi ez? Mire Mami azt mondta, kicsit nevetve: Jaj, nem szabad hozzányúlni, mert akkor az ember megszenteltelenti. Ez az ostya, amit áldozáskor adnak, nem szabad kézzel érinteni. Azzal visszatette és becsukta a dobozt.

Esterházy Mónikával néha pajkoskodtam, bolondoztam jókedvűen. Vele még lehetett nevetni, ha átmentem Majkra, vagy ő jött át. A majki kastélyban Mami rokona volt a főszakács, Feri bácsi. De Mónika és az én életem között áthidalhatatlan volt a távolság. Nem azért, mert Mónika comtesse volt, mit se számított, hogy az itteni kulcsárnő, az ottani szakács rokona vagyok. A majki kastélyban eleven, demokratikus élet folyt. A négy grófi csemete,

Mátyás, Menyus, Marcell, Mónika együtt nevelkedett, játszott, verekedett a személyzet gyermekeivel. Még leánykoromból ismertem Mónikát, ott töltöttem Majkon egypár napot egyszer, míg János a fronton volt. Sokat gyömöszölt, csiklandott, ölelt.

Majkon a cselédség, a belső személyzet egy része is a gótikus templom közelében fekvő volt kamalduli szerzeteslakokban élt. Kőfallal körülvevett kicsi udvarokon, terméskőből épült házban jobbra egy szoba, balra egy szoba, középtűt keskeny folyosóból állt egy-egy ilyen kis elbűvölő birodalom. Vendégeskedésem alatt a kastélyban aludtam, de a leendő rokonaimnál, Feri bácsinál ebédeltem az egyik ilyen házban. Nagy hőség volt, augusztusi dél, asztalhoz készültünk, mikor azt mondja az unokahúg: „Móni, hozzád egy kanna vizet az ebédhez!” – „Majd bolond leszek ebben a hőségben a kúthoz szaladni, cipekedni!” – No, erre az unokahúg: „Nem jön le a képedről a bőr! Az én apám reggel óta főz neked, hogy téged fehér kesztyűs inas szolgáljon ki, te meg nem hozol nekünk egy kanna vizet?” – Mónika szó nélkül kapta a kannát és szaladt a vízért. Ilyen volt a majki kastély légköre.

De hát most – miről beszélhettünk volna egymással? A pajtáskodást hamar eluntam.

Feri bácsi, a volt majki főszakács megkeresett egyszer Pesten a demokráciában. Már háború után, ahogy ült a vonatban, becsapódott az ablakon egy roncsdarab, le kellett vágni a fél karját. Az első percben, amikor ajtót nyitottam, azt hittem, hogy koldus, olyan kopott volt, a vállára kötött tarisznyával. Ő mesélte, hogy mikor Majkra értek az oroszok, a kegyelmes asszony felgyűrte a ruhaujját és elkezdett főzni nekik. Kétszáz embernek! És jól főzött! „Na, mit szólsz hozzá? Én, a szakács, nem tudnék csak úgy egy hadtestnek főzni... Meg aztán leteremtette őket, ha randalíroztak a kastélyban. Mónika meg ellátta a lovakat. Nem is volt egy darabig semmi baj, mert a bort mind kiengedték előre, patakokban elfolyatták.”

Mónika aztán – úgy hallottam – igáskocsis lett, majd Bécsbe került.

Most, 1989-ben valamelyik barátnóm barátnője, akit szívvel-lélekkel segít. (Meg kell keressem Bécsben!)

Vagy tíz éve Miklóssal és német barátainkkal Majkon jártunk Feri bácsiék házában – vagy egy másikban. Valamelyik öreg kegyelmes asszony lakott ott. A díványon rongyok, a házban szegénység és piszok, több kutya és macska, meg a szaguk! A kegyelmes asszony úgy nézett ki, mint egy koldus. De semmi panasz és elkeseredés, kedvesen, frissen fogadott minket. Társalgott, mintha a kastély fogadószobájában lettünk volna – mert Majkon ott is természetesen beszélgettek.

Egyszer – még a front előtt – összetalálkoztunk a parkban a fiatal kegyelmes asszonnyal, ő hajtotta a lovakat. Megállította a kocsit, érdeklődött, kérdezgetett. Mi is kérdeztük, hogy van? „Nagyon jól” válaszolta őszintén, frissen. A férje Sopronkőhidán volt fogoly, egyik fia eltűnt, a másiktól nem tudott semmit. Ilyenek voltak és ilyenek maradtak.

A FRONT

Tél volt már, és Csákvárhoz közeledett a front. Csigalassúsággal múlt az idő. Megjöttek a németek.

Egy reggel berontottak a kastélyba: „Parancs! El kell hagyni a kastélyt!” De hogy és mint? Én indultam el tárgyalni a németekkel, tekintettel arra, hogy mindenki másnak főbelövés járt volna. Maminak nem. Ő tudott németül, de amikor meghallotta, hogy el kell hagyni a kastélyt, elkezdett sírni, egész testében reszketett, sírt, sírt, sírt, aztán hasmenést kapott, mint mindig, ha ideges volt.

Azt kértem, hogy tíz tagból álló kis csapatunknak adjanak autókat, hogy holmijainkkal elmehezzünk egy erdészházba, ezért adunk egy hasított disznót.

Nem tudtam németül, csak egynéhány szót, s valamennyit franciául; csizmás katonák vezettek a parancsnokságra. Meglepetésemre a kastélyban ütöttek tanyát. Azonnal bemehettem, s valahogy megértettem magam velük. A németek engedtek, nem kérdezték, ki a tíz ember, lehet, tudták, csak futni hagytak minket. Hamarosan ott álltak a dzsipek a kastély oldalbejárata előtt. Fölpakoltuk a holminkat. A holminkat? Ez azt jelentette, hogy a személyes holminkat, meleg ruhákat, aztán matracokat, pokrócokat, párnákat, takarókat, prémeket, edényeket, ennivalót. Aztán házioltárt, áldoztató kelyhet, ostyát, borokat stb. Sokszor fordult ide-oda a dzsip.

Esterházyék felgurították a hatalmas boroshordókat, fejszével üttették ki a hordók fenekét, patakban ömlött a bor. Ők *tudták*, miért. Vedrekkal rohantak oda az emberek. A németek dühösek voltak, de hallgattak.

A hegy lábánál, Pusztakőhányáson a félig üres erdészházban leraktunk mindent a földre. Óriási volt a rumli, esett az eső, nagy volt a sár. (A télnek egy enyhébb napja lehetett.) Aztán lovakat fogtunk be szekerekbe, azokkal föl a hegyre, a *fenti* erdészlakhoz. Hogy hova igyekszünk tovább, azt nem is mondtuk a németeknek – jobb, ha nem tudják, ők meg nem kérdezték.

Először a francia hadifoglyokat és a zsidókat vittük, ők voltak közvetlen veszélyben. Német katonák segédkeztek a dzsipekbe való beszállásnál; azt hiszem, nem *gyanúsak* voltunk, hanem látták is, hogy miről van szó (a franciák például nem tudtak magyarul), de nem törődtek vele. Pusztakőhányástól aztán szekereken mentünk fel Mindszentpusztára, a Vértesbe.

Mindszentpuszta egy erdészházból állott, és a melléképületekből: nyári konyha, istálló, ólak, kamrák. Maga a ház elég kicsi volt, pár lépcső vezetett a nyitott verandára (végén budi), a kis előszobából szemben nyílt a konyha, jobbra egy szoba, balra egy szoba. Esterházyné meghagyásából a legföltettebb vadászkutyáikat vittük magunkkal, szám szerint tizenhatot, a kedvenc hátszlovakat, sok drága vadászfegyvert, prémeket, rengeteg élelmiszert, hasított disznókat. Mivel – mint mondtam volt – a borospincéket még a németek érkezésekor gyorsan kinyitották, s az udvaron folyattak el több ezer liter bort, a drága palackolt különlegességeket pedig a lakosság hordta szét, hát természetesen azt vihettünk belőle, amit akartunk. Lepecsételt, viaszolt, penészes üvegekben több ládába raktuk széna közé a borokat és egyéb tömény italokat. (Egyenes következményként Mindszentpusztán esténként spiccesek voltunk. Ez aztán tűrhetőbbé tette a hangulatunkat – egy darabig.) Nyunyukát is vittük, a sziámi macskánkat. Nyunyuka, lévén hogy gyűlölte a kutyákat, az egyik német tiszt kutyájának a fejére ugrott, s ki akarta kaparni a szemét. A kutya teljesen védtelen ilyenkor. Szűkölve, vonítva száguldozott. A német katonák elképedve nézték, mi aztán nagy nehezen elfogtuk a kutyát, és levakartuk a fejről az égő pirosra vált szemű, vadul morgó Nyunyukát. Nagy nehezen belegyömöszöltük egy fedeles kosárba.

Hogy mi mindent vittünk még, arra nem emlékszem. Különösebb értéket nem, egy kódexet, ami a földön hevert, el akartam vinni, de zavarban voltam, hogy mégis lopás lenne.

Visszatettem a polcra. Az ezüst- és aranyholmival, drágakövekkel nem tudom, mi lett. Se Mamitól, se Esterházyéktól a későbbi találkozások során nem kérdeztem. Úgy rohantak ránk az események, hogy ezek a dolgok teljesen kiestek a tudatunkból.

Azt hallottam még, hogy aznap este, mikor mi eljöttünk, a németek berúgtak, a dzsemes üvegeket vagdalták a freskókhoz, összetörték a kínai porcelánokat, a metszett tükrökbe lövöldöztek...

Maminak a kastély felszámolása körül kellett még segíteni, ott maradt azzal, hogy pár nap múlva utánunk jön. Én nem akartam a Vértesbe menni. Mami kicsi parasztházába szerettem volna költözni a faluba, de ezt a tervet elvetették. Majd az erdészlakban úgy esünk át az egészen, hogy minket észre se vesznek... – mondták.

Mire mindnyájan Pusztakőhányásra értünk, már igazi menekülteknek hatottunk. Ki-ki ült a személyes cuccain, kint zuhogott az eső. Nyunyukát kiengedtük a kosárból: a kutyák az egyik szobába zárva csaholtak, nyüszítettek. Csak össze ne kerüljenek a macskával.

Kint a sárban, a földön egy henger alakú bőrdobozba botlottam. Felemeltem és kinyitottam, szép ötvösmunka, áldozókehely volt benne. A jugoszláv katolikus pap veszítette el. Örült, hogy megtaláltam, hiszen naponta miséztünk. Szép elefántcsont olasz corpus volt velünk, libanoni cédrus keresztfa aljában, kis aranyrekeszben valamelyik szentből egy csontdarabka. Ez volt a szentség, a későbbi házioltár. Kicsit elzordult a társaság egy része, hogy a misekelyhet a szentségtelen református kezemmel érintettem. Az egész társaságban én voltam az egyetlen protestáns. Bármily meglepő, mi ez idő szerint a pápai nunciátúra titkársága voltunk, minthogy velünk volt Förstner Pál, a követségi titkár, akit zsidó származása miatt kellett bújtatni. Vittük magunkkal a pápai lobogót, a háromnyelvű feliratos zománctáblát: „Pápai Nunciátúra, Diplomáciai Testület. Területen kívüli és sérthetetlen.” Később ez nagyon is világosan belém rögződött. „Exterritorialis.” Cirill betűkkel is fel volt írva: „Diplomatyicseszkiy korpusz”... Ha ezt tudják a németek...

Fel vagyunk készülve az eseményekre – hitték a többiek. Én nem hittem semmit. Valahol belül éreztem, tudtam, hogy tragikus események közelednek. Semmi elől ki nem térhetünk. Szorongásomhoz hozzájárult János tökéletesen közönyös és idegen bánásmódja, a családom és Erdély elvesztése. A társaságból egyetlen emberrel sem tudtam szót váltani, hiszen addig nem is igen láttam őket, nem beszéltem velük egyszer sem. A kastély olyan volt, mint egy város, nem ismerted azokat, akik egy távolabbi szárnyban laktak. Erdély – csak később eszméltem rá, hogy ez mennyit jelent – őrzi a régi vallásszabadság hagyományait, és sajátos demokráciáját. Addig sejtelmem se volt olyanfajta vallási feszültségről, ami körülvelt. (Valaki például odalépett hozzám, amikor a kelyhet találtam, és hidegen kivette a kezemből, „Miért nyitotta ki?” – De hiszen az úton léptem rá a sárban, és nem tudtam, mi lehet ez a furcsa alakú doboz – válaszoltam. – „Akkor sem kellett volna hozzányúlni, mert ez *szentség*.” – „Elveszíteni se kellett volna akkor...” – válaszoltam még mindig gyanútlanul és tényleg barátságosan. Azzal mentem tovább.)

A többiek gubbasztottak, most már csak mi hurcolkodtunk Jánossal. Többször fordultunk, a kastélyból matracokat, ágyneműt, főzőedényeket meg mifénet hoztunk. Aztán szekereket, amikbe a parádés lovakat fogtuk be. Az ígához nem szokott lovak nem akarták húzni. Káromkodás, ostorozás, a keskeny, szakadékos úton, zuhogó esőben a lovak megvadultak, vágattak, hátrafelé kirúgtak, vadul rángatták a szekeret, hogy aztán elakadjunk féloldalra dülve.

János váratlanul a kezembe adta a gyeplőt, maga leugrott, és a földről tiszta erejéből ostorozta, ordítva verte a lovakat, mert azok mozdulni sem akartak. Nyerítettek, ágaskodtak, hátrarúgtak, de húzni – azt nem! Pokoli volt. Annyira féltem, hogy majdnem sikoltozni kezdtem, de egyetlen szó nélkül fogtam a gyeplőt. Mikor egy rántással vadul nekiindultak, majdnem közéjük zuhantam. Minden ropogott és recsegett, Hiszen valamicskét tudtam lovat hajtani, de hát arról szó sem volt, hogy ezeket a megvadult szörnyetegeket bárhogy is

vezessem a szakadó esőben, a sötét erdei úton. Nem is imádkoztam már, szétszakadó izmaimban és rázkódó agyamban minden összegabalyodott.

Mikor egyenletesebb lett a tempó, János mentünkben felugrott mellém a bakra, és átvette a gyeplőt. Nagyon bátor és ügyes volt.

Én réges-rég feladtam volna a harcot és ültem volna az esőben, várva, hogy megvirrad és valami lesz... Éjfél felé értünk fel Mindszentpusztára (és még többször fordultunk).

Az egyik szobában ott volt Sneider Jenő főerdész, a feleségével, Katinkával és Kerecsendi Kiss Mártonnal. A másik szobában egy frontkatona erdész fiatal, 19 éves felesége lakott, Ilonkának hívták. Kedvesen és sok szeretettel fogadtak. A többiek a rövidebb gyalogösvényeken kecmeregtek fel ide.

Még egy különös emlékem van erről az éjszakáról: Csákvárra vissza kellett vinni a parádés lovakat. Két lovat vezettünk be az istállóba a kicsit meredekes feljárón. Elöl mentem egy gyertyával, amit papírtölcsérrrel védtem a szél ellen. Megcsúsztam, a gyertyát elejtettem és vaksötétben begurultam a lovak lábai alá. A két ló anélkül, hogy lassított volna – ugyanazok a fenevadak – a nyolc lábukkal úgy léptek át rajtam, hogy meg se érintettek. Pedig közben én is hengeredtem lefelé, alájuk. Ellenben János a csizmás lábával rám lépett. Dühösen káromkodva szedett fel a földről: „Tisztára megbolondult, hogy lehet valaki ilyen ügyetlen?” Nem vigasztalt, még csak meg sem kérdezte, hogy nem rúgtak-e meg a lovak. Tudta-e vajon, hogy ezek az állatok ennyire érzékenyek és ügyesek, azért nem aggódott? Vagy azt gondolta, hogy sírnék és kiabálnék, ha megsérültem volna? A bosszúságon kívül semmiféle érzelemnek nem adta jelét. Lehet, hogy ügyetlen voltam, de melyik városi nő csinálta volna jobban? Egyáltalában, be kell vallanom, ezekre a teljesítményeimre ma is megbecsüléssel gondolok vissza. Amióta az eszemet tudom, félnék vagyok, sőt gyáva. Akkoriban csak azért viseltem bátrabban magamat, mert belső szorultságomban nem volt mód félnem.

Hajnalfelé Mindszentpusztán az erdészlakban a földön vetettek ágyat, egy közös matracon feküdtünk Jánossal. Nem szólt hozzám. Mindenki jó éjszakát kívánt, ő nem. Nem ölelt meg, nem is ért hozzám, elhúzódott, hátat fordított. Azt kellett hinnem, hogy valamiért haragszik. De miért? Ügyetlen voltam a lovakkal? Azért a „fertőzésért” – gondoltam. Megutált, hogy nemi bajom volt? Semmi más okot nem tudtam felfedezni. Mert hiszen, amiről itt soha nem írok, szerelemmel, figyelemmel és gyöngédséggel vettem körül. A gondolatát is igyekeztem eltalálni. Beszélgetni akkor már hetek óta nem beszélgetett velem.

Elhelyezkedtünk az erdészlakban. A franciák elhúzódtak tőlünk, a nyári konyha melletti kicsi helyiségben laktak. Ők főztek mindnyájunknak. Az egyik civilben hússzakács volt, a másik is szakács, de csak a süteményekhez értett. Az én feladatom volt vezetni a konyhát, gazdálkodni a készletekkel és megbeszélni velük a főzést és egyebeket. Valószínűleg azért, mert nyögtem valamennyit franciául, meg főzni is tudtam.

Persze, ha azt mondtam nekik, hogy főzzünk szárazbalevest, valami kimondhatatlan ételt készítettek. Mi „bauxit”-levesnek neveztük. (Mikor félig puha volt a szárazbab, ledarálták, aztán zellert daráltak bele.) A rakott krumplira* rántottát öntötték és így tovább. Néha kértek, hadd főzzenek igazi „francia” vacsorát. Persze beleegyeztem.

Egyre még most is emlékszem. Karottát sós vízben megfőztek, a hámozott nyers krumplit szintén, de előbb a szélét lefaragták, hogy csinos, egyforma ovális formát kapjanak. Nagy körtálakon helyezték el, mint ahogy a tortát szeleteljük. Egy cikk sárgarépa, egy cikk fehér krumpli. A sárgarépán egy szépen sütött tükörtojás, a krumplin egy szelet hirtelen sütött őzmáj. Így körbe-körbe. Gyönyörű volt, és finom – 1944-ben, a háború utolsó napjaiban.

Közös csúcsteljesítményünk a kenyérsütés volt. Gyermekekori emlékeimet felelevenítve, elkészítettük este a kovászt, hajnalban dagasztás, kelesztés. Mikor megyek velük bevetni a kenyereket: jéghideg a kemence. (Nem tudom, mit gondoltak, hogy sütjük meg?) Az

---

[□] Ennek most olvastam a receptjét: a tojásokat enyhén sózva felverjük, tejföllel összekeverve ráöntjük a krumplira, reszelt sajttal meghintjük

eredmény: méter átmérőjű lapotyak sorozata. Lehet, ők meg azt gondolták, van idő bőven a sütőkemencét felhevíteni.

Mindez érdekes, sőt kényelmes is lett volna, csak hát örülten pazaroltak, szegény Katinka, a Sneider Jenő felesége, kétségbe volt esve. Jenő bácsi, a főerdész nagy kedvességgel, bölcsességgel nyugtatgatta: nem lehet ennyi embernek külön főzni. Ki, kinek, hol és milyen alapon főzzön?

Érdekes emberpár volt. Jenő bácsi hosszú, vékony, lassú szavú és mozgású. Bölcs, derűs, higgadt. Katinka kicsike, gömbölyded, csupa realizmus és csupa szív, meg tevékenység. Jenő bácsi nagy szerelme Katinka nővére volt, aki szépen hegedült. Romantikus, pár hetes házasság után meghalt (ebben az erdészlakban). Néhány év múlva elvette Katinkát, a testvérét, aki a nővérenek mindenben éppen az ellentéte volt. A háború után jártam Jenő bácsiéknál, és láttam, hogy a fürdőszobába olyan picike kádat építettek be, mint egy gyermekkádat. Jenő bácsi elmesélte, hogy hosszú ideig keresett ilyet, mert azt hallotta, hogy a fürdőkádba is bele lehet fulladni, Katinka pedig mindig *úgy* szeretett fürdeni. Elég veszélyes napokat éltünk át együtt, és Katinkának nem lett semmi baja. Három év múlva halt meg, vakbélműtét közben.

Jenő bácsi, a fene tudja miért, jobboldali volt, ők azért jöttek az erdészlakba, mert az oroszok elől húzódtak hátrább.

Velük jött Kerecsendi Kiss Márton. Akkoriban lett ismert író. Jánosnak volt iskolatársa, Jenő bácsiékkal János hozta őket össze. Nagyon megkedvelték.

Mikor minden erdélyi lány egy anyaországi fiúval levelezett, én Marcival leveleztem. Fényképcsere stb. Ő szerelmes hangokat kezdett megütni, mire én gyorsan közöltem, hogy titokban János menyasszonya vagyok, így vettem elejét a bonyodalmaknak. Ez a múlt színezte barátságunkat.

Katinkával azonnal háziasszony barátnők lettünk. Hogy ők mit gondoltak Jánossal való viszonyunkról, sejtelmem sincsen, mert soha a legkisebb célzással sem beszéltem erről senkivel. Mindnyájan nagyon tapintatosak és figyelmesek voltak. Nem húztak azzal, hogy fiatal házasok vagyunk, és János rideg, kelletlen hangját sem próbálták enyhíteni. Ezért utólag is hálás vagyok nekik.

A különös az volt ebben a baráti együttesben, hogy állandó politikai feszültség volt közöttünk. Ők hittek a német győzelemben, és minden percben várták a front megfordulását. Mi minden percben vártuk, hogy átessünk a fronton, hisz az életünk múlt ezen. Egyetlen megoldás kínálkozott: soha senki nem beszélt politikáról, nem vitatkoztunk semmiről. Irodalomról, filozófiáról, emberekről, a múltról beszéltünk. Anekdotáztunk, játszottunk. A végtelen téli esték kellemesen teltek. Sorban nyitottuk ki a drága palackokat. Némelyik olyan régi volt, hogy az üveg aljára, mint a korhadt falevelek, finom üledék szállt le.

Marciék, azt hiszem, antiszemiták voltak. A zsidóbújtatást elméletileg nem vették jó néven, de a gyakorlatban egészen elfogadták. Nézetüket csak az az egy kérdésük árulta el, hogy velünk akartak közös szobában élni, lehetőleg „minden idegen” nélkül. Így a többiek a másik szobában laktak.

A sziámi macska velünk lakott. A kutyák? Hát az nagy gond volt. Csak az tudhatja, mit jelent tizenhat vadászkutya, aki dolgozott, élt már velük. Förstner, a nunciusi titkár tiszte volt a kutyák adminisztrálása. „Le chef du chien” címmel tiszteltük meg. Udvariasan beszélt velük, magázódva, vagy szidta őket, szintén nagyon udvariasan. Majd meghaltunk a nevetéstől. Életében nem volt még kutyája. (Szeretnivaló volt, nagyon szerettem. Alacsony, gömbölyded termete, mindig mosolygó, barna szeme, magas, sovány, szigorú édesanyjának tiszta ellentéte. Mina húsz év körüli fiatal lány, ő is piknikus, bronzszínű sűrű hajjal és egy alacsony, szeplős, hisztérikus mamával, akit nem szerettem. Mina se szerette szegényt. Miért is lehetett ilyen?)

Egyszer Nyunyuka is bement a jugoszláv pap naponta megtartott miséjére. Nem akarták megzavarni a liturgiát, nem kergették ki, ő meg szépen letelepedett a kereszt lábához. Ez lett aztán a kedvenc helye. Az öreg pap bevette a szívemet azzal, hogy mosolyogva nézte, és azt mondta, hogy a mise idején kívül nyugodtan alhat ott. (A keresztfa volt a szentségtartó – egy íróasztal tetejére állították.)

Esténként a férfiak kimentek egy cigarettára, mi Katinkával szétraktuk a matracokat a földön, kiosztottuk a takarókat, levetkőztünk, lefeküdtünk. Akkor bejöttek a férfiak, lámpát oltottak, és a sötétben levetköztek, lefeküdtek. Reggel hasonló ceremóniával ment a felkelés. Így csinálták Förstnerék is. Az éjszaka közepén kézigránát robbant az udvaron, közvetlenül utána géppisztolysorozat. Pillanat alatt kiugrottunk az ágyból. Ide-oda szaladgáltunk. Jenő bácsi, János minket nőket a sarokba parancsoltak. (Mint reggel megtudtam, azért, mert az ablakon bevágódó golyótól ez a legjobban védett hely.) Ők kifelé figyeltek. Ki akartak löni! Ki akartak menni!

Mi Katinkával könyörögtünk, hogy meg ne mozduljanak, és fenyegetőztünk, hogy azonnal utánuk szaladunk, ha kimerészkednek. Ők dühösködtek ezért, de végül is benn maradtak.

Orosz partizánok voltak. Csak azért lőttek, hogy a közelharcot elkerüljék. Nem akartak tőlünk semmit: ennivalót vittek el. Egy borjút lábon, egy hasított disznót, más egyebeket. A franciák majdnem frászt kaptak, de kussoltak. Mellettük volt az élelmiszerraktárnak kinevezett kamra, a borjút az istállóból hajtották el. Ezzel erősen megcsappant az élelmiszerkészletünk.

Nappal a férfiak vadászni mentek. Néha velük tartottam. Akkor ismerkedtem meg Filikével. Zsemleszínű törpedakszli volt, Esterházyak egyik legcsodálatosabb vadászkutyája. Az angol királyi családból származott. Gondolom, hogy kutyakirályi családot kell érteni ezen – ma már nincs kitől kérdezzem, hogy is volt. A vadászok szakmai izgalma engem nem érintett, de odavoltam a gyönyörűségtől, amikor az erdőben mentünk: elől János, utána a kutya, hátul én. János hirtelen megáll hallgatózni, Filike abban a pillanatban úgy merevedik meg, hogy lába felemelve a levegőben marad. Alattam még megreccsen a hó. János idegesen fordul hátra: „Figyelje meg már, hogy viselkedik egy tisztességes vadászkutya!” Mindig elégedetlen volt velem. Úgy szerettem a havas erdőt meg a kutyát, hogy boldog voltam, ezért nem tudtam folyton fülelni és elég óvatosan lépdelni. Úgy kell járni, hogy a vadat el ne riassa az ember. Akkor kell nesztelenül lépni, amikor a másik is lép, akkor megállni, mikor az is megáll. Mondhatom, különös séta volt. Mintha egész házasságomat parodizálta volna. Aztán inkább egyedül jártam az erdőt, a többiek nagy elképedésére. Hogy mi lesz velem, ha partizánokkal vagy csellengő katonákkal találkozom? Ha belefutok az oroszokba, vagy a németekbe? Sokszor azzal próbálkoztam, hogy eltévedek. Irány nélkül mentem az erdőben, de az alkonyattal a félelem megalázottan visszatért a házba.

(Milyen furcsa és csodálatos az élet, hogy ezen a számomra oly kínos és vészterhes tájon néhány évtized múlva végigmegyek férjem, Miklós mellett ülve egy „deux chevaux”-ban, és feketét iszunk egy hamisan hipermodern presszóban, Csákváron.)

Jánosék egyszer szarvast lőttek. Megint be vagyunk biztosítva pár mázsa hússal – örültünk. Lenyúzták és csigával magasra húzták, *pózna* tetejére, hogy kifagyjon, és ne érhessenek hozzá állatok. (Így szokás.) Nagy lakomát csaptunk. A több hétre való húsnak másnap hűlt helyét találtuk, a partizánok elvitték. Lövöldözés nélkül. Akkor már mintegy csöndes megállapodással éltünk egymás közelében.

Egyik nap délfelé könnyű bricska állt meg a ház előtt, rajta negyvenévesnek látszó fáradt asszony, Klári, és tizennégy év körüli lánya, Marianna: Förstner rokonai. Hogy találtak ide és honnan? Ők lettek az új lakótársak.

Ilonka, a kis fiatal erdészfeleség lement a szülőfalujába az anyjához. Mindenképp vele akartam menni. Nagy nehezen elengedtek. Mellénk adtak a kocsison kívül egy puskás erdészt,* hogy védelmünk is legyen. Az első félórában felborultunk, az erdész a kocsiból kiesve, a puskacsövére támaszkodott. Tele lett a cső homokkal. Azzal aztán löni nem lehet, mert csak annak okoz bajt, aki elsüti, felrobbanhat a kezében. Ezen jót mulattunk. Én elég szerencsétlenül estem, fél lábam a szekér alá került, szerencsére vastag, süppedő hó volt alattam, másként összetörték volna a csontjaim. Egy kicsit sántítottam, de nagyon jókedvű és felszabadult voltam. Ilyen fiatal korában olyan az ember, mint a kis állat, hacsak teheti, mozog és örül. (Ámbár lehet, hogy most is ilyen vagyok, szeretek örülni...)

Sváb faluba mentünk. Ilonka anyja boldogan közli, hogy az ura szombaton két napra hazajön szabadságra. „Hát akkor vissza ne menjen a katonasághoz” – mondtam én. Öltözzék civilbe, és várja meg valahol elbújva az oroszokat. Nagyon furcsán néztek rám. Volksbundisták voltak. Egy sápadt, kis nyafka fiatal lány is volt a házban, tizenöt-tizenhat éves, olyan városiféle. Mint kiderült, ez a magyar lány megszökött otthonról, és egy német katonával élt együtt, mindenhová vele ment a fronton. Most éppen ide voltak beszállásolva. Csak nézett, nem szólt egy szót sem. (Simán kitörhették volna a nyakamat.)

Nagy ebédet kaptunk, aztán patkolni kellett a lovunkat. Petróleumot és sót kellett szerezni. Már alig tudtuk meggyújtani a lámpákat. Kicsit későn indultunk. Ittunk is egy keveset. Hamar ránk esteledett, hogy ne fázzunk, újból kortyolgattunk. Sem a partizánokra, sem a csellengő katonákra, frontra, meg egyebekre nem gondoltunk, úgy énekeltünk, hogy majd fölvertük az erdőt. (Persze, akkor is épp olyan hamisan énekeltem, mint mindig.)

Egyszer csak a lovunk megállt, és nem akart tovább menni. Egy kimerült, összeesett ló feküdt a szakadékos, mély út alján, keresztben. Nem tudtuk talpra állítani, és nem volt az a hatalom, hogy a mi lovunkat át lehetett volna rajta hajtani. Akárhogy verték, nem lépte át, mert tudta, hogy akkor ráhúzza a kocsit. Nagyon sokat kínlódtunk, kitérni nem lehetett a keskeny, szakadékszerű úton. A gondolat is szörnyű volt, hogy a szekér az élő lovon átmenjen. Ilonkával eltakartuk a szemünket, messzebb álltunk, összebújva. Örültünk, hogy a ló ellenáll. Nem is rúgott, nem is nyerített a verésre. Ha a kötőféknél fogva húzták, hátrafelé ágaskodott. Végül is kifogtuk a lovat, akkor csöndesen átlépett a földön fekvő társán, a szekeret pedig nagy kínnal-bajjal félig áthúztuk, félig átemeltük a beteg állaton. Ez a jelenet erősen hatott rám, később vissza akartam menni takaróért és ennivalóért, hogy meg ne fagyjon, de persze nem engedték. (Azt mesélték, hogy másnap valaki felszedte, talpra állította: a kimerültségtől esett össze. Aztán az oroszok elvitték, s azt már nem bírta ki, hamarosan elpusztult.)

Fél óra múlva megint énekeltünk. Jóval később lámpás emberekkel találkoztunk, mérhetetlenül csodálkoztunk, hiszen aki az erdőben járt, az lapított, a fák mögött bújt, hason csúszott. Jánosék elénk jöttek. Állítólag kétségbe voltak esve, hogy a partizánok kezébe kerülünk. Megállt az eszük, mikor gajdolásunkat meghallották, hogy ki énekel? Leugrottam a kocsiról, kicsit sántítva szaladtam feléjük. János elkapta a karom, és meg akart verni. Jenő bácsi szerint csak az idegfeszültségtől, mert nagyon aggódott. Ezt különös módon fel sem vettem, sőt jólesett, és nevettem rajta. Hogy énekelni hülyeség volt és veszélyes, arra azt válaszoltam, hogy ellenkezőleg. A szekérszörgés elárulta, hogy az erdőben járunk, de az éneklésből tudni lehetett, hogy két becsipett nő szekerezik, és nem érdemes löni.

Jenő bácsi igazat adott nekem, de a szabadságomat erősen megnyirbálták. Többet nem hagyhattam el egyedül a házat.

* Az erdészházak között volt kapcsolat, a gyalogösvényeken jöttek-mentek.

Egy napon csendőrök jöttek az erdőbe. Nálunk melegedtek – nem volt más ház kilométereken belül. Átfésülték az erdőt, kiirtották a partizánokat. (A szörnyű részleteket nem írom le.) Adtak nekünk egy csomó orosz kézigránátot és két orosz géppisztolyt, hogy védekezni tudjunk, ha újabbak jönnek.

Marci félrehívott, hogy nagy baj van. Ilonka elköpte, hogy János katonaszökevény, és a csendőrök el akarják vinni. (Akkor már életben volt a Szálasi-féle felkoncolási rendelet.) Marcinak, Jenő bácsinak mentességi papírjai voltak. Mellesleg János három és fél évet töltött a fronton, Marci egy napot sem. Az egész valami vad és érthetetlen kockajáték igazságtalansága volt. A csendőr hadnagy nem fogadott el tőlem sem vizet, sem bort. A legénység a franciáknál ült le. (Mit beszélhettek, és hogyan?)

Hogy micsoda szörnyű rémület és kétségbeesés fogott el, azt nem tudom leírni. Kicsit gondolkoztam, aztán elhatároztam, hogy beszélek a csendőr hadnaggyal, és bármilyen áron, könyörgéssel, megvesztegetéssel ráveszem, hogy ne hurcolják el Jánost. Csakhogy állandóan kitért a találkozás elől. Más előtt pedig nem szólhattam, mert azzal ab ovo lehetetlenné teszem, hogy elhallgassa az ügyet.

Reszkettem belülről, és ugyanakkor valami furcsa, fagyos nyugalom is volt rajtam.

János vállat vont és azt mondta: „Hát, Istenem, ha így kell lenni...” Szerinte a katonasággal nem lehet tárgyalni, tőlük nem lehet kérni. – Úgy tettem, mintha elejtettem volna a tervemet.

Közeledett az indulásuk ideje. A legénység pakolt, nyergelték a lovakat. Akkor ez a csendőr hadnagy véletlenül belépett a bal oldali szobába, ahol egyedül voltam. Talán vártam is. Azonnal vissza akart húzódni. „Nem akar velem találkozni” – mondtam, és helyetlén kínáltam. „Nem” – intette. És kelleetlenül leült.

Egyetlenegy szót nem mondtam Jánosról. Semmit nem kértem. Néztam, és megkérdeztem, hogy van-e felesége? az anyjáról és testvéréről kérdeztem. De tökéletesen értette, a ki nem mondott kérésemet. Azt is tudtam – anélkül, hogy szót ejtett volna róla –, hogy nem viszik el Jánost. Pár perc volt az egész.

Már indultak is. Mindenki frászban volt. Viszik, vagy helyben kivégzik? Intettem Jánosnak, hogy nem lesz semmi baj.

Faggattak utána, hogy mivel vettem rá, nem hitték el egészen, hogy semmiről sem beszéltünk. Azt hiszem, a ki nem mondott könyörgésem hatott. Mellesleg, ha kimondom, ő is az életével játszik. Szálasi-uralom volt.

Azt a későbbiekben is tapasztaltam, hogy a könyörgés, a sírás, a jelenet nem segít. Ebből jutott elég a háborúban – mindenkinek. A ki nem mondott kérés sokkal több. Csak persze a mögött a teljesen megfeszült lelkeddel és akaratoddal kell állani. Akkor ilyesmire nem gondoltam, mindez nem volt tudatos bennem, hiszen éppen az ellenkezőjére készültem. Az ilyen felfokozott percekben teljes biztonsággal vezet valami, amit nem tudok jellemezni. Valami, ami rajtam belül és rajtam kívül is van.

Végre odaértek az oroszok a hegy alá. A hírt az erdészek hozták. Éppen karácsonyra készülődtünk. Marci, Jenő bácsi, Katinka pakoltak és mentek tovább. Hívtak nagyon minket is. Az érvelést ismeritek. Két szép Kádár-képünket és a Thorma-képet (amit aztán Tompa Kálmánnak ajándékoztunk Miklóssal)* rájuk bíztuk. Egy év múlva becsülettel visszahozták. Vértesnánára mentek.

János lement Mami után, az Esterházyaknak kellett segítsen a kastély dolgainak felszámolásában. Mindenki odavolt, le akarták beszélni, hogy egyenest az oroszok karjába fut. De indult. „Megígértem, utána megyek.” Ezekben a dolgokban rendkívül becsületes és bátor volt.

[□] Ma a pécsi múzeumban látható. Szép nagy képgyűjteményét odaajándékozta.

Kétségbe voltam esve, féltettem, de nem mondhattam, hogy ne menjen az anyja után – azt meg nem engedte, hogy vele menjek.

Elindult egyedül egy könnyű kocsival. Nagy Krisztus-szakállal volt akkoriban, és bekecset, csizmát hordott. (Nekem is kis, könnyű halinacsizmám volt – az anyagát ő hozta Oroszországból –, nem lehetett másként közlekedni a hegyekben.) Kint téli reggel, szikrázó hó, ragyogó nap – lassan esteledett.

Egy nap szorongó várakozás. Feszülten figyeltem kifelé, befelé. Visszaérkeztek. A hegy alatt csak ziláltan menekülő, visszavonuló magyar és német csapatokkal találkoztak – az oroszok még nem értek oda.

Mami kedvesen, nyugodtan, nagyothallva és keveset beszélve jött. Egy zsákot hozott magával. „Ez a te karácsonyi ajándékom” – mondta. Tíz vég finom ágynemű volt benne. Ennyit még életemben nem láttam.* (Egy centimétert sem használtam belőle. Az oroszok felhasogatták kapcának. Egy egész alakulat ellátta magát belőle friss kapcával.)

Karácsonyhoz készülődtünk. Most, hogy Marciék elmentek, csak Mami, János meg én laktuk a szobát. Mindent átrendeztem, súroltam, nagytakarítottam, szőnyeget tettem a padlóra. Kis íróasztalt is rögtönöztem az egyik ablakpárkány előtt Jánosnak, hogy tudjon dolgozni, írni, ha kedve lesz. (A franciák segítettek súrolni, sehogy se tudtunk összedolgozni. Végül kiderült, hogy ők egyszerűbben csinálják: öntik a forró vizet, aztán feltörlik a súrolóronggyal és kész. Mi meg vödörből tisztálunk, vagyis a forró víz összeszedése után öblítjük a padlót hideg vízzel. Ők ilyet még nem is hallottak. Kölcsönösen csudálkoztunk egymáson.)

A zománc tábla mellett pápai sárga lobogónk és vörös lobogónk is volt, eldugva. János is kapott igazolást, hogy nunciatúrai (pápai követségi) tisztviselő. Angelo Róttá bíboros, az akkori pápai nuncius a tervek szerint Csákvárra készült menekülni, ha Budapestet nem adják fel a németek. Állítólag Bicskén a kocsija alá bújta be, mikor tűz alá került az út. Csákvárra nem érkezett meg. Többet nem tudtak róla.

Egyre türelmetlenebbül vártuk az oroszokat vagy az angolokat. Védtelenek voltunk, hiszen bármelyik percben kiirhattak mindnyájunkat. A partizánok, a németek, a csendőrök vagy akár a magyar katonák. Katonák? A tisztiek, talán, *parancsszóra*. Ki hitt már akkor győzelemben a német oldalon? És mégis statárium volt, és föbelővések voltak. A fölkoncolási rendelet értelmében bárkit falhoz állíthattak. Senki se tudta, hogy a másik mitől és kitől fél. Ennek ellenére valahogy bíztunk egymásban, idegenek is. Több volt a parancs, mint a tett.

Erről a következő vicc jut eszembe:

Azt kérdezi Münchenben egy ember a másiktól: „Mondja, hisz abban, hogy a Führer győzni fog?” Mire a megkérdezett alaposan körülnéz... behúzza társát egy kapu alá, ott is körülnéz, int, kivezeti a kert végébe, meglát egy szénaboglyát, int, belemásznak, ott a füléhez hajol és azt súgja: „én speciel igen”.

Ha most utólag visszagondolok, beszéltek az új titkosfegyverről ... Mi történik, ha a németek kezében akkor ott lett volna az atombomba? Úgy tudom, Magyarország nem a „Dienstvolk” (szolgálónép), hanem a *kiirtandók* listáján szerepelt. Hitler így osztályozta a népeket. Hogy eshetett ennek áldozatául a zsidóság?! És a németység? hogy gyilkossá vált?! S még fel se eszméltünk, a fasizmust követte a sztálinizmus, az osztályharc nevében irtva ki milliókat. Hogy eshetett áldozatul ennek az orosz nép és a világ annyi népe?

Számomra nincsen válasz. Csak egy: „Uram, irgalmazz!”

Hogy Marciék elmentek és Mami megérkezett, Nyunyuka egyszerre megőrült. Talán, hogy csak Mamival voltunk a szobában (a férfiak megint vadásztak), az hangolta jókedvre, elkezdett ugrálni, valósággal táncolt. Óriási szökésekkel ugrálta át a bútorokat és fel-feldobta magát a levegőbe. Néztük Mamival és nevtük. Éppen az ünnepi vacsorára akartam kiadni

---

□ A háborúban természetesen nem volt vászon, utána se. A lepedőket toldottuk, foltoztuk, kettőből varrtunk össze egyet.

ezt-azt, és megnézni, mennyire vannak, mit csinálnak a „szakácsaink”, amikor autóberregést hallottunk. Nagyon csodálkoztunk, tudtukkal autó ide még sohase tudott feljönni. Kocsival, lovakkal is elég nehéz feladat volt. Kiszaladtunk. Két német katonai autó állt meg a ház előtt. Az egyik teherautószerű volt, de mégis más. Három tiszt ugrott ki, néhány katona fejét láttam még. Közben a motorokat nem állították le. Gyorsan hozzánk léptek és felszólítottak, hogy azonnal üljünk fel a kocsikra, mert egy-két órán belül itt vannak az oroszok. Ebből a házból indultak a csendőrök partizánvadászatra (valójában csak nálunk melegedtek), itt mindenkit leölnek bosszúból, és a házakat felperzselik.

Mami úgy elsápadt, hogy alig tudta fordítani a német szöveget, és csendesen sírva fakadt. „Nincsenek itthon a férfiak – válaszoltam –, addig nem mehetünk el, míg nem jönnek haza.” „Nem fognak visszajönni” – állították határozottan. „Én nem megyek” – mondtam. „Akkor én sem” – tette hozzá Mami.

A többieket megkérdeztem, mit akarnak csinálni, szaladtam befelé. Hát persze nem akartak menni. Kicsit nehéz is lett volna zsidó létükre ezt a *különös* német segítséget elfogadni.

Gyors rábeszélés következett, de én csak a fejemet ráztam. „Ich kann nicht deutsch sprechen und ich gehe nicht.”

Akkor fegyverek után érdeklődtek. Azt szívesen, válaszoltam, nagy készséggel és örömmel odaadtam minden fegyvert, ami a házban volt, a drága belga vadászpuskáktól az orosz géppisztolyokig, az összes töltényeket és puskevesszőket, a kézigránátokat is persze. Egészen megdöbbsentem, amikor két katona a töltényeket és kézigránátokat kivitte; egy fáskosárba dobáltam őket, feléig megtelt. A kézigránátokat különösen utáltam. Egyrészt a három kicsi gyermek balesete miatt, másrészt egy szerencsés kimenetelű kaland miatt. Egyik nap éppen ott voltak a csendőrök, amikor Marci beszaladt a szobába, lekapta az ingét és azt mondta: „Ne haragudjon, de muszáj levetköznöm; szedje ki gyorsan a hátamból a repeszeket.” Tizenhét faszilánkot szedtem ki a hátából. Az egyik csendőr az arcán sebesült meg, azt ők maguk bekötötték. Még valaki megsebesült közülünk, már nem emlékszem, ki volt, a fején. Reszketett a kezem, amikor elláttam, úgyhogy Jenő bácsi segített. Pedig mondták, hogy Jánosnak semmi baja, de nem tudtam elhinni – akkor miért nem jön ő is ?

Az történet, hogy kíváncsiak voltak, milyen a szovjet kézigránát szisztémája – akkor szerezték őket frissen a partizánoktól –, felbontották, a gyutacsa begyűlt. Az asztal lapját vágta szét. Ők gyorsan a földre hasáltak. Így kapta Marci háta a szilánkokat. Még három érintetlen gránát volt az asztalon, ha azok is robbannak, senki sem marad élve a szobában lévő köztül.

Szóval boldogan adtam ki a fegyvereket. Gyorsan felpakoltak. Az egyik tiszt kezét nyújtott. Mikor elfogadtam, gyorsan megrántott, és utána fellökött a kocsira. Vadul dulakodni kezdtem, kiszakítottam magamat, és az elindított kocsiból kiugrottam. Persze elvágódtam, de talpra ugrottam, és megfenyegettem őket.

Ezen a jeleneten még ma is mulatok. Ugyan kit is fenyegettem a két katonával és fegyverekkel megrakott autón? (Egyszer volt ehhez hasonló érzésem. A forradalom után egy katonai autó jött velem szembe, elöl beállított golyószóró, vagy húsz katona kétoldalt kidugott géppisztolyokkal. Robogtak. Két zászlójuk volt, egy nemzetiszínű és egy vörös, és azt énekelték: „Szódd a selymet, elvtárs...” Olyan mérhetetlen elkeseredés fogott el, azt gondoltam, odaállok a kocsi elé, mert hisz akkor megállnak, aztán megpofozom őket.)

Egyébként, ha nagyon akarták volna, a németek el tudtak volna hurcolni. De vajon miért akarták, hogy velük menjünk? Miért rántottak fel a kocsira? Ezen sokat tépelődtem. Ha a házakat akarták kifosztani, azt így is megtehették. Ha ellenállunk, az általam adott szovjet géppisztollyal löhetnek le mindannyiunkat, és a partizánokra fogják, ha egyáltalában megkérdezik őket. Lehet, hogy tényleg sajnáltak és meg akartak menteni ?

Végül megjöttek a férfiak. Nagy öröm és boldogság. „Disznó németek, így-úgy.” Kiadtam a fegyvereket? Majd szétszedtek, olyan dühösek lettek. Mit csinálunk most fegyverek nélkül?

Mi lesz most velünk? (Örültem, hogy megszabadultunk a fegyverektől, de hallgattam.) Mellesleg az egyik franciának a zsebében maradt egy kicsike pisztoly. Ezt akkor még nem tudtuk. Hallgatott róla.

Én csak díszítettem a karácsonyfát. Éppen meggyújtottuk a gyertyákat, amikor menekült magyar katonák kopogtak be. Mindenkit befogadtunk. Ez János elve volt. (Az enyém is.) Hát lehet valakit visszaküldeni a téli fagyba, minden nélkül? Gyorsan civilbe öltöztettük őket. A katonaruhákat bedobáltuk a trágya alá.

Mindenkinek adtam karácsonyi ajándékot, csokoládét, cigarettát, ceruzát, ünnepi vacsorát, bort. Szegény hálás, könnyes emberek.

Ilyen karácsonyeste volt. Meghatódva ünnepeltük Jézus születését, vártuk a Megváltót. Körben a havas erdő, a tizenhat kutya. Ők egy-egy darab szarvaskolbászt kaptak. Ittunk is természetesen. Mindenki megölelt és megcsókolt, úgy mentünk vissza szobánkba. Mami betakart és ismét megcsókolt. János nem szólt egyetlen szót sem. Lámpaoltás után vártam és hallgatóztam. Hiába! Nem jött, és nem szólt hozzám. Mellébújtam. „Menjen vissza – mondta –, Mami meghallja.” Hirtelen olyan heves reszketés fogott el, mint a hidegrázás, Összeszorítottam a fogamat, de úgysem tudtam elfojtani. Szó nélkül bújtam vissza a matracomra.

Nem tudtam elaludni. Nagyon nehéz szívvel ébredtem másnap. Karácsony első napja! Mindig örömteli családi ünnepem. Csupa fény, ragyogás, nevetés. (Többen voltunk testvérek.) Nehezen tudtam uralkodni magamon. Reggeliztünk. Egyetlen hang nélkül.

Ez a reggel élénken belém vésődött. Földig érő, piros matlaszépongeola volt rajtam, tekintettel az ünnepre. Mézet kentem a kenyérre, néztem ki a hóesésbe. Erősen havazott, nagy pelyhekben. Két behavazott lovas alakot láttam az udvaron, mimikris csuklyás köpenyben. Mint egy látomás!

Egészen mások voltak, mint a magyar vagy német katonák. Talán a behavazott körsuklyák, s a csuklya alól kilátszó prémes sapkájukon elől a vörös csillaggal, de az arcuk miatt is. „Az oroszok”, kiáltottam felugorva, és kimutattam. A másik szobából beugrott Förstner és a két francia.

A következő pillanatban csizmával rúgták be az ajtót, úgy havasan megállt az ajtóban egy katona, lövésre emelt géppisztollyal. Sorba ránk emelte a puska csövét, egyetlen hang nélkül. Nem a puskacsövét néztem, hanem mindig azt, akire éppen irányította. Mindenki elváltozott az arca, a szeme az egyiknek kitágult, a másiknak összeszűkült... de nem csak ez. Más is. (A félelemnek ezt a játékát az arcokon ezután sokszor volt alkalmam látni.)

A döbönt, néma csönd után valamit kérdeztek oroszul. Nem értettük.

Förstner rémülten, de kifogástalan németséggel kezdte magyarázni, hogy mi diplomáciai testület vagyunk stb. Nagyon sápadt lett. Megijedtem: mit magyaráz itt németül ez az állat? Közbe is vágtam. „Vengerszki” mondtam, magunkra mutatta. „Jevreji” – Förstnerre mutatta. „Ruszki szoldat dobre. Nyemecki ne dobre.” – Erre egy kicsit megenyhültek.

Egy sarokba állítottak. Kérdezték, hogy van-e fegyverünk? „Nincs.” Többen berohantak és kutatni kezdtek. Pillanatok alatt feldúlták a házat, mindent szétrángattak, szétdobáltak, mindent végigkutatattak. Aztán mindenkit megmotoztak. A francia zsebében megtalálták a pisztolyt. „Mit akartál vele”? – „Ezért meghalsz.” Most a francia arcán láttam a félelmet. *Azt* a félelmet.

Ezek a csapatok végigharcolták Romániát, tudtak egy kicsit románul. Erre hamarosan rájöttünk, és tolmácsolni kezdtem. (Elmondtam azt is, hogy kik vagyunk, nem érdekelte őket.)

A franciát még ki sem vitték, már hozták az egyik este befogadott magyar katonát. Valami igazolványszerűt találtak a zsebében. Nem tudom, mi lehetett, én nem nézhettem bele. Nem kellett fordítanom, mert ez a magas, derék szál fiú, jó magyar pofával, egyszer csak elkezdett folyékonyan beszélni oroszul. De nagyon feszült volt. Érződött, hogy vádolják. Keservesen kínlódott, de úgy látszik, nem tudott védekezni. Elvezették. A ház mögül három rövid,

szaggatott kattanás. János intett, amikor kérdően ránéztem, hogy *most* – megölték. Aztán vitték a franciát is. (Másnap sápadtan, megtörve előkerült.)

Mindez rendkívül gyorsan zajlott le. Utána egyszerűen nem törődtek többet velünk. Semleges tárgyakkal tekintettek. Mi pedig csetlettünk, botlottunk közöttük, hiszen harminc-negyven ember esett egy szobára. Mozdulni sem lehetett. Mindenki melegedni akart. Az istálló pillanatok alatt megtelt, és a fák alatt is körben álltak a lovak, kabáttal, köpennyel, pokróccal letakarva. Persze a mi paplanainkkal is. Úgy nyúltak hozzá mindenhez, észre sem vették, hogy nem az övék. Ha valahol ültünk vagy álltunk, békén hagytak, ha nem kellett éppen az a hely. Ha kellett, a legnagyobb közönnyel és semlegességgel toltak odébb. Éjszaka az egyik sarokban kucorogtunk és aludtunk, hárman egy matracon. Különös módon ezt tiszteletben tartották. Ha le is ültek néha a matrac szélére, ritkán feküdt rá valaki.

Egyszer, még az első esték valamelyikén, bejött Mina és azt mondta: „Te, képzel, behozták az egyik hasított özünket, az egészet feldarabolták. Két katona darálta a húst (két darálónk volt), a harmadik pedig egy kis hóval megdörzsölte a padlót, azzal elkezdte gyúrni a darált húst, ott a földön. Fölhajtotta az inge ujját, csuklóig fekete volt a keze, azon felül fehér.” (Erről jut eszembe, sok mindent láttam, de mosakodni soha, egy orosz katonát sem. Kivéve egy nőt, arról majd írok még. Lábat mosni igen. Többen lábat mostak, mielőtt az ágyneművásznamból hasított új kapcába tekerték volna a lábukat.)

A húst a következőképpen készítették el. Megsózták, fokhagymázták, babérlevéllel is fűszerezték. Aztán a nagy, ovális galuska alakú húsokat zsírban kisütötték. Természetesen ennyi embernek semmi se volt a mi drága, fagyasztott húsunk. No de ettek mást is. Mindent, amit csak találtak. Sem tábori konyhát, sem élelmiszeres zsákot nem láttam náluk. Különös módon, a magyar és német katonákkal ellentétben, a fegyverükön kívül semmit sem vittek magukkal. (Kivéve a zabrált holmit.) A csizmaszárban volt egy késük. Hátizsákjuk, oldalzsákjuk egyszerűen nem volt. Pokróc nem kellett, mert vatelinezett, steppelt ruháikban, prémezett kabátjaikban akár a hóra is lefekhettek.

Aznap este a tiszték* az asztalukhoz hívtak, hogy egyek velük. Kitétek a tányéromra három ominózus méretű húsgaluskát. Mamit is kínálták, de rosszul lett és kiment hányni. Egy kis habozás után megettem a felét. A másik felét Jánosnak nyújtottam, de ő nem akarta elvenni. Őszintén szólva nem volt rossz. Vacsora után sietve megkerestem Minát, elmondtam, hogy ettem a fasírtból. Annyit nevtünk, hogy a katonák gyanakodva méregettek, hogy mi bajunk van. János megharagudott. Tulajdonképpen soha egy pillanatig sem merült fel bennem, hogy ennyi sok férfi között valaki is nőnek nézne, teljesen gyanútlanul és a körülményekhez képest elfogulatlanul mozogtam közöttük. Mina, Marianne, Klári szintén.

Mami és Nyunyuka begubóztak, lelki betegek lettek. Nyunyuka nem törődött többet a kutyákkal.

Tulajdonképpen nehéz elmondani, hogy milyen volt a helyzet. Soha nem volt nyugalom és csönd. A házban mint a zsúfolt villamosban az emberek. Ki éjjel, ki nappal, a földön ülve, egymásnak dölve aludt, aludtunk, de soha nem igazán.

Éjjel-nappal jöttek-mentek a katonák. A csapatok is váltották egymást. Valami furcsa, ködszerű, nyomasztó álomba folytak össze a napok.

A kútból kifogyott a víz. Hólével főztek. Előbb adtak a lovaknak inni, semmint maguk ittak volna. Persze mindezt velük szenvedtük mi is. Már rég nem mosakodtunk. Se hely, se víz, se alkalom nem volt. Azt ettük, amit ők. Mindig csak félálomban voltunk, ha aludtunk is. Veszekedések csattantak fel, néha ordítózás is.

Újabb és újabb katonák jöttek. Voltak gorombábbak is. Mindennap vártuk, hogy elmennek, és megszabadulunk tőlük. Egyszer váratlanul megint üres lett a ház. Takarítottam és elhelyezkedtünk. Akkor román katonák jöttek. Sírva borultak rám, és kezet csókoltak, amikor

---

□ Meglepett, hogy a tiszték náluk is külön ültek.

románul beszéltem velük. Nagyon elanyátlanodtak ennyi vadember között, németek és magyarok ellen harcolva.

Könyörögtek egy kis ennivalóért. Ma is bánt a lélek, hogy csak kenyérhéjat adtam nekik. Azt is sírva köszönték. Fogytán voltunk mindennek, és a dugott holmit nem mertem előszedni.

Az erdőben, a sziklák közelében elástunk valahol – még ottlétünk kezdetén – egy bődön zsírt. Ez volt a vastartalék.

Többször készültem visszamenni, megkeresni a későbbi háborús, majd békeéhezések során. (Ez az élmény lett később Miklós *Bunker* című drámájának az alap gondolata.)

Kimondhatatlanul kívántuk a békét. (Az oroszok nem, ők Berlint akarták. Ők győzők voltak, élvezték a harcot.)

Tanítottak oroszul, végtelenül egyszerűen. Azt mondták egyik reggel, mikor kinéztem az ablakon: Zimá. Én értetlenül figyeltem, erre megfogott az egyik katona, kivitt, a nyakamba nyomott egy jókora csomó havat és azt mondta: „Zimá! Rozume?” Megértettem és azóta is tudom, hogy hideget jelent. Vagy havat? Mindegy; a zimá nekem a nyakam közé nyomott hó, ami hideg.

Egyszer valami italt hoztak, vizespohárba töltötték, és azt mondták, hogy ezt Sztálin egészségére isszuk, aki nem issza ki, az ellenség. Hogy ezt hogy értettem meg, nem tudom. Azt hiszem, nagyon gyorsan tanultam meg oroszul. Meg aztán pár szót tudtak ők is románul.

Körbeálltunk, emlékszem, a számhoz emeltem a vizespoharat, és éreztem, hogy pálinka van benne. Abba akartam hagyni, de akkor ordítottak, és ki kellett inni. Egy vizespohár erős pálinka számomra egyet jelentett a részegséggel. János megfogott, bevitt egy sarokba, leültetett, és ott kuporogva-guggolva hamar elaludtam. Mire fölébredtem, úgy-ahogy kijózanodtam. Nem bántottak. Nem is álmodtam, hogy bánthatnának.

Láttam volt még Pesten azokat a plakátokat, melyeken egy asszony nyakáról egy szovjet katona letépi a keresztet. Hallottam, hogy meggyalázzák az asszonyokat. Röpcédulákat is olvastam, hogy ezt meg ezt csinálják az oroszok. Mindezt nem hittem el, német propaganda – gondoltam. Elképzelhetetlennek találtam, hogy nőket leteperjenek, hogy a gerincüket eltörjék és egyebeket. Aztán azt is megtudtam, hogy a gerinctörés hogy történik. Végtelenül egyszerű, nem szándékos.

Valamelyik nap a jugoszláv paptól az egyik katona elvette az óráját. Régi, nagy formájú, latin számlapú zsebóra volt, amit nagyon szerettem. Nekem panasolta el. Azt hiszem, németül beszélt, megértettem.

Irtóatosan dühös lettem, bementem, kértem, mutassa meg a katonát, aki elvitte; eléje álltam, és hangosan összeszidva visszaköveteltem az órát. Ott álltak a többiek, a katonák, nézték, hallgatták a jelenetet, nem szóltak egy szót sem.

Tulajdonképpen könnyű volt közlekedni az oroszokkal. Kiabálni magyarul is lehetett. Már régóta tudom, hogy minél ősbibb és primitívebb, minél természetközelibb egy nép, annál jobban megérti azt, amit az ember mond, ha megfelelőek a mozdulatai. Amit metakommunikációnak is nevezünk, a hangból, a mimikából, a hangsúlyból pontosan értenek. Visszaadták a papnak az óráját.

Úristen, milyen naiv voltam akkor, nem tudtam, hogy félni kell tőlük.

Magyaráztam is, hogy mi a diplomáciai testület, *területen kívüliek és sérthetetlenek* vagyunk. Ők ezt szó szerint értették; körbeálltak, nevettek, pofoztak, megütöttek (nem nagyon erősen). „Hát látod, hogy nem vagy sérthetetlen.” Máskor arra szólítottak fel, hogy lépjek „területen kívül”-re. Kíváncsian várták, hogy csinálom.

Ez nem volt tréfa. Azt hitték, hogy a sérthetetlenség valamilyen kegyelmi állapot, például megáll a levegőben annak a karja, aki ütni akar. Vagy el sem hitték. Kevés kivétellel ateisták voltak, és nagy megdöbbenésemre antiszemiták. Mikor Förstnert zsidózva csúfolták, felháborodva rájuk szóltam, s azonnal abbahagyták.

A lovak persze kinn voltak éjszaka, mert nem volt elég az istálló, nem tudom, hogy nem fagytak meg. Azt se tudom pontosan, hogy mi történt a tizenhat kutyával. Mindenesetre jócskán pusztultak, de három mindig ott volt a közelemben: Filike, Milkó,... a harmadiknak folyton a számon van a neve, és nem tudom, nem tudok rájönni, hogy hívják.

Sokszor azt gondolom, csak próbálgatni kéne a szavakat. Az a pillanat jut eszembe, mikor hetekkel később Csákváron meglátott az utcán, felém rohant, és elgázolta egy autó. Röpült boldogan, és én a nevét kiáltottam. Most is csak kiáltani kéne azt a nevet, de nem tudom.

Már magában az is furcsa volt, hogy a három kutyát nem rúgták ki a házból, hanem hagyták, hogy ott kuporogjanak, feküdjenek mellettem, a lábamon, karomon, vállamon, hiszen hely nem volt. Nem emlékszem, hogy Nyunyuka mit csinált ezekben a napokban.

A csapatban volt egy nő is, Nádjának hívták. Egy este megfogta a csuklóm, bevitt a konyhába, bezártuk valahogy az ajtót – azt hiszem, spárgával bekötöttük. Kiordított valamit oroszul, gondolom, hogy „hagyjanak békén”, vizet melegített, haját mosott, megfürdött, kimosta a melltartóját, bugyiját és azon mód vizesen újból felvette. Először arra kért, amikor vetkőzött, hogy a melltartóját hátul összekötő spárgát vágjam át, csak úgy tudott kibújni belőle. Aztán, hogy mossam meg a hátát, majd mikor vizesen újból fölvette a melltartóját, hogy kötözsem össze ismét spárgával. „Jó erősen!” biztatott, csak húzzam. Elképedtem. Aztán megértettem, hogy hetekig így fog tovább harcolni, ilyen mereven, feszesen bekötözve tud csak mozogni, lovagolni a sok férfi között, hiszen lovas katona volt, férfiruhában.

Nem értettem, miért osztottak be egyetlen nőt a férfiak közé. Nem láttam soha, hogy incselkedtek vele vagy ölelgették volna. Egy gyermek is volt velük, vagy gyermeknek nevezhető fiatal fiú, ez is katona, közöttük harcolt. Sokat játszottak, pajkoskodtak vele. Nagyon kedves fiú volt, néha énvelem is játszott, pontosan úgy, ahogy egy fiúgyermek.

Aztán egy másik csoport jött, amelyik nyers húst evett. Fagyos hús volt, egyszerűen nyers, frissen vágott disznóhús megfagyva, mert a hidegben a lóra dobott zsákba belefagyott. Nem tudom, kik voltak, nem oroszul beszéltek. Megkínáltak, sózva ettük a húst, nem volt rossz.

A szobánkban a falra szerelve régimódi, fából készült telefonkészülék függött, az erdészlakokat egymással és az erdészeti központtal kötötte össze – már rég nem működött. Hallottam, ahogyan egyik a másiknak mondja: „nye robota”. Amikor egyszer új csapat érkezett, és fölemelték a kagylót, mondtam, hogy: „nye robota”. Akkor odarohantak, meg akartak pofozni, összevissza ráncigáltak. Azt hitték, kém vagyok. Hogyha tudok oroszul, akkor miért nem tudok – és ha nem tudok, akkor miért tudok? – Így éltünk.

Egy szép reggel hirtelen összepakoltak mindannyiunkat, adtak egy szekeret, arra föl lehetett tenni a holmi egy részét, Mami fölszállhatott volna, de nem akart, *velünk* akart jönni. A többieket, minket, gyalog lehajtottak a hegyről egy kis cédulával a kezünkben. Egy kockás fűzetből kitépett tenyérnyi cetlire valami rá volt írva cirill betűkkel, nem tudtuk elolvasni. Orosz katona kísért bennünket, természetesen lóháton, mi gyalog mentünk. Amikor leértünk Pusztakőhányásra, ott átadtak egy nagyobb egységnek; elől ment egypár lovaskatona, utána több férfi és nő, hátul újabb lovas katonák. Így mentünk tovább, nem tudom, merre, ott egy másik csapat csatlakozott hozzánk.

Aztán különválasztották a nőket és külön a férfiakat. Egymásra néztünk Jánossal: biztos hadifogságba hajtanak. Szibériára gondoltunk, annál is inkább, mert nagy tél, kemény hó volt, szikrázva süttött a nap, erősen fagyott.

Mentünk. Vánszorogtunk ebben a csapatban, előttem ismeretlen úton.

Jánostól el voltam vágva. Beszélni nem nagyon beszélt senki. Elég nagy csapat voltunk. Aki nem bírta, kidőlt, abba belerúgtak vagy belelőttek. Többnyire öregek, nők, gyerekek estek ki, estek össze a fáradságtól, úgyse tudtak volna már továbbmenni, hamar megfagytak volna,

ha nem végez velük a golyó. De ami biztos, az biztos. Nem tudtam, hogy a tűzvonalon át haladunk.

Így mentünk estig. Mami már nem nagyon tudott lépni. Kétoldalról fogtuk, úgy vonszoltuk, húzta szegényke a lábát, és csorogtak a könnyei.

Nagyon megfájdult a szívem – rossz kifejezés, de nem tudok mást mondani. Majd vad harag fogott el az oroszokkal szemben. Az a harag és düh, amit ritkán érzek az életben: ilyenkor olyan elszántság fog el, hogy semmitől a világon nem félek.

Kiugrottam a sorból, nem tudom, miért nem lőttek le. Előreszaladtam, és megragadtam a csapatot vezető katona lovának a kantárját. A lovaktól akkor már rég nem félttem, sokkal jobbak, mint az emberek. A ló megtorpant és ágaskodott, ahogy lecövekelttem előtte. A katona pedig felemelte a korbácsot és rám húzott vagy rám akart húzni, már nem emlékszem, nem is olyan fontos.

Tény az, hogy oroszul ordítottam egy vagy két szót, és magyarul azt, hogy „Állatok! Nem látjátok, hogy a nők és a gyerekek nem bírják?” Ordítottam: „Sztój! Megállni!” És megálltunk! A katonák és az egész csapat, ki-ki ott, ahol volt, leroskadtt, próbáltak kicsit pihenni, pisilni. Nem tudom, mennyi időt álltunk, majd fölszedelőzködtünk és tovább mentünk.

Azután a fáradtságtól és a hidegtől szétbomlik az emlékezetem, nem tudom, hogy mi történt.

Egyszer csak egyedül álltam egy kicsi házikóban, ami tiszta volt, barátságos, egyetlen helyiségből állt, a tűz égett a kályhában, világított a lángja. Valamilyen vadászlak vagy őrszoba lehetett.

Ott, nagy meglepetésemre, egy férfi ült német tiszt egyenruhában, lába bekötözve vagy begipszelve, egy mellette álló magasabb rangú orosz tiszttel beszélgetett. Neki mutattam a cédulát, és próbáltam magyarázni, hogy „diplomatyicseszkiy korpusz”, és aztán oroszul, magyarul, románul és németül azt, hogy engedjenek el, ez jogtalanság, embertelenség.

A tiszt figyelmesen nézett, odahívott egy katonát, nem tudom már, honnan, és megparancsolta, hogy minket válasszanak ki, és engedjenek szabadon. A francia hadifoglyokat, a jugoszláv papot, a nunciátúra képviselőjét, az édesanyját, Klárit, a kislányt, Minát, az anyját, Jánost, Mamit és engem elengedtek, menjünk, amerre akarunk.

Mielőtt elengedtek volna, visszaadták a papírt, és adtak mindenkünknek egy szelet kenyeret, összesen egy fél kenyeret. Reggel óta nem ettünk, nem emlékszem, hogy egyáltalában reggel is ettünk volna. Én a szelet kenyeremet betettem a kabátom zsebébe, hogy majd később, ha nagyon éhes leszek, megeszem, vagy ha valaki nem bírja tovább, annak adom. És azzal megindultunk, tudva – mert valahogy figyelmeztettek –, hogy a tűzvonalban vagyunk.

Elindultunk vaktában. János szerint nem voltunk messze Csákvártól, ismerte az utat odáig. Először egy erdőn kellett átvágni, itt az volt a furcsa – már sötétedett –, hogy folyton lövedékeket láttam röpülni. Láttam, szó szerint; színesek voltak, zöldesen világítottak. „Nyomjelzők” – mondta János. Évekkel később, 1956. november 4-én hajnalban, mikor Miklós látta az ablakból a színes lövedékeket, azt mondta: most jön a szovjet támadás, ezek „nyomjelzők”. És megindult a támadás.

Éjszaka elértünk Csákvár határába. Ott már járőr volt: egy orosz katona le és föl sétált egy egyenes vonal mentén.

Már velünk voltak a kutyák is. A három életben maradt kutya követett minket hűségesen. Amíg a csapatban voltunk, igen messziről, távolról az erdőben követtek, úgy, hogy ne vegyék észre a katonák – lelőtték volna őket. Sok mindent tudtak, vadászkutyák voltak. Ez volt a szerencsénk, és a mi szerencsénk is. Mert az életünkkel fizethettünk volna a kutyákért.

Nagy nehezen átvergődtünk az erdőn a magas hóban, bozótok között, és eljutottunk a faluhoz vezető ösvényig – halálosan kimerültünk. János nem engedélyezett pihenőt, attól tartott, többet nem tudunk fölkelni, hiszen reggel óta vánszorogtunk. Télen korán esteledik, de nekünk úgy tűnt, végtelen ideje éjszaka van. Még hozzá holdas, és a hó is világított. Csöndben maradtunk az erdőszélen, aztán hasra feküdtünk, pontosan ki lehetett számolni, ahogy az őr megy előre, most eléri azt a pontot, ahol mi vagyunk; megfordul, az ellenkező irányba tart tovább: most háttal van nekünk! Ameddig háttal van, addig lehet kúszni előre, át az úton; a túloldalon egy árokszerű mélyedés volt, abban a mélyedésben tovább. Amikor megfordult – ezt ki kellett számítani – némán, hason fekve várni a mélyedésben. Amikor túlmegegy, megint háttal van nekünk – lehet tovább kúszni, aztán ismét feküdni csöndben. Idegtépő játék volt. János tudta, hogy kell csinálni, ötször járta meg ezt az utat. Mindig ő adta a jelzéseket, hogy most hasalni, nem tovább – tovább. Ha csak egyvalaki elvétí a mozdulatot – mindnyájunknak végünk. Ő pontosan tudta, hogy tűzvonalba kerülés nélkül lőnek. És ha kérdeznék, mit mondhattunk volna... ?

Hát ezért hajtottak el az oroszok,* és ezért kellett meghalnia annak, aki kiesett a sorból... ?! És hogy miért engedtek el minket? – sejtelmem sincs. Noha ott volt a papír, hogy diplomáciai testület stb. – de végül is a tűzbe engedtek: ott akkor éjjel nem lett volna igazoltatás.

Utolsónak maradtunk: János, Mami, én és a kutyák. János átvitte Mamit. Aztán jöttem én a kutyákkal. Nagyon haragudott a kutyák miatt. Szidott, nagyon halkán, keményen, suttogva: Az én örültségem, a kutyákat le kellett volna löni, oda kellett volna kötözni egy fához. Meg kell ölni őket!

Nem akartam a kutyákat megölni. Élni se nagyon akartam. Azt viszont akartam, hogy a többiek éljenek, főként hogy János és Mami éljen. Hallgattam, és ismét csak nekiindultunk kúszva. Ő elől, én utána, közvetlen mellettem Filike. Filike olyan karcsú volt, hogy elfért mellettem az árokban. Hátral a másik két kutya. Hát ezek most pontosabban be tudták tartani János utasításait, mint én vagy bárki. Amikor jött a jelzés, hogy most hason, csöndbe – nem mozdultak. Ha mi hason kúsztunk, ők is hason kúsztak. Ha mi mozdulatlanok maradtunk, ők is. Egyetlen hangot nem adtak ki. Tökéletesen némák maradtak.

Úristen! a kutyák intelligenciája, engedelmessége, hűsége! Sokkal könnyebb volt a kutyákkal és velem kúszni, mint a többiekkel – mondta János utólag.

Az árok végén volt egy kunyhó, prészházféle, pince nélkül. Az ajtaja betörve. Csöndben, sorban bemásztunk, ugyanúgy hason, némán, akkor János visszatámasztotta az ajtót, valamit eléje rakott. Volt benn két pricc, csak a pusztá deszkákkal. Elterültünk a földön és a priccseken. Elaludtunk a kimerültségtől. Nem fáztunk, mert sokan voltunk azon a kicsi helyen.

Hajnaltájban dörömböltek. Most végünk! A kutyák csaholni kezdtek, János ugrott az ajtóhoz.

Orosz katonák voltak, egy magyar férfival. A férfi megismerte Jánost, valamit mondott az orosz katonáknak. Valószínűleg azt mondhatta, hogy „idevaló”, „itt lakik”, „ártatlan”, vagy Isten tudja mit. Nem is bántották.

A kényeremet akartam reggel elővenni, de csak morzsák voltak a zsebemben, szétmállott.

Aztán iszonyú félelmek között elindultunk ebből a házszerűségből, közeledtünk a faluhoz, Csákvárhoz. Délre beértünk. Most is szikrázó napfény, kemény, hideg tél, ragyogó hó.

Úgy emlékszem, az öreg néni, Förstner édesanyja – már elfelejtettem a nevét – nagyon optimista lett; fodrászhoz akart menni. Berakatjuk a hajunkat, aztán ebédet főzetünk – mondta. Kicsit ingerülten figyelmeztettem, hogy harctéren vagyunk, fronton. Csodálkozva rám nézett: „a fodrász azért dolgozhat”. „Hiszen Csákváron amúgy sincs fodrász!” – mondtam én.

□ Civileket szokás eltávolítani a tűzvonalba.

Nem tudom, hogy kerültünk a plébániára, ez már összekuszálódott bennem. Tény, hogy ott voltunk, oda irányítottak*, és csodák csodájára megjött a szekér is az erdészházból minden holminkkal. Így, ahogy mondom, az égvilágon semmi se tűnt el. Az oroszok szervezetlen szervezése örök titok marad számomra. Éppúgy, mint a magatartásuk; soha semmit sem lehetett kiszámítani. Minden és mindennek az ellenkezője is megtörténhetett.

Ott volt Nyunyuka is az utazókosárban. De hát hosszú idő telt el, majd két nap. Nyunyukát kivettük. Leguggolt, elkezdett pisilni, és pisilt, pisilt végeérhetetlenül. A macskák olyan tiszták, hogy azt a másfél-két napot kibírta a kosarában, nem piszkított be. (A háború egyik alapvető problémája az is, hogy *írítani kell*, no de mikor? – és hova? Furcsa módon még akkor is, ha az ember napokig nem eszik. Később ezt az eszméletlen haldoklóknál is tapasztaltam.)

Elhelyezkedtünk a plébánián. Ott lakott a plébános, aki egyúttal esperes volt, a káplánja, és mi többiek. Elég nagy rezidencia volt, L alakú épület, a végén a konyha. A francia hadifoglyok megint a konyhában laktak és főztek. A nagy udvar felé végig üveges veranda. A tér felé előkertre néző ablakok.

Őr állt a kapu előtt, szovjet katona, senkit nem engedett be. Időnként a falut lőtték, de aránylag békésen megvoltunk. Kivéve a papokat. Hát ezek visszataszítóan viselkedtek. Emlékszem, hogy a jugoszláv pap a káplán szobájában feküdt egy ágyon. Beteg volt, öreg és süket. Egyszer valamit kivettem a káplán szekrényéből, poharat vagy mit, hogy inni adjak neki, és nem tettem vissza. Ezért kemény, éles szemrehányást tett a káplán, mintha el akartam volna lopni a poharat. Nem tudom, mi történt még, de azt igen, hogy kedvem lett volna megpofozni. Addig életemben nem ütöttem meg sem állatot, sem embert. Azt mondtam a káplánnak: „tisztelendő úr, idefigyeljen; én még életemben senkit nem pofoztam meg, de most, ha nem nézném, hogy pap, akkor bizony pofon vágnám”.

Az esperes a perzsaszőnyegét poroltatta velünk, dugdosta, mentegette a holmiját, de egy szem krumplit nem adott nekünk, pedig a pince egyik felében – jó nagy, négyszögletes, boltíves építmény – három-négy méter magasan állt a krumpli. Aztán a harcok során szétszóródott, és egy méter magasan belepte az egész helyiséget. Közben lőtték Csákvárt. – Mondja, esperes úr, nem fél az Istentől? – kérdeztem tőle. Rám nézett, és azt mondta: látszik, hogy református vagyok, pimaszul beszélek egy pappal. (Magas volt, kis domborodó pocakkal, mindig fekete reverendában, a fején szürke férfikalap. A káplánja keszeg, mint aki keveset eszik.)

Egy este a férfiak lenn kártyáztak a pincében, az asszonyok is ott húzódtak meg, mi Jánossal fönn. János javíttatni vitte a csizmáját, papucsban, kiskabátban volt. Ültünk a jugoszláv pap ágyának lábánál a földön, egy matracon, mellettem a három kutya. János fölállt és sétált a kicsi keskeny szobában. Hallgattuk az erős dörrenéseket. „Gott sei Dank, heute ist ganz Ruhe” – szólalt meg a jugoszláv pap. Ennyire nagyot hallott. Éppen ezen mulattunk Jánossal és kuporogtunk tovább az ágy végénél, hogy a szilánkok elől találat esetén védve legyünk, amikor kivágódott az ajtó. Orosz katonák tódultak be. Egyik megfogta a csuklómat és fölrántott, a másik Jánost. A kutyák örülten ugattak; a katonák ordítottak. Jánost megfogták és kivitték úgy papucsban, hajadonfőtt, kiskabátban. Szaladtam utána. A folyosó sarkánál szembetalálkoztak a többi férfival, jöttek föl a pincéből. Mindnyájukat elvitték.

Nekem odavetett szavaikból megértettem, hogy „majd reggel”. Iszonyatos volt. Nem lehet elmondani, mit éreztem, egyszerűen nem lehet elmondani.

A pincében azt mondtam Mamiéknak: csönd van fenn, de bármelyik percben kezdődhet a lövöldözés, maradjanak és aludjanak ott. A férfiakkal őrizzük a házat.

---

* Talán ez volt a cédulára írva.

Fenn egy párnát tettem keresztbe a fejemre, hogy csökkentsem a dörrenések hangját, a két fülemre szorítottam, homlokomat az ablaküvegnek támasztottam és néztem ki a holdfényes éjszakába. Így vártam a reggelt.

Minden idegszálammal éreztem, hogy Jánost *most* elszakították tőlem, elvitték, Isten tudja, mi lesz vele. Talán azt is éreztem, hogy ránk mi vár.

Azt hittem, életem legmélyebb éjszakája ez.

Reggel följöttek az asszonyok a pincéből. Siránkozás, szemrehányás, hogy miért nem mondtam meg akkor menten, hogy mi történt. Mit tehattetek volna? – válaszoltam, hiszen kijárási tilalom van reggelig, ki mert volna kilépni az éjszakába, és hova, és minek?

Aztán elindultam egyedül. Bekötöttem a fejemet, és elmentem a kommandaturára. Ott már nagyon sokan ültek és várták, hogy sorrakerüljenek. Közöttük egy kislány, akinek vérzett a feje, egy tincs a hajából kitépve. Nyomorult és kétségbeesett volt. „Átmentek rajta az oroszok” – mondta az anyja. – Nem értettem meg. – „Biciklivel?” – kérdeztem. Az asszony dühös lett: „maga bolond? nem tudja, mit csinálnak a nőekkel?”

Hallgattam, amit körülöttem beszéltek. Hogy melyik nőnek tört el a gerince, ki vesztette el az eszméletét, ki vérzik, hogy nem tudják elállítani, férfit kit lőttek agyon, mert védeni próbálta a feleségét.

Egyszerre föltárult az az iszonyat, ami körülöttünk van. Egyszerre világossá vált, hogy bent a plébánián, a szovjet katona őrsége mellett, az időnként kedélyesen bejövő, zabráló, ételünket megevő, de féken tartott néhány katonával ismerkedve, mit se tudtunk arról, mi van kint. Lehet, hogy János tudta, csak nem mondta?

Ő valamit sejthetett. A magyar katonák se viselkedhettek sokkal tisztességesebben az orosz falvakban. Csak nem voltak ennyire vadak. Itt Kelet tört be Nyugatra.

Hogy mit mondott a parancsnok, arra már nem emlékszem.

Később, amikor az esperest szabadon bocsátották, akkor tudtam meg, azzal vádolnak bennünket, hogy kémek vagyunk, mert pontosan a toronyóra ütése után az orosz parancsnokság telitalálatot kapott, többen meghaltak. Azt hitték, mi adtunk jelzést a plébániáról.

Nem lehetett nekik megmagyarázni, hogy a toronyóra fel van húzva, rendszeresen üt – ez csak véletlen egybeesés volt. Egyáltalában, sok mindent nem lehetett az oroszokkal megértetni. Ők más világban éltek, mások voltak a tapasztalataik. A logikájuk is más volt. A toronyórát nem ismerték. Általában az órát... „Csaszi”-nak hívták, mindig azt keresték. Azt hittem, alig maradt óra a szovjet csapatok elvonulása után az országban.

Nagyon föl volt háborodva a pap, hogy tiszteletlenül bántak vele, a fejére ütöttek, elvették a kalapját, ordítottak. Azt mondta, a többieket elvitték, s alighanem kivégzik.

Valamelyik nap – akkor talán a pap még nem is volt otthon, ezek a napok megint összekavarodnak – sok katona jött, mindent átkutattak. Az egyik félrehívott, és egy fényképet mutatott. János volt rajta, katonatiszti ruhában. Illetve nem is ilyen egyszerűen csinálta. Mutatott egy képet, amin én voltam, és rám mutatott, hogy „ez te”. Civil képet Jánosról, kérdezte: „Férjed?” Mondtam: igen. Aztán azt a képet, amin ketten voltunk, ő tiszti ruhában, és akkor már nem volt mit mondani. Kiabált oroszul: kém, áruló, tiszt, német, katona! – Hogy hogyan értettem meg ezeket a szavakat? A leghamarább ezeket tanultuk meg. És a tekintetéből.

Zöldbab volt a számban, konzervbab, és éreztem, hogy nem tudom lenyelni. Nem tudom lenyelni, bárhogy igyekszem, továbbmentem és kiköptem. A fiú mutatta: Főbe lövik „tvoj muzs” („a te emberedet”). Aztán mosolygott, és behívott a szobába. Bementem vele, tudtam, hogy mit akar. Letette a képet az éjjeliszekrényre és lefektetett az ágyra. Attól féltem, hogy nem fogja ideadni a képet. Mikor befejezte, kezébe vette a képet, újból mutatta nekem. (Egyre csak féltem, hogy nem fogja ideadni.) Egy kockás blúz volt rajtam, gombbal csukható, kis

zsebbel. Fölnyitotta, betette a képet, rácsukta a gombot, és megsimogatott ott, ahol a kép volt, aztán elment.

Valahogy előkerültem. Mami rám nézett. Azt hiszem, pontosan tudta, mi történt, de nem beszéltünk róla.

Másnap-harmadnap idegen emberek jöttek a szomszéd faluból, és azt mondták: kivégezték a férfiakat, megásattak velük egy hosszú gödröt, a szélire állították, tarkón lötték őket. Három ottani lakos hantolta rájuk a földet. (Ezt így szokták csinálni, maguknak kell megásni a sírjukat – majd minden háborúban.)

– Nem igaz – mondtam Maminak –, *tudom*, hogy nem igaz. – Iszonyatosan félttem és reszkettem, és éreztem belülről, hogy nem igaz, vagy hinni akartam, hogy nem igaz. Nem tudom pontosan, hogy volt, csak azt, hogy: nem igaz, nem igaz, nem igaz – mondtam magamban.

A férfiak elhurcolása után világossá vált, hogy a faluban nagy bajok vannak, eltűnt az őr a ház elől. (Kértem az asszonyokat, hogy húzódjunk mindnyájan egy szobába, töltsük együtt az éjszakát, úgy biztonságosabb. De nem akarták, mert némelyikük mindenét föl akarta hozni a pincéből és maga mellett tartani, így pedig el se fértünk volna.)

Volt nekem egy kis fémládám, könnyű, finom fémből készült, kívül bevonva színes papírral, mint a mostani teásdobozok. Ebben voltak az arany ékszerek, amiket nászajándékba kaptam a nagynénémtől, családomtól; gyönyörű erdélyi ötvösmunkák, száz-százötven évesek. Súlyosabb arany, egy-két drágakő meg ilyesmi, a tetején három kínai porcelán teáscsésze és csészealj, amit Jánostól kaptam, az orosz frontról hozta vagy küldte. A porcelán puha, szalmaszerű anyagba volt csomagolva, ez állt legfelül.

A férfiak eltűnése után pár nappal ki-ki összeszedte a holmiját, és kezdte rejtegetni... a kútba leeresztették az ezüstöt, a trágyadomb alá rejtették a drágább holmit, az ágyukba az ékszereket, meg mit tudom én, mi mindent csináltak; én ezt a dobozt a jugoszláv pap ágya alá löktem be; sokat jártam hozzá, hogy etessem, ápoljam.

Mivel a nők nem akarták, hogy egy szobában maradjunk, eloszlottunk. Esteledett. Én Mamikával a szobánkban ültem és félttem. Csönd volt, a cserépkályhában égett a tűz, akkor éppen nem lőttek.

Bejött három orosz, azt mondták románul, hogy menjek velük. Tudtam pontosan, hogy mit akarnak, nem tudom, miből, de tudtam.

Azt mondtam Maminak, hogy a kórházba visznek, hogy a sebesülteket ellássam. Mami rám nézett, könnyögött, azt mondta: Ne menj, kislányom, ne menj! Ne menj el velük, mert rosszat tesznek veled. Mondtam nekik, hogy nem enged anyám (nem akartam anyóست mondani). A kályhaajtó sarkát mutatták akkor, ami vassal volt megerősítve, hogy oda verik be Mami fejét, ha nem megyek. (Ha becsukom a szemem, most is látom ezt a kályhaajtót.) Románul mondták. Én magyarul Maminak, hogy sok a sebesült, mennem kell.

Csizmát húztam, felkötöttem a fejkendőmet, aztán lebontottam és újból kötöttem, megint bontottam és kötöttem, hogy időt nyerjek. Ahogy álltam, hallottam, hogy valami kopog a padlón, a csizmám sarka volt, úgy reszkettem.

Akkor Mamit megöleltem, megcsókoltam, csak éppen addig leszek, amíg segítenem kell – mondtam, gondoljon a sebesültekre. Mami rám nézett, sírni kezdett.

Kiléptünk az L alakú folyosóra. (Akkor is az L alak közepén találkoztak az oroszok a férfiakkal, mikor elvitték őket.) Az L közepébe érve, egyetlen szó nélkül, vadul támadtam. Rúgtam és ütöttem, teljes erőmből, de a következő percben már a földön voltam. Senki se adott ki hangot, ők se, én se, némán verekedtünk. Hátravitték a konyhába, és úgy vágtak a földhöz – valószínűleg megint védekezni akartam, vagy támadni –, hogy a fejem belevágódott a szemetesláda sarkába. Ez keményfából készült, amint illik egy esperesi lakhoz. Elvesztettem az eszméletemet.

Az esperes nagy belső szobájában tértem magamhoz. Az üvegek kitörtek, az ablakok bedeszkázva, az ágyban nem volt semmi, csak a csupasz deszkák, azon feküdtem. Az egyik orosz volt rajtam. Hallottam, ahogy a mennyezetről egy női hang csapott le: anyu, anyuka! – kiabálta. Aztán rájöttem, hogy az én hangom az, én kiabálok.

Mikor rájöttem, abba hagytam, csöndesen, mozdulatlanul feküdtem. A tudatommal nem tért vissza a testérzékelésem, mintha megdermedtem vagy kihültem volna. Az ablaktalan, fűtetlen szobában, meztelen alsótesttel fázhattam is. Nem tudom, még hány orosz ment át rajtam azután, azt se, hogy azelőtt mennyi. Mikor hajnalodott, otthagytak. Fölkeltem, nagyon nehezen tudtam mozogni. Fájt a fejem, az egész testem. Erősen véreztem. Nem azt éreztem, hogy megerősakoltak, hanem azt, hogy testileg bántalmaztak. Ennek semmi köze nem volt az öleléshez, sem a szexushoz. Semmihez se volt köze. Egyszerűen – most jövök rá, ahogy írom, hogy a szó pontos: – erőszak. Az volt.

Nem tudom, akkor-e vagy máskor, de mindenkit elvittek. Mamit is. Nekem még csak elviselhető volt, hiszen már asszony voltam, de Mina lány volt. Továbbmentem a házban és rátaláltam, a sírása és nyöszörgése után; elterülve feküdt a cementen, egy kamraszerű helyiségben. Bementem hozzá. Ne menjünk ki balra – mondta, mert ott még oroszok vannak, és újból nekünk esnek.

Az ablakon akartunk az L alakú folyosóra kimászni, hogy visszajussunk Mamihoz. Én kimásztam, ő jött volna utánam, de kövérebb volt és beszorult. A keskeny hármablak másik szárnyán visszamásztam, hátulról nyomtam. Övele olyan durván bántak, hogy sebes lett a combja is. Ahogy toltam a meztelen fenekét – beszorult az ablakba –, még neveltünk is. Nem tudom, hogy miért neveltünk, de nevetni kellett. Kint valahogy összeszedtük magunkat, és beosontunk Mamihoz. Mamit akkor vitték-e el vagy máskor? Most már minden összekeveredik a fejemben, az éjszakák és a nappalok, mi mikor történt, melyik csapat mikor tört ránk, mikor voltak oroszok és mikor németek, mikor lőttek ránk és mikor volt csend. Ma már pontosan semmit se lehet tudni. Akkor se lehetett tudni.

Amikor először elvittek – később tudtam meg –, Mami sírva és kiabálva megtagadta és megátkozta az Istent. Attól a naptól kezdve nem volt többet vallásos. Sokkal később vettem észre, hogy soha nem megy templomba. Hogy imádkozott-e még valaha, vagy sem, azt nem tudom.

(Most már értem, miért találtam Izraelben – tavaly nyáron – annyi ateistát.)

Nőgyógyászhoz se tudtam soha elvinni, pedig megfertőzték, mindnyájunkat megfertőztek. Mikor és ki, annyi közül?

Egy másik éjszaka egész csapat ütött rajtunk, akkor a földre fektettek, sötét és hideg volt, lőttek. A következő kép maradt meg bennem: guggolva körbevesz nyolc-tíz orosz katona, hol egyik fekszik rám, hol másik. Megszabták az időt, hogy egynek mennyi jut. Nézték egy karórát, időnként gyufaszálat gyújtottak, az egyiknek öngyújtója is volt, mérték az időt. Sürgették egymást. Kérdezte az egyik: „dobro robota?”

Nem mozdultam. Azt hittem, hogy ebbe belehalok. Persze, nem hal bele az ember. Kivéve, ha eltörik a gerincét, de akkor sem azonnal.

Hogy mennyi idő telhetett el és hányan voltak, nem tudom. Hajnal felé értettem meg a gerinctörést. A következőt csinálják: Az ember két lábát a válla fölé hajtják és térdelésből feküsznek bele. Ha valaki ezt túl erősen teszi, elroppan a nő gerince. Nem, mert akarják, hanem a fékevesztett erőszak miatt. A csigába tekert nőt a gerince egy pontján lökik előre-hátra, s észre sem veszik, hogyha elroppan. Én is azt hittem, hogy megölnek, hogy a kezük között halok meg. A gerincem megsérült, de nem törött el. Mivel egy ponton gördül ilyenkor

az ember, sebes lett a hátam, ebbe a sebbe beleragadt az ingem és a ruhám, mert vérzett, de csak később vettem észre. Annyi minden fájt, hogy ezt nem vettem észre.

(Többször tűnődtünk Minával, hogy hány perc, hány katona volt ez az éjszaka? Vele is ugyanezt csinálták egy másik szobában. És miért mindig a padlón ?)

Tűz alatt volt a falu, szüntelen duhogott, recsegett minden.

Aztán egyszer jött egy tiszt, az megsajnálta, az ölébe vett, simogatott, betakart a kabátjával és dúdolt. Vártam, hogy mikor fog megerőszkolni, vagy lehet, hogy már megerőszkolt és akkor vett a karjába, vagy mások kezéből vett ki? De arra emlékszem világosan, hogy tapogatta a kezemet és nézte, van-e gyűrűm. Gyufát gyújtott és nézte. Abban a percben lehúztam és odaadtam neki a gyűrűmet.

Apám a kisujján viselte volt, igazgyöngyök fogtak körül egy kis zöld követ patkó alakban. Női gyűrű volt, azért viselte a kisujján. Miért szeretett az apám a kisujján női gyűrűt viselni ?

Én nem szerettem a gyűrűket, miért lehetett akkor rajtam? Ő nevetve visszahúzta, a zsebébe nyúlt, onnan gyűrűket vett ki, húzkodta az ujjamra, de nem akartam, mosolyogtam és visszaadtam. Talán nem is voltak jók, nem tudom már, hogy történt, csak azt, hogy nem akartam elfogadni. Akkor letett a karjából és ki akart menni.

Én kétségbeesve szaladtam utána, fogtam a köpenye csücskét és nem engedtem. Valamit magyarázott, nem értettem. Kiment, én úgy féltem, hogy utána osontam. Odament a trágyadombhoz, megállt és pisilni kezdett. Oldalt nézett, meglátott és fölnevetett.

Visszajött hozzám, megint megölelt, intettem, hogy várjon, bementem a vécére, fölálltam a tetejére, hiszen akkor már rég nem lehetett leülni. Odafenn, Mindszenten is, az erdészlakban: megjelentek az oroszok, nemcsak bele, hanem alá, fölé, mellé, mindenhova kakiltak, iszonyat volt. Helyet kellett keresni az ember lábának, hogy föl tudjon állni. Szóval álltam, elvégeztem a kisdolgomat, és akkor jöttem rá, hogy néha az ember elfelejt pisilni is, mert fél vagy nincs ideje.

Odamentem hozzá, megvárt és visszavitt a házba, sok mindent mesélt oroszul, amit nem értettem; a fejemre húzta a kucsmáját, hogy ne fázzak, mikor reszkettem, a pufajkáját tette rám, így virradtunk meg. Az az éjszaka a többinél jobb volt, noha mindig attól féltem, hogy ott fog hagyni, és akkor megint a többiek esnek nekem.

Hogy ezalatt mi volt Mamival és a többiekkel?

Még az elején történt. Minának hosszú haja volt, egy katona a kezére csavarta és úgy húzta. Mina ordított és a nevemet kiáltotta, odamentem. – Segíts! –könyörgött. És én azt mondtam csöndesen: menjél! Mina ment, azaz vitték.

Ez talán még azelőtt volt, mielőtt engem elvittek, vagy csak egy éjszaka? vagy este, vagy akkor is újból? vagy akkor először?

A kislány, Marianne úgy menekült meg, hogy habzani kezdett a szája és kifordult a szeme. Őt otthagyták, de a nagymamáját elvitték. Azt mondta reggel a nagymama büszkén: én fegyelmeztettem vagyok.

Ezen neveltünk.

Elmentem az ismerős csákvári orvoshoz, megnyugtatót, ha vérzek, akkor úgyse kapok meg semmiféle fertőzést. Pont a fordítottja igaz, de hát mit tehetett? Semmit.

Mindnyájan véreztünk és nem tudtunk tisztálkodni. Titokban, a hóban próbáltunk mosdani.

Hogy mi minden esett még meg velünk ott a plébánián, nem is emlékszem. Az esperes eltűnt valamerre. Azt hiszem, nem bírta ki, hogy elvitték a perzsaszőnyegeit, az ezüst étkészletét, és mindenét szétdúlták. Azután eltűnt a káplán is, csak mi maradtunk ott, asszonyok, és az öreg jugoszláv pap. Meg a bekvártélyozott orosz katonák.

Az oroszok hol tőlünk loptak, hol mi vettünk el tőlük ezt-azt. Vagy megfordítva: mi loptunk és ők vettek el tőlünk azt-azt. Egyre jobban fogyott kevés megmaradt holmink. Mamika azt mondta nekem: „Ide figyelj, ezt a pár bakancsodat megmentem. Az egyik felét a pincébe teszem a krumpli alá, a másik felét a tükör mögé dugom.” De Mami tévedett. Eltűnt a

fél bakancs a tükör mögül. Hiába húztuk ki a másik felét a krumpli alól, fél bakancsban nem lehet járni.

Egyszer a pincében – ahol akkor már a krumpli tetején laktunk, a krumpli fogyott, mert ették az oroszok és ettük mi is –, nem tudom miért, főbe akartak lőni. Odaállítottak négyünket a fal mellé, Mamikát, engem, Minát (ki volt a negyedik?), és mondták, hogy főbe lőnek. Az első golyó a falat találta mellettem, megfordultam és szembenevettem velük. Már mikor a falhoz állítottak, éreztem, hogy nem igaz, az a bizonyos hang, ami belül szól, mondta, hogy nem igaz. Amikor az első golyó a falat érte, biztosan tudtam már a fejemmel, az eszemmel is. Nem lehet, hogy a fal előtt három méterrel egy orosz katona eltévesztette volna a célt – géppisztollyal. Annyira meglepődtek, amikor megfordultam és nevettem, hogy azonnal leengedték a fegyvert. Odajöttek, ütögették a hátamat és hahotáztak: bravó, bravó! Tetszett nekik. Hogy mi? az ő viccük, az én bátorságom, az én ráérzésem, az ő vadságuk, vagy az egész komédia?

Persze, a kútban megtalálták mindent, amit a trágyadombba rejtettek el, azt is, a földben is. Botokkal turkáltak; ahol puha volt a föld, ott ástak, és megtalálták, amit elrejtettünk. Az én dobozom ott lapult az ágy alatt, megfeledkeztem róla.

Egyik éjszaka kiugrottam az ablakon. Nem tudom, akkor volt-e, hogy kigyulladt a ház, vagy máskor, és azt se, miért menekültem előlük, tény, hogy kiugrottam, mezítláb, egy szál ruhában. Ki a hóra, át a kerítésen, és szaladtam. Utánam Filike. Ők pedig lőttek rám.

Szépen körbelőttek géppisztollyal.

Ez jó mutatvány. Ugyanis egy géppisztollyal rendkívül könnyű eltalálni valakit, nem kell célozni, csak leadni a sorozatot célirányba, egy golyó úgyis talál. De *körbelőni* – ahhoz ügyesség kell, arra vigyázni, hogy *egy* golyó *se* találjon. Ezen mulattam. Akkor is nevetve hátrafordultam egy pillanatra. Közben arra vigyáztam, hogy ugyanolyan ütemben szaladjak tovább, ne találjon *véletlen* golyó. Filike is tartotta az ütemet mögöttem. Okos volt, jó volt. Filike, Filike... ha visszagondolok erre a zsemleszínű kicsi kutyára, meg most is elszomorodom, és minden dakszli szemében keresem a Filike pillantását. Pedig könnyebb neki, hogy nem él, talán mindenkinek könnyebb.

Szóval Filike pontosan *mögöttem* szaladt, vigyáztam, hogy egyenletes ütemben szaladjak, *miatta* is, nehogy sikerüljön *őt* lelőni. Miért akartam, hogy ne találjanak el? Nem is a fejemmel akartam. Ilyenkor az ember nem gondolkozik, csak fut ösztönösen, nem a haláltól fél, hanem érzi a golyók süvítését, és szeretné elkerülni.

Menekültem. Senki se akart befogadni. Félték; fiatal, tizenkilenc éves nő voltam, tudták, hogy sokszor elhurcoltak. Félték befogadni, hogy utánam jönnek az oroszok.

Akkor könyörögtem, hogy az istállóba engedjenek be, engedjék meg, hogy a marhák mellé húzódjak. Nem, nem. A pincébe engedjenek be. Nem. Megígértem, megesküdtem, hogy azt fogom hazudni, csak beosontam, mikor senkit nem láttam.

A kapun se akart beengedni senki, az orvos se, Jánosnak az a néhány ismerőse se, akiről tudtam.

Vissza kellett térni a házhoz, átfagyva. Filike mellettem volt. Nem mertem bemenni, az éjszakai utca biztonságosabbnak tűnt. Amikor már nagyon fáztam, leültem az utcára szolgáló kapulépcsőre, Filike odafeküdt, rátettem a lábamat és megmelegítettem; amikor a vállam fagyott meg, akkor odatettem Filikét, amikor a nyakam, akkor oda. Filike sokszor védett meg a megfagyástól. Vajon tudta-e, hogy mit csinál, vagy nem?

Aztán egy olyan éjszakán, amikor már nem tudom, hogy kik és hogy tomboltak, de elviselhetetlen volt az egész, a ház egy része égett, bombatalálat érte, egy orosz katona megsajnálta, fogott és elvitt onnan. Hívtam Mamikát is, a katona hagyta, hogy hívjam. Mentünk, az orosz katona, Mamika meg én, a téli éjszakában, a kijárási tilalom alatt, át a

templom előtti téren. Bevezetett egy pincébe. (Tavalyelőtt voltunk ott Miklóssal, most egy vegyeskereskedés áll fölötte.) Mély lejárát falépcsőkkel, boltíves, kicsi előtérrel, majd terem nagyságú borospince. Igen, ez az! Hatvanan-hetvenen, sorban, szorosan egymás mellett feküdtek az emberek a földön, középen keskeny járat, és egy még keskenyebb ösvény, mivel kettes sorokban feküdtek jobboldalt. Furcsa lehetett az ott levőknek – már, aki ébren volt –, hogy egy orosz katona vezet be minket. Csak egy pilács világított. Maminak adtak egy székot, leült rá, úgy maradt reggelig. Én a kimerültségtől állni nem tudtam, lefeküdtem a pince egyetlen asztala alá, a bejárat mellett, csak ott volt egy kis hely. Tocsogósan nedves volt a föld. Kapucnis télikabátom a fejemre húztam, és elaludtam összegömbölyödve.

Úgy látszik, álmomban kinyújtózkodtam, mert reggel, mikor ébredtek, valaki rálépett a fejemre. Gyufát gyújtottak, fölém hajolva egy férfihang fölkiáltott: Egy lány! Egy fiatal lány! Azt kérdezték: honnan jött? Kolozsvárról – válaszoltam. Nevetni kezdtek: Most, egyenest? Akkor kibújtam az asztal alól, és mondtam, hogy nem, a plébániáról. Erre néma csönd vett körül – úgy látszik, tudtak az ott történekekről –, de nem tettek ki. Itt mindenki menekült volt.

Vad jelenetek játszódtak le. Emlékszem, a gyúrói főjegyzőnek azt mondták, menjen vissza Gyúróra, ott majd fehér ruhás lányok várják koszorúval és virággal, azt érdemli meg. Meg egyebek, amiket nem értettem. És, amit értettem: közelharcok minden fél méter helyért. Egy pohár vízéért.

Aztán Mamikával kaptunk a sorban helyet, ahol ketten elfértünk egymás mellett. Valaki olyan rendes volt, hogy segített leemelni és odahurcolni az egyik sérült háznak a kapuajtáját. Csakhogy a közepén volt egy vasgomb, ami kiállt. Ha megfordítottuk, a másik oldalon vaskorong. Sokáig gondolkoztunk Mamival, hogy a gömböt vagy a vaskorongot válasszuk. Mármint fekhelyként. Az ajtó egyik szélén volt még a súlyos sarokvas, a másik szélén a zár, négyszögletes doboz, erősen kiálló, régi, primitív kapuzár, nagy kilinccsel. Hogy azt miért nem próbáltuk meg leszerelni? Egy bicskán kívül nem volt semmink. Mindenesetre kettőnknek elég bonyolult volt feküdni az ajtón: egyikünk a gomb és a zár között, a másik a gomb és sarokvas között. Amúgy se volt éppen puha, tekintettel, hogy fából készült, meg aztán szögletes mélyedések voltak rajta, kicsi kerettel. Hajdanában szép kapu lehetett, de sajnos kicsi is, Mami pedig kövérkés, gömbölyű. Nehezen fért el a kilincs és a gomb között.

Hogy az oroszok ne ismerjenek föl, nagy fekete kendőt terítettem magamra, az arcomat bepiszkítottam, ráncokat húztunk szénnel, és egyebet műveltünk az asszonyokkal. Filikét a kabát alatt, a keblemen tartottam, a kendő is fedte. Filike csöndben volt, nem vakkantott, alig szuszogott, és ha nagyon fázott a lábunk, akkor Mamival összenéztünk, és éjszaka a sötétben odatettük, hol engemet, hol őt melegítette. Persze, mi is melegítettük Filikét.

Hát hogy éltünk a pincében? Lőttek, állandóan lőttek. Hol ki, hol be. De este 6 órától 6 óra 10 percig mindig tűzszünet volt. Ezt ma sem értem, hogy miért, és azt sem, honnan tudtuk, hogy tűzszünet lesz? De *akkor* mindannyian fölrohantunk, nők, gyerekek, férfiak, ki-ki letolta a nadrágját és végezte a dolgát.

Ilyen jelenetek zajlottak: „Maga marha, nem látja, hogy az én lábamra pisil?” – Egy nő pedig sírva jött le, ki volt bontva a magas szárú cipője, ezért elállt a szára, s azt mondta: nézzék, beleszartam a saját cipőmbe.

Nekem kétszeresen nehéz volt, mert Filikét is tartani kellett, úgy, hogy meg ne lássák, és neki is pisilni kellett. Ezért tovább szaladtam és elbújtam az udvaron, a disznóól mögött. Egymás mellett, egyszerre, reszketve végeztük a dolgunkat, nem a lövésektől féltünk, hanem az emberektől. Ezért néha felmentem a tűzbe, hogy Filike pisilni tudjon, és olyankor én is elvégeztem a dolgomat.

Nem volt könnyű, de legalább nem voltam a megalázó jelenetek tanúja. A sok meztelen fenék, sok pisilés, kakálás, tolongás, „hagyjon, nem látja...” Jobb volt Filikével a tűzben magánosan.

Attól féltem, észreveszik, hogy Filike velem van; óvóhelyre kutyát nem volt szabad levinni. Hogy miért? tűzben megvadulhat, haraphat, vagy a fertőzés? Még milyen fertőzéstől félhettünk mi akkor?

A pincében volt egy vödör víz, mellette füles bögre, mindenki azzal merített és úgy ivott. Én azt hittem, hogy az a bögre sötét színű, sötétkék vagy sötétszürke. Aztán jóval később, egyszer a napvilágnál láttam, hogy eredetileg fehér, a mocsok szürke rajta.

Egyeseknek volt ennivalója, mások fölmentek, mikor nem volt tűz, és valahonnan szereztek ennivalót. Nem volt semmink. Emlékszem, reggelként a fejem mellett találtam egy kicsinyke csomagot. János öregedő, kövérkés agglegény barátja tehette oda, titokban. Néhány szem töpörtyű, máskor egy-két pogácsa, néha egy darab kenyér vagy kolbász, darabka szalonna volt benne. Mindenesetre annyi, hogy Mamival elvegetáltunk. Úgy értem, hogy éhezünk, de nem haltunk éhen.

Mami egyre fogyott, már azt se ette meg, amit a csomagocskában találtam. Elmentem az orvoshoz, János ismerőséhez és kérdeztem, hogy mit csináljak? Azt tanácsolta, hogy adjak neki folyadékot, mert különben elpusztul a pincében. Folyadékot, de hát mit? Még a vízből is naponta egy csuporral ihattunk.

Elmentem az oroszokhoz, és kértem egy csupor tejet.

Tudtam, hogy mi az ára. Lefeküdtem egy csésze tejért.

Aztán elmentem a plébániára, ahol utoljára laktunk, és el akartam hozni egy matracot, mert kemény volt az ajtó és lassan teleszívta magát vízzel. Mami egyre gyöngült. És a matracért is le kellett feküdni. A tiszt beleegyezett, ha lefekszem, vihetem a matracot. (Amit mi hagyunk ott.) Filike is velem volt, a régi krumplis pincében történt. Még mindig volt egy kis krumpli, azon feküdtem, nem mozdultam. Tessék!

Az orosz tiszt közben gyufát gyújtott, először megtapintotta az ujjával a szememet, hogy nyitva van-e. Nyitva volt, belenyúlt, fáj egy kicsit. De mivel akkor sem mozdultam, se nem szisszentem föl, újabb gyufát gyújtott és úgy nézte, élek-e? Csóválta a fejét.

Nem lelhetett nagy örömet bennem. De mikor pakolni készültem, hogy menjek a matraccal, leküldte a tisztiszolgáját is, az is rám feküdt. Filike ott szaladgált körülöttem és sírt, nyüsztetett és nyalta a kezemet; kezem-lábam hideg volt, a síró Filike nyelve meleg.

Hogy leküldte a tisztiszolgát is, arról nem gondoltam semmit. Ma már úgy vélem, talán demokratikusabbak, mint a magyar tisztek. Vagy magyar tiszt is leküldte volna a csicskását maga után?

Aztán ez a fiatal katona fölsegítette a hátamra a matracot. A matrac azért volt sürgős, mert Mamika köhögött, szortyogott. Boldogan vittem. Nem számított ez már semmit. A matracot kettőbe hajtva tettük a hátamra, kétrét hajolva mentem, Filike velem.

Útközben légitámadást kaptunk, beültem az útszéli árokba, hátamon, fejemen a matrac, biztonságban éreztem magam. Az úton szovjet katonai konvoj ment, repülőgépek támadták bukórepüléssel. Meglepetésemre ez a katonai konvoj is úgy viselkedett, mint a német konvoj annak idején: lelassított. Iszonyú, mikor lelassít a menet és úgy vánszorog a tűzben, és iszonyú, mikor a repülőgépek fölé ereszkednek, lecsapnak a földet remegtető robajjal, zúgással – de ezek a katonák kihajoltak, égre emelték a géppisztolyukat, és próbálták eltalálni a repülőgépeket. Mikor megláttak engem a matrac alatt, üdvivalgásban törtek ki, kiabáltak, csókokat dobáltak, nevettek, tapsoltak: bravó, bravó! (Ezt a szót is ismerték, sokszor használták.)

Azt hiszem, az tetszett nekik olyan nagyon, amit én nem tudtam, hogy az a matrac az égvilágon semmi ellen nem véd meg. Akár lövedék, akár szilánk keresztülmegy rajta, nem is szólva a légnyomásról és a bombákról.

Jóval később, egyszer megint Filikével mentem az utcán. Meg akartam halni, mert nem bírtam tovább, és megint jöttek a repülőgépek, a bukóbombázók, söpörték végig az utat, az üres utat – talán fel akarták szaggatni? –, mentem az út *közepén*, nem akartam menedéket

keresni. Hadd találjanak el. „Uramisten, találjanak el, most találjanak el” – könyörögtem. És mégis, amikor fölöttem volt a gép, és ott robajlott a fülsiketítő iszonyatával, akkor a hang meggörnyesztett, leguggoltam, de mentem tovább guggolva. Nem hasaltam, nem kerestem menedéket, meg akartam halni, de nem tudtam egyenesen felállva menni. Filike pedig szó nélkül és hűségesen jött velem. Amikor guggolva mentem, rám nézett fürkészőn, pontosan betartotta furcsa járásom ütemét. (Filike, van-e ember a földön, akinek hűsége a tiédhez hasonlítható? és én elhagytalak.)

Hogy hova mentem? Mamihoz. Azt mondta az orvos, hogy el kell vinni a pincéből. Maminak volt egy háza, szép kicsi falusi háza, barna gerendákkal, az udvaron rózsákkal, szőlővel. Ezt kiadta egy idős házaspárnak. Ezek most könyörgésemre befogadták, befogadtak velem még egy öregasszonyt is, mint utóbb megtudtam, arra számítottak, ahol sok az öregasszony, ott nagyobb a biztonság, mert a „bábkákat” és a „mamkákat” szerették az oroszok, és tiszteletben tartották. Még enni is adtak nekik, nem ütötték, nem bántották őket. Hogy néha megesett, elvittek közülük is egyet-egyét a fiatalokkal: hát Istenem, sötétben minden tehén fekete.

Az egyik öregasszony megsebesült, megkukacosodott a sebe. Nagyon kövér volt. Vén dög – mondta a házigazda.

Próbáltam kezelni a sebét, de nem volt mivel. Borral tisztítottam ki, a kötést pedig a hóban mostam, aztán kinn hagytam a fagyon, hogy elpusztuljanak a baktériumok. Akkor még nem tudtam, hogy a kukacok tisztítják a sebet, küszködtem ellenük, miközben fel nem foghattam, hogy honnan kerülhetnek télen kukacok az ember testébe.

A kukacos sebek – ez is a háborúhoz tartozik. Ez megint olyan, amire nem tudok kifejezést találni. Az emberi test, az élő, nyers hús, amelyen – ott, ahol meggyűlik, váladékozik, gennyedzik a seb –, megjelennek a tekeregve mozgó pondrók, néha hömbörödnek is egyet, néha megállnak, olyankor biztos lakmároznak. Fehérek, apróbbak és nagyobbak – nyüzsögnek.

Szóval Mamit ide menekítettem, aránylag jól megvolt, és mindig kért, hogy: gyere, kislányom, gyere! Máskor: ne gyere, mert lönek. – De hát lőttek, nem lőttek, mentem.

Amikor még a pincében voltunk, ahol az emberek veszekedtek, türelmetlenek, idegesek voltak, gyakran mondták nekünk: ritkaság, hogy anya és lánya így szeresse egymást! Soha egy hangos szó sincs közöttünk. Kiigazítottam őket! Mami nem az anyám, az anyósom. Csodálkoztak, alig akarták elhinni.

Mamika jó volt, tiszta, szelíd, hallgatag. Mindig mindenben egyetértettünk, sokkal jobban, mint anyámmal, mint *bármivel*. Se férfivel, se nővel, soha senkivel nem tudtam úgy meglenni, mint Mamikával, pedig mindvégig veszélyes helyzetben és nagy bajok közepette voltunk együtt. Talán angyal volt. Ő volt a csendesség, a szelídség és a szerénység. Ezek az elkoptatott szavak fejezik ki azt, hogy milyen volt.

Én szerettem, ő is szeretett engem. Akkor is, mikor János keresésére indultam, könyörögtem, hogy ne végezzék ki és ne vigyék el, azt mondta: „Ne menj, maradj itt, ne menj, mert bajod lesz.” S amikor jöttek a hírrel, hogy Jánost kivégezték, és én rávágtam, hogy *nem igaz*, mosolyogva nézett rám: „Azt mondd, hogy nem? biztos, hogy *nem*. Ne féljünk!”

Még a pincében történt. Nem voltam ott – azt hiszem, lövészárkot ásni vittek el éppen (erről majd máskor, hogy mit jelent nőknek lövészárkot ásni, fagyott földben) –, visszaérkezésemkor azzal fogadtak, hogy egyszer csak betántorgott János a pincébe és a nevemet kiáltotta. Akkor hajtották el őket a faluból, és egy kalapot kért valakitől. Még mindig kiskabátban volt, és papucsban. Nagy fagyban és hóban. Ezt hallva úgy hittem, hogy megszakad a szívem.

Szíve meghasada, a föld is alatta,
S az ő kicsi fia oda behullá.

Azóta tudom, hogy a balladai nyelvben pszichológiai realizmus van. Mert *ezt* érzi az ember: a szíve megszakad, hasad alatta a föld, és zuhan a fekete mélységbe.

Akkor már tudtam, hogy elvitték János kéziratait is. Volt egy darab papírom. Éjszakánként emlékezetből sorról sorra összeállítottam a verseket. Addig gyötörtem az emlékezetemet, míg minden szót, minden sort megtaláltam, felírtam. Írtam kicsi betűkkel a margókra is aztán oldalt, visszafelé és a hátlapra. Azt a kicsi papírt teleírtam tizennégy vagy húsz versével, amit ismertem, és amiket – bár soha nem tanultam meg kívülről – *akkor* fel tudtam idézni. Aztán ezt a papírt is elvitték az oroszok.

Amikor a pincében már tetvesek voltunk, levetköztem, hogy kiszedjem a fehéreneműmből a tetveket. A mögöttem levő nő fölsikoltott. A sebet, ami a hátamon volt, föltéptem a levetett kombinéval. A nő iszonyodva faggatott: nem vetted észre, hogy egy seb van a hátadon? Nem vetted észre, hogy föltéped? – Odaszaladtak az emberek, és nézték a hátamon a sebet. (Ezt akkor kaptam, amikor úgy erőszakoltak meg, hogy a két lábamat ráhajtották a vállamra.) Aztán begyógyult valahogy a seb, ki törődött vele akkor?

Később rühesek lettünk. A gyúrói főjegyző gratulált valakinek, hogy: asszonyom, az, ami az ujja között van, nem kiütés, hanem rüh, nekem is az van. – A tetűkhöz már úgy értettem, hogy tudtam, melyik nőstény, melyik hím, melyik terhes, melyik jóllakott, melyik éhes. Egyszer majd leírom, hogy milyenek is a tetűk. Most röviden annyit, hogy van fejtetű, ruhatetű, lapostetű. A lapostetű a hónaljszőrzetben és a fanszőrzetben él, a ruhatetű a ruhában, a fejtetű pedig, ahogy a neve mondja, a hajban, a fejen. Ha az embernek mind a háromféle van, hiába szedegeti őket, mindig csípi. Azt tanácsolták, kenjük be magunkat petróleummal. Bekentük. A tetűk nem riadtak el, a petróleum még kegyetlenebbül csípett és bűdösek is lettünk. Mosakodásról persze szó se lehetett.

Eleinte beszélünk róla, hogy bűdös a szánk, mert nem tudunk fogat mosni. Aztán ilyesmi nem jutott már eszünkbe, nem is éreztük. A mosakodás hiányát se. A pincében nyolcvan ember. A víz még inni se volt elég, s pár nap alatt megszűnt az igényünk a mosakodásra is. Az ellenben szörnyű volt, hogy annyit vérzett az ember, és nem tudott tiszta bugyit venni. A lövészárokból befagyott a vér, éjszaka föllazult, aztán beszáradt, törte az ember combját a bugyi, és mindig úgy érezte, hogy vérszagú.

De hiszen vérszagú volt körülöttünk minden.

Mellettünk robbant egy bomba, az egész pince megrendült. Aztán csönd, nyolcvan ember halálos csöndjében egy kisgyermek fölsírt. Majd egy női hang furcsán fölcsapva magasba, egyenlő, monoton ritmussal kezdte:

„Üdvözlégy Mária, malaszttal teljes, az Úr van teveled, áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse, Jézus. Asszonyunk, Szűz Mária, Istennek szent anyja, imádkozzál érettünk, bűnösökért most és halálunk óráján. Ámen.”

(Csönd. Negyven év után itt zúg a fejemben most is az a hang. Ki kell nyitni az ablakot...)

Azt hittem, hogy megőrülök, kiáltani akartam, hogy hagyja abba, ezt nem lehet elviselni. De vajon a csöndet jobban el lehetett volna viselni? Miért hatott olyan szörnyűnek ez az ima? Korábban nem ismertem. Bizonyára a félelem volt szörnyű, amit kiéreztem a hangból. Ez a haldoklók imája is. Azóta már megszerettem.

(Furcsa dolog jut eszembe. Olvastam az *Üdvözlégy Mária* új változatát. A *Catholic Herald* egyik levelezője – írja Evelyn Waugh – beküldte az *Üdvözlégy-et* mai jassznyelvre lefordítva: „Szió, Marry, te oltári csaj, menő vagy te a placcon, és a te klapcod, Jézus. Anyafej, dobd be magad miérettünk, topis vagányokért, most mindjárt, meg akkor is, ha földobjuk a talpunk.”)

Mi jobb a közvetlen életveszélyben, ha csöndben van mindenki, ha ordítanak, ha valaki imádkozik, vagy ha többen ordítanak? Nem tudom. De szörnyű a félelem, ha *sokan* félnek, és szörnyű a félelem, hogyha az ember *egyedül* van. Valamivel jobb a félelem, ha ott van Filike,

és még valamivel jobb, ha az ember mellett ott van, akit szeret. Máskor rosszabb a félelem, hogyha az ember mellett van, akit szeret, mert akkor azt is félti. Milyen furcsa, Filikét szerettem, de őt nem féltettem. (Mintha Filike sérthetetlen lett volna. Filike mintha egy lett volna velem. És mintha sose félne, nem nyüzszített, nem ugatott. Néha reszketett, a tacsók sokszor reszketnek.)

Egyszer bejött a pincébe egy orosz katona, aludtam. Álmomból ébresztett föl, fölém hajolt, fölrázott. Ugyanaz a fiatal nő, aki a sebet látta a hátamon, azt mondta, hogy olyan lett az arcom, mint a lovaké – a rémülettől. Kitágultak és reszkettek az orrcimpáim, kidagadtak az erek a homlokomon, és a szemogaram furcsán kitágult. De ez csak az első perc volt. Aztán jött az alkudozás, a könyörgés románul. Magyarul pedig a többieknek könyörögtem: itt a kommandatúra a közelben, menjen át valaki, és szóljon! kérjen segítséget! Vagy küldjenek át egy gyermeket, hiszen tudják, hogy a gyermekeket nem bántják az oroszok. – De nem, nem mozdult senki. Nyolcvan ember hallgatta tétlenül a könyörgésemet. Mutattam, hogy befogom a géppisztoly csövét, a tenyeremet teszem rá, hogy ne tudjon löni a katona. Félték, hallgattak és túrték, hogy előttük és a gyermekek előtt megerősokoljanak.

Ezt vajon hogy számolják el önmagukkal? És én hogy tudom elszámolni, ha nem segítek, mert félek – és hányszor nem segítek...

A legmélyebb álmomból is felébredek, ha kinn az utcán sikoltanak. Kirohanok a balkonra, kutatva, mi történik, gondolom, odavágok valamit, egy vázát, egy cserép virágot ledobok, valamit tenni kell, mert most valaki segítségért kiált, és tudom, hogy nem jönnek ki a házakból az emberek. Amikor én segítségért kiáltottam, nem mozdult senki. Mikor az utcán segítségért kiáltottam... Pedig kilestek az ablakon. (A félelem győz le mindent, és nem a szeretet?)

Azon az éjszakán, amikor kiszöktem a parókiáról, nem fogadott be senki, aztán jóval később valahol egy kicsi magyar városban az utcára szorultam – hiába könyörögtem, hogy csak a pincébe engedjenek be, vagy csak az előszobában egy székre, vagy a pajtába – nem, és nem. Télen nem lehet fedél nélkül tölteni az éjszakát. Hajnal felé mindenképpen elfáradsz, és ha leülsz, akkor megfagysz. Félek, ha idegen városban egyedül vagyok az éjszakai utcán. Féltetnék attól is, hogy megtámadnak, hiszen megtörténhet békében, Budapesten is. De inkább a kirekesztettségtől félek.

Miklós egyszer azt mondta, azért támadnak meg, mert olyan vagyok, mint egy bezárt doboz, és kíváncsiak, hogy mi van belül.

Nem tudom. Mindenesetre sokszor megtámadtak. És megtanultam, hogy férfival szembe nem szállhatok, gyöngébb vagyok, védekezni nem lehet, ütni nem lehet, mert erősebben ütnek, elszaladni nem lehet, mert utolérnek. Nem ér sokat az a tanács sem, hogy rúgj a támadó nemi szervébe, rúgj a lába közé – ahogy most mondják: rúgd tőkön! Az elsőt rúghatod, de a következő percben a földön vagy, és aztán valószínűleg nem is kelsz fel többet, mert elintéznék.

De hogy akkor a pincében olyan sok ember mért félt, mért nem mert segíteni? Érthető, de mégis csodálkozom, ha nagy ritkán eszembe jut.

Néha lövészárkot ásni vittek az oroszok, s az pokoli volt, csákányozni a fagyott földet, állandó becsapódások között. De *enni* kaptunk tőlük.

Máskor a konyhán segítettünk. Nagy, félig szétlőtt cementes helyiség volt a konyha. A mosókatlan alatt egy katona rakta a tüzet, a katlan csöve az üres ablakkereten át kivezetett az udvarra. Az ajtó nyitva – vagy nem is volt ajtó? Azért valami meleget is éreztünk. A szakácsnak *hiányzott* a lábfeje, be volt kötözve a csonk – úgy főzött.

Hihetetlenül bátrak voltak az oroszok, semmibe se vették a fájdalmat és a félelmet.

Főzött a szakács, mi hámoztuk a krumplit.

Igen gyakran levest főztek: óriási üstben vizet forraltak, marhahúsdarabokat dobtak bele, aztán káposztát bőven, babérlevelet, majd krumplit, és végül tenyérnyi galuskákat. Nem tudom, hogy hívják ezt a levest, nagyon jó ízű. No persze, ezt több száz emberre főzni, nem tréfa.

Addig hámoztuk a krumplit a hidegben, a földön guggolva, míg belegebedtünk. Kaptunk egy tányér levest – vittem Maminak. A krumplihéjat nekünk adták. Vittük azoknak, akik éheztek, és eltettük tavaszra, hogy majd elvetjük. Titokban vastagon hámoztuk, így rajta maradt a csíra. Mert akkor, februárban már világos volt, hogy tavaszra a háborúnak nem lesz vége, és krumpli sem lesz.

Egyik reggel ismét összeszedték a nőket, s egy fiatal fiú vállalta, hogy megment a kihajtástól. Odafeküdt mellém, átölelt, én letakartam az arcom, és így valahogy ottmaradtam. Egy óra múlva viszont a férfiakat szedték össze. Mondtam: most majd én segítek magának, maradjon itt. Rászórtam szalmát, ruhákat, ezt-azt, tettem-vettem fölötte, hogy elfedjem. Nem volt elég férfi, elvittek hát engem. Aznapra két apró pogácsám volt, gyorsan bekaptam, megittam rá a vízadagomat, gondoltam, hogy majd adnak enni az oroszok. De a tiszt lehordta a katonákat, hogy ilyen nehéz munkára miért visznek nőket, és visszakergettek a pincébe. Kellett nekem bekapni a pogácsákat! Ezen mulattak a többiek, meg én is.

Már nagyon éhezünk, amikor tőlem balra, a negyedik fekhelyre friss kenyeret hoztak annak az asszonynak, aki az *Üdvözlég Mária-t* imádkozta. Megszegték a kenyeret és ették. Olyan izgalomba jöttem, olyan rettenetesen kívántam, hogy kivert a veriték, és azon tűnődtem, hogy odamegyek, vagy odaküldök egy gyereket, hogy egyetlen kincsemet, a Vetol olajat ajánlja fel egy darabka kenyérért.

Annak a kockás blúznak a legombolható zsebében ugyanis őriztem egy kis üveg Vetol olajat, ez pedig német sebolaj. Kincsként őriztem, pedig azt tapasztaltam, hogy ha bekente vele az ember a sebet, az gyógyulás helyett elgennyesedett. De nem volt egyebem, csak még egy biztosítótű és egy darabka összeszáradt, megpenészedett kolbászkám. Tartogattam a végsőkig, hogy egyszer, ha magam vagy valaki más ájul el az éhségtől, akkor legyen. (Ezt aztán ki is mentettem a háborúból, és eljutottam vele a fölszabadult Budapestre. Majd... De addig?)

Én magam nem mertem odamenni, cserét ajánlani az asszonynak. Hogy mint történt, nem tudom, olyan volt számomra, mint a csoda, mint a jóság megtestesülése, mintha megnyílt volna az ég: odaküldött nekem egy darab friss, igazi, puha, jó szagú kenyeret a gyermekével.

Nagyon lassan ettem, hogy sokáig élvezzem. A kenyér boldogsága, ami akkor már hetek óta hiányzott, az evés boldogsága, a jóság boldogsága – ez volt az a darab kenyér.

Visszajöttek a németek, aztán megint az oroszok. Én a németektől mindig jobban félttem. Ha ők azt mondták, hogy kivégzés, akkor pontosan lehetett tudni, hogy kivégzik az embert. A félelem a Gestapóval kezdődött, meg atavisztikus is volt. A zsidóüldözés elmélyítette.

Az oroszoknál soha semmit nem lehetett tudni, soha semmit nem lehetett kiszámítani, bámulatos, hogy ebből a szervezetlenségből mégis kialakult valami. Ha elmentek, sose búcsúztak, egyszerűen eltűntek. Amikor visszajöttek, óriási örömmel, üdvivalgással üdvözöltek, ölbe kaptak, a levegőbe dobáltak, mintha a legkedvesebb rokonaikkal találkoztak volna. Jószívűek voltak, de rendkívül vadak.

Legelőször káromkodni tanultunk meg tőlük. A „job tvoju maty” volt az első igazi orosz szöveg.

Egy furcsa félreértés adódott. Azt akartuk mondani, hogy „muzs jeszty”, hogy „férjem van”, tehát hogy ne bántsatok, rosszul jártok. A „muzsná” azt jelenti, hogy „lehet”, ők a „muzs jeszty”-et állítólag úgy értették, hogy „muzsná”. Ezek szerint, amikor elhurcolták, az ember kétségbeesve azt ordította, hogy „lehet, lehet”. Körülbelül így lehetne fordítani. Mindegy volt, mit értenek. Nem változtatott az semmin.

A pincében egy asszony meséli: kimentem, és láttam, hogy minden kaput. – Kérdezi valaki: mit csináltak minden kapuval? Nevetés: kaput – oroszul azt jelenti, hogy vége, tönkrement vagy valami ilyesmit. Mindenesetre a kaputot megtanultuk és gyakran használtuk, hamar kialakult a „frontzsargon”.

A „zabrálni” kifejezés a legtermészetesebb volt. Nem is tudom, miként felejtettük el mára, hiszen még vagy húsz évig használtuk.

A pincének vidám pillanatai, jókedvű órái nem voltak. Az éhség, a nyomor, a mocskok, a tetű, a betegség ült rajtunk; az örökös félelem, és természetesen mindenekelőtt és mindenekfölött: a ki- és belövések és a katonaság, hol az orosz, hol a német.

Azt tapasztaltuk, vagy tapasztalni véltük, hogy minden nagyobb harc vagy visszafoglalás után három nap szabad rablás járt. Szabad rablás és szabad erőszakolás. Utána tilos volt, állítólag főbe lőtték azt, akire rá lehetett bizonyítani, hogy megerőszakolt egy nőt.

Nem tudom, hogy jutottam egyszer abba a helyzetbe, hogy ott állt felállítva egy sor katona, meg kellett mutatnom, ki az, aki megerőszakolt. Csak homályosan emlékszem: téli hideg reggel megyek a sor előtt, ott állnak a katonák feszesen, egyenesen, vigyázzban. Balról mellettem két tiszt, kísérnek. Ahogy végigmegyek a soron, ők kicsit hátrább maradnak. Az egyik katona szemében megláttam a félelmet. Kék szeme volt, egészen fiatal fiú. Ebből a félelemből tudtam meg, hogy ő volt. De olyan erős, olyan iszonyú volt, ami föl villant a szemében, hogy azonnal éreztem: *nem lehet*. Semmi értelme sincs annak, hogy ezt a fiút megöljék. Miért, mikor a többit nem? és egyetlenegyét is miért?

Egy másik téli reggel viszont engem korbácsoltak meg. Hogy mi volt az oka, már nem tudom pontosan. Nincs is kedvem kibogozni, valahogy összekuszálódott az egész (mint annyi más). De levetkőztettek derékig, körbeállt pár katona, és az egyik ütött, szabályos ütemben, korbáccsal. A korbács nem ostor, hanem hajlékony szíjfonat, olyan a formája, mint egy kígyónak, a vége felé vékonyodik, gombban végződik. Természetesen van fogója. Ha erősen csapják az embert, akkor felhasad a bőre. (Nem fáj különösebben, vagy az is lehet, hogy fáj, de valami dac volt bennem, vagy valami más is, amiről eddig nem szóltam. Az egész iszonyatot mindvégig azért tudtam elviselni, mert mindennél nagyobb iszonyat volt az, hogy elvitték Jánost, és az, *ahogy* elvitték. Ez töltött be, meg az, hogy láttam a falu pusztulását, és hogy mi történik a nőkkel, gyermekekkel és a férfiakkal; és persze abban a tudatban éltem, hogy az egész országban ez és *így* történik.)

Máskor meg – már nem tudom, mi történt – megsebesítettek, és akkor ölben vittek a ruszki orvoshoz. Az kötést tett rám, dédelgettek és bevitték ebédelni a katonai ebédlőbe. Úgy látszik, aznap volt ennivaló. Tyúkhúslevest adtak, aztán a kenyérnek a csücsköt levágták, kiszedték a belét és belerakták az összes tyúkmáját. Nyolc-tíz májat, hogy vigyem el. Persze hallatlan kincs volt, rohantam is Mamikához vele.

Ilyenek voltak az oroszok. Egyik kezükkel ütöttek, másikkal simogattak.

Néha öltre mentek: az egyik meg akart menteni, a másik megerőszakolni, az egyik megverni, a másik gyógyítani. Az egyik elvenni valamit, és a másik adni.

Sokszor állítottak be ragyogva, ezt vagy azt hozták nekünk ajándékba. Aztán kiderült, hogy valamelyik szomszédtól lopták. Néha mi vittük át a szomszédba a holminkat menteni, onnan ellopták, és gyanútlanul ajándékoztak meg vele minket. No hát azért mi se voltunk angyalok, hozzányúltunk az övékéhez, nem haragudtak érette. Általában a háborúban volt valami tulajdonközösség. Meglehet, humoros, hogy ezt a szót használom, de találó. Csak lassan jöttünk rá. Mikor mindenki nagyon éhezett, megosztották velünk az utolsó falatukat.

Akkor már ritkán és keveset ettünk. Mariann, a nagyanyja és Klári szintén odakerültek a pincébe, egy levesért egy Napóleon-aranyat adott az öreg néni. Titokban hozatta be a levest, és úgy ették, hogy ne adjanak belőle senkinek. Hiszen mindenkinek úgysem lehetett adni.

Hogy mi befogadtuk, hogy mentsük őket, s ők velünk együtt ették a miénket – hát az nem számított. Nem fájt különösebben, csak furcsálltam.

A kislány kölcsönadott nekem egy bőrvet, melegebb volt a bő kabátom, ha összeköttem derékban. Aztán egyszer két év múlva Budapesten fölkerestek, és visszakérték tőlem az övet. Ezen is nagyon elcsodálkoztam. Továbbá egy Esterházy-pokrócot, hogy az az övék. Miért az övék, vagy miért a miénk?

A plébánián eleinte még velünk volt a megmaradt két vadászkutya. Nem tudom, házasok voltak-e, vagy testvérek, vagy unokatestvérek, de nagyon szerették egymást. Nagyok voltak, szépek, Filike pedig picike és törékeny. Ezzel a két kutyával nagyon jóban voltam, többnyire velem voltak, csak a pincébe nem vittem le őket. Egyszer egy reggel, akkor még ott volt János is, az egyiket lelőtték az oroszok. A másiknak a szemén látszott, hogy nagyon szenved. Kimondhatatlanul szenvedett. Ragaszkodott hozzám, de amikor kiugrottam az ablakon és Filike követett, ő a házban maradt.

A neve már napok óta bennem van, de most sem tudom kimondani; tudom valahogy a nevének dallamát, de nem jön. Meglátott a plébánia kapujából, ahogy mentem a túlsó oldalon, és boldogan rohanva, szökellve jött át az úton felém, a szeme ragyogott. Egy teherautó közeledett. A nevét ordítottam, hogy álljon meg, de nem. Derékba kapta. Kicsit megemelkedett a gerince, felém nézett, aztán egyet-kettőt rándult és kinyúlt. Filikét ölbe kaptam, befogtam a szemét, hogy ne lássa. Havazott. Amikor visszafelé elmentem ott újra, félre volt húzva egy kicsit az úttestről, hogy ne nyomják palacsintává a katonai kocsik, és a hó félig betakarta már.

De hát jobb volt így, éreztem is, tudtam is. Mit kezdhettem volna egy ilyen nagy kutyával, egy Esterházy vadászkutyával? A pincébe nem vihetem magammal. Csoda volt, hogy Filikét eddig is túrték az oroszok, a kutyákat általában lelőtték. A németek szerették a kutyákat, az oroszok meg a gyermekeket.

A pince lakói egyszer csak fölfedezték, hogy Filike velem van. Botrány, kiabálás; elég baj van velem, miattam kutatják át az oroszok a pincét, őket nyúzzák, vigyem el a kutyát.

Fölmentem Mamihoz Filikével, és kértem, hogy fogadják be. Nehezen, de befogadták. Filike semmit nem evett, pedig tejet és húst is kapott. (Ez csoda volt már akkor, nem tudom, honnan szerezték.) De nem akart enni két napig semmit. Mikor odamentem és meglátott, elém szaladt, a boldogságtól összeharapdálta a kezemet és a bokámat. Fájt, de örömeiben harapdált. Aztán evett, de csak úgy, ha ott álltam mellette, és közben folyton nézett.

Két nap múlva megint odamentem, Filikével szembetalálkoztam az udvaron, hívtam magamhoz. Oldalt fordította a fejét, hogy ne lásson, és tovább ment. Sírtam és könyörögtem, de Filike nem akart megismerni. Ha eléálltam, kikerült, közönyösen elnézve mellettem.

Elszakadtam Filikétől. Ő biztonságban volt, de én úgy éreztem, hogy most már itt a teljes magány. A háború alatt többet már nem sírtam. Évekig nem tudtam sírni ezután.

Akik körülöttem voltak, sorban meghaltak, jöttek-mentek, vagy vitték őket – irántuk lassanként elkönyösödtem. De a pince napjainak sivársága, a mocskok, a tetvek, az elvesztett értékeiket sirató, veszekedő emberek között Filike volt az utolsó társam.

Egy fekete kendőt terítettem magamra, és az arcomat bekentem hamuval, sárral – így próbálták a nők menteni magukat. Egyszer át kellett ugrani egy árkon. Fehér halinacsizmám volt, fekete bőrből az orra és a sarka. Szép magyar csizma. Az orosz frontról hozta a halinaanyagot János, és a tiszticsizmás készítette Kolozsvárt. Ugrás közben az öregasszonyos, görbedt tartást egy pillanatra feladtam. A kommandatúraparancsnok meglátott az ablakból. Aztán előkerítettett. Hogy hogyan tudott előkerítettetni, sejtelmem sincs. Odahurcoltak, vagyis inkább, mintha hivatalos kihallgatásra mennék, úgy kísérték oda. A pince mellett volt a kommandatúra.

Nagyon kedvesen fogadott, jó vacsorát kaptam. Vártam, hogy mi következik. Hogyha nála maradok éjszakára – mondta –, ad egy fél disznót. Uramisten, egy fél disznót, akkor!

Gondolkozás nélkül lefeküdtem vele. Itt aránylag tisztaság és rend volt, valami ablakszerűség is, üveggel. Talán az egyetlen a faluban. Az ágyban azt mondta, megtapintva, hogy valami váladék jön tőlem: „voda” (víz). Talán kérdezte is, hogy beteg vagyok-e. Mit tudtam én! Ennyi orosz után ki tudhatta, hogy van-e szifilisz vagy gonorreája. – Nem tudom – mondtam. Ő valahogy megnyugodott. Elég gyöngéd és kedves volt, ez kínosabban érintett, mint amikor alku nélkül megerőszakoltak. Hazugság volt a részemről, hogy „igyekeztem viselkedni”. Reggel korán el akartam menni. Kértem, engedjen.

Mentem a folyosón, szembejött az a szakácsnő, aki a kórházban is szakácsnő volt, most itt főzött. Nézett rám, a kórház „üdvöskéjére”. Lefeküdtem, pedig nem vertek, nem ütöttek – látszott a szakácsnő pillantásán, mit gondol. Kurva vagyok.

Tulajdonképpen a szó szoros értelmében az voltam. Kurva az, aki lefekszik pénzért vagy valamilyen juttatásért. Kurva, aki tudatosan a testével szerez meg valamit. Tejet vagy matracot.

Persze, ott ez eszembe se jutott. Nem gondoltam semmit. Nem gondolkodtam. Csak valami nagy keserűség élt bennem. Elviselhetetlennek éreztem, nem ezt, hanem mindent, az *egészet*. Ez a szürke reggel... Mi volt ez a szürke reggel? Az ember megalázásának mélypontja. – Nem kaptam meg a hasított disznót. Megkönnyebbültem.

Szörnyű és érthetetlen lesz a háborúban az ember.

Még ősszel mutatta János azt a szép, nagy házat, amit az édesapja meg akart venni, s ami helyett a kisebb parasztházat vette meg a mellékutcában. Ez a nagyobb a főúton volt, a kastélyon innen, stukatúrával díszített mennyezete belövést kapott. Egy kanapé fölszállt a mennyezetre, és ott valahogy megakadt. (Sokszor elgondoltam: ha netán azt a házat vették volna meg, talán már nem élnénk.) Egyszer láttam, hogy egy orosz katona egy szál deszkán állva szorgalmasan lövi a stukatúrát, már ami megmaradt belőle, veri szét a házat, aminek nincsen eleje és nincsen oldala, csak háta, és a mennyezetből és a tetőből valamennyi, a lógó kanapéval.

Sokkal később értettem meg Miklós novellájából, hogy a háborúban miért verik szét a katonák azt is, ami megmaradt.

Az Esterházy-kastélyt, mint a maga idején elmondtam, a németek sem túlságosan becsülték, lekváros üvegeket vertek a freskókhoz, a gyönyörű antik bútorokba belerúgtak. Azt is mondtam már, hogy az Esterházyak a sok száz boroshordónak kiverték a fenekét, az emberek vödörrel hordták el a bort, és szidták Esterházyékat, ők pedig mindenkit figyelmeztettek, hogy ne hagyják tele a borospincét, öntsék ki a bort. Honnan tudták, hogy így kell tenni? A történelemből.

Aztán mi is megtanultuk ezt a leckét. A berúgott oroszok és a berúgott németek sokkal vadabbak voltak, mint józanon. Általában nagyon féltünk, ha részeg katonákkal kerültünk szembe.

Na de hát, magyar ember félti a borát. Mindenki őrizte a pincéjét.

A kastélyt az oroszok a németeknél is kevésbé becsülték meg. Nem jöttek rá, hogyan kell fűteni a sárgaréz lábakon álló, domborműves fajansz kályhákat, vagy nem volt kedvük kitapasztalni – pedig ezekkel a kályhákkal nagyon jól lehetett fűteni, másnapig tartották a meleget. Az ablakokat, ha véletlenül épen megmaradtak, betörték, aztán bedeszakálták, egy kis vaskályha csövét kiveztették egy nyíláson, és úgy fűtöttek a kastély termeiben, mint egy putriban. A parkett tönkrement, füst volt, csípte a szemüket, szalmát szórtak a földre, lefeküdtek. A majolikakályhákat szétverték, apró darabokra.

A kastély egyik terem nagyságú szobája elsősegélynyújtó hely volt. Egyszer – már nem tudom, katonák vagy katonanők – ide vittek munkára. Persze löttek, kilöttek és belöttek, mint mindig. Hozták a sebesülteket hordágyon, ölben, háton cipelve, ahogy tudták. Lefektették

őket az egész termet beborító szalmára. Bűz volt, vér, pálinka, sár, ázott ruha, izzadság, bűzös lehelet szaga. Nem nagyon sírtak, nem nagyon jajgattak. Közöttük egy-két nő könyékig érő gumikesztyűben tevékenykedett. Miért is vették fel ezeket a gumikesztyűket? hogy védjék a kezüket? vagy a sebesülteket a baktériumoktól? Ezt nem hiszem, mert szalma között, a cafrangos, tépett ruhák között ürülék, vér, mocsok, takony, sár között feküdtek. Viszont a kezüket sem szokták védeni.

Utasítottak, hogy segítsek, odaküldtek az egyik katonához, akinek az ujjai lógtak, szét voltak roncsolva. Kérdeztem, mit csináljak? nem tudom, milyen nyelven, talán románul. De az is lehet, hogy akkor már tudtam ennyit oroszul. Amennyit meg lehet menteni, az maradjon, kötözzem be – mondták-, a többit vágjam le. Mivel? – kérdeztem én. Ollóval – felelték. Keressek egy ollót, és vágjam le. Iszonyat fogott el, az én egészségügyi nevelésembe ez nem fért bele. (Végül is mit lehet itt veszteni? Ha nem vágjuk le, elüszkösödik. De mocsokos ollóval, érzéstelenítés nélkül, egy eszméletlenül lévő ember ujjait levagdosni? Nem tudtam megtenni.) Dacolva azzal, hogy elvernek vagy föbe lőnek, megfordultam és kimentem.

A kifordult belek, és a többi, és a többi – nem akarom ezt leírni. Az orosz szanitéc nők mintha valami konyhán asszony módra ünnepre készülődnének: rendelkeztek, kiáltottak egymásnak, a férfi szanitéceknek, a betegeknek – nem volt köztük tragikus hangulat. Mintha élvezték volna ezt a nagy rumlit, hogy urai tudnak lenni a helyzetnek. Hát erre én nem voltam képes. Azt hiszem, meg is vetettek érte.

Láttam katonát, akinek hiányzott a lába bokától, és lovon ülve, vérrel átütött kötéssel tovább harcolt. (De lehet, hogy ezt korábban láttam.)

Az egyik katona bal karja sorozatlövést kapott. Behozták a baltát, kiélesítették, a katonát itatták és itatták, hogy mikor már eszméletlen részeg, levágják a karját. Általában jól leitatták a sebesültjeiket, aztán ők maguk nekiláttak. A középkorban is ez volt az eljárás.

A Sztálin-orgona?! Mikor a Sztálin-orgona megszólalt, megrendült a föld a lábunk alatt, fekete füst fojtogatott, az iszonyattól bemenekültünk a házba. Pedig mi csak hallgattuk, mit érezhették azok, akiket ért? És a Sztálin-gyertya. Az égből éjszaka lassan ereszkedik le egy gyertya, erős fénnel megvilágítja a tájat. Kezdődhet a bombázás!

Mikor repülőátmadás jött, az orosz katonák kirohantak a házakból, fogták a géppisztolyukat, lőttek a repülőkre, közben nevettek.

A plébániára még egyszer visszatértem a jugoszláv pap miatt, aki ott feküdt betegen, egyedül.

Pedig Mamika épp itt, a plébánián megátkozta a papokat. Amikor még mind ott voltunk, azt mondta egyszer az esperes, ez a kemény, anyagiás, fősvény ember, hogy azért éri a házat annyi baj, mert én, a „református” ott vagyok közöttük. A szelíd, édes, kék szemű Mamika egyet szikrázott: „Ennek az asszonynak a kicsi ujjával se ér föl maga. Hogyha az Isten veri ezt a házat, akkor a papok miatt veri. És nekem elég volt magukból. Nem az számít, hogy mit mondanak, hanem, hogy mit tesznek.” – Akkor Mamika végleg szakított a papokkal, soha többet nem békült meg.

Ezt később a többiek mesélték el nekem. Teljesen elképedve hallgattam. A pap szentenciája számomra, aki az erdélyi vallásszabadságból jöttem, annyira fölfoghatatlan volt, hogy haragot se éreztem. Nevettem volna, ha Mamit nem bántja annyira.

Elintéztem az apácákkal, hogy vegyék magukhoz a beteg papot, el is vállalták. Ráraktuk valahogy egy ajtóra, megkértem a katonákat, hogy segítsenek vinni. Segítettek. Neki könnyes lett a szeme, megcsókolta a kezemet, és azt mondta németül (én se tudtam németül, ő se): Gnádige Frau, Sie sind so gut, Sie müssen katholisieren. Ezt megértettem. Nagyon humorosnak találtam, de nem akartam megbántani. Azt mondtam, hogy jó, gondolkozom rajta.

Nem tudtam, hogy tíz év múlva gondolkozni fogok rajta – és megteszem, a Rákosi-érában.

Annak idején a nagy rumliban, mikor mindenki mentette a holmiját, én otthagytam a fémdobozt, amelyben ékszereket, porcelánt rejtegettem. Az alatt az ágy alatt maradt, amelyben a pap feküdt. Nohát ebbe belerúgtak, kiesett a porcelán, és a szalmaszerű valami, amibe csomagolva volt – érdektelennek találták, és visszarúgták az ágy alá. Nagy csodálkozásomra, miközben mindenkinek elveszett a holmija, én megtaláltam a dobozt, és hazavittem. Furcsa, hogy azt mondom: „hazavittem”. Nyunyukát és a dobozt a plébániáról Anna néni házába vittem. Elmondom, hogyan kerültem oda.

Valakitől azt hallottam, hogy egy Jakab Benő nevű tolmács talán megtud valamit a parancsnokságon az elhajtott férfiakról – Jánosról. Elmondták, hol van a lakása. Elmentem. Kis parasztház volt. Tudtam, hogy a házak első részében mindenütt oroszok laknak, tehát a hátsó kamraszerű nyári konyha kicsi ablakán kopogtattam be. Egy öregasszony nézett ki, és kijött.

Anna néni volt.

Anna néni, akiről nagyon nehéz elmondani, hogy milyen volt.

Parasztasszony, kinézésre öregedő, özvegy, fekete kendővel, nagyon szerény és nagyon halk, soványka, alacsony. Mint utóbb megtudtam, a férje nagyon durván bánt vele, ütötte-verte; Anna néni mosni járt, mert akkor pár órára könnyebb lett az élete. Egy fia volt, azt nagyon szerette. Régóta nem hallott már semmit róla, eltűnt a fronton. A lánya, Rózsika lakott vele, és annak a férje Jakab Benő, a tolmács. Felvidékről származott, „ruszinul” tudott beszélni az oroszokkal. (Ide menekültek a pesti bombázások elől.)

Rózsika foglalkozása szerint – azt mondták – valóságos kurva. Aztán hozzáment Benőhöz, aki hálókocsi-kalauzként sok pénzt szerzett, szép házat építettek, tigrisbunda, ékszerek Rózsikának. Jóval később autóbaleset érte őket, Benő meghalt a helyszínen. Rózsika félt a vihartól, hogy elkerüljék, Benő túl gyorsan hajtott. Egyszer felkeresett Pesten – akkor már Miklós felesége voltam –, így tudok a sorsukról.

Rózsikának „kemény” természete volt, mint az apjának; borzasztóan bánt Anna nénivel. Furcsa, hogy engem úgy fogadott, mint testvérét. Többször is mondta, „úgy szerettelek, mint a testvéremet”. Sohase bántott.

Anna néni kijött, hosszasan nézett a szemembe. Nincs otthon Benő, de jöjjenek be és üljenek le. Félttem, mivel tele voltam tetűvel, meggy masszával. Óvatosan ültem, nem tettem le a kendőmet. Biztatott: tegyem le a nagykendőt, meleg van.

Parányi nyári konyha, földpadló, rakott tűzhely fehérre meszelve, mögötte a falnál egy dikó, oldalt ágy, a kicsi asztal, eszkábált faasztal az ablak alatt és egy szék. Ennyi volt a bútortartalom. Lépésnyi tér a kályha és az ágy között. Legelöl egy ajtó nyílt a szép nagy, cementes konyhából, vele szemben egy másik vékony deszkaajtó, egy kicsi fűskamrára, szerszámkamrára.

Rózsika mesélte később, hogy Anna néni azt mondta, mikor bekopogtattam: „Mária kopogtatott be, Szűz Mária”. – Úgy érezte, olyan tisztaság és szomorúság árad az ajtó előtt álló asszonyból, hogy *be kell fogadni*. Hogyha nem fogadnak be – bizonygatta Rózsikának –, akkor Máriát küldik el. – Én ebből semmit sem sejtettem, Anna nénit tökéletesen józan asszonynak ismertem meg.

Másnap reggel a pincében megint árkot ásni szedték össze a nőket és a férfiakat. Akkor éppen Benő jött a katonákkal, nem ismertem. De ő rám ismert Anna néni elbeszélése után. Volt a gyülekezőhelynél egy trafik, teljesen szétverve, a bejárati ajtaja hiányzott, benn összevissza dobált bútordarabok. Bújjak be gyorsan a pult alá, míg számolják az embereket – mondta –, aztán ő majd utánam jön. Ott kuporogtam egy-két órát, át is fagytam, téli hideg volt. Akkor értem jött, és azt mondta: „hazaviszem”. És hazavitt. Anna nénihez a kicsi, tiszta nyári konyhába.

Benő elment, Anna néni vizet melegített, hozott egy teknőt, Rózsikával beleültettek és megfürdettek. Kimosták a fehérneműmet, a bugyimat (bele volt kérgesedve a vér). Amíg az megszáradt, Rózsika adott egy másik nadrágot. Nagyon nagy dolog volt ez ott.

És aztán ott laktam. Enni adtak. Anna néni a földre feküdt, szó szerint; a földpadlóra; a két ajtó között nyilván huzat is lehetett. Rózsika és Benő a keskeny szalmazsákon aludt, az ágyban. Én a dikón.

Eleinte elég nyugalmasan teltek a napok. Nem bántottak. Nem tudom, akkor vagy később, megjelent Péter.

Péter tizenkilenc éves volt, szovjet katona, belém szeretett. Ennek az volt a következménye, hogy nem akart megerőszkolni. Én védekezésül azzal kezdtem, hogy beteg a szívem. Nem – mondta, kezét a szoknyámra, combtőre téve –, itt nem kell. Majd a szívemre téve – ez kell!

Magyarázta, hogy Oroszországban járda van az utcán, kanális, ahol lefolyik a víz, soha nincs sár. Egy kis kereket megfordítasz, és csapból jön a tiszta, finom víz. Aztán annyi káposztát és krumplit vehetsz, amennyit akarsz. Kenyeret is vehetsz minden nap.

Mint csodavilágot mesélte ezt, hogy kedvem kerekedjen vele menni. Feleségül akart venni. Reggel kilépett az udvarra, és teli torokkal énekelte: „Viorita moja zsenka bugyet.”*

Egy alkalommal kisebb balesetet okoztam. Én ültem, Péter az ölembe hajtotta a fejét, tiltakozni akartam, felemeltem, ő oldalt hajtotta a fejét, és az ujjam megsértette a szemét.

Berontottak a többiek, hogy én ki akartam szúrni az ujjammal egy szovjet katona szemét. Péter üvöltött: „Viorita ne hotyila.”[□] Aztán jött Rózsika, jött Anna néni. Anna néni sírt és könyörgött. Jött Benő, és azt mondta, hogy véletlen volt. Huzavona, végül Péter őrjöngésére elengedtek.

Röpcédulákat szórtak le német repülőgépek. Berohantak hozzám az orosz katonák, mutatták, olvassam és mondjam el, hogy mi van rajta. Mondtam, hogy nem tudok németül. Nagyon erőszakolták. A nagybetűs főcím, most is emlékszem, valahogy így hangzott: „Lovasberénynél 50 km-t hátráltak a szovjet csapatok”. Tényleg nem tudtam németül, de „50 km zurück”, sowjetische Truppen, ezt érteni lehetett. Elmondtam nekik. Rám néztek, összehajtották a cédulát, elmentek, és még aznap este elvittek kémkedés gyanúja miatt.

Hogy akkor miért nem akartam meghalni, miért nem akartam, hogy kivégezzenek, ma sem értem. De úgy éreztem, örülség: emiatt haljak meg!? Amikor rögtönítelő bíróság elé állítottak, tolmács segítségével próbáltam magyarázni, hogy van gót betű, cirill betű, latin betű. Latin betűs röpcédula volt, arab számokkal, ami szintén közös, tehát el tudtam olvasni. A „zurück” szót mi magyarok is használjuk, átvettük ezt a szót. Lovasberény magyar helységnév. És hogy szovjet, és hogy csapatok, azt még egyszerűbb volt megérteni. Ezt végighallgatták figyelmesen, és láthatólag mérlegelni próbálták. Többször is kérdezték, mi az, hogy latin betű. A „bukva latina” szóra még most is emlékszem. A tolmács nem tudott erről, vonogatta a vállát. Mondtam, kérdezzen meg bárkit, aki iskolát végzett, hogy mit jelent. Háromszor visszakérdezték, hogy mi latin betűkkel írunk-e, és miért? Magyaráztam, hogy latin betűkkel ír az egész nyugati civilizáció. Ezt hitetlenkedve fogadták. (Benőt akkor egy másik faluba vitték tolmácsolni.) Láthatóan azt hitték, hogy az egész világ cirill betűkkel ír. Hogy nem tudják olvasni a mi írásunkat? Úgy vélték, hogy az mind német írás, és valami titkos megegyezésen alapszik.

Jött az éjszaka, vártam, hogy döntenek. Egy falusi tanítót kerestek. Ennek a bátorságán, gyávaságán és kultúráján múlik majd, hogy kivégeznek-e vagy nem.

[□] Viorita az én feleségem lesz.

^{□*} Viorita nem akarta.

Olyan értesülést kaptak, hogy van latin betű. Hogy a km = km. A zurück szót mi is használjuk. Csak úgy ukmukfukk, minden további nélkül: mehet. Elengedtek. Ezt ők így szokták csinálni. A kivégzés sem volt nagy ceremónia.

Szergej. Amikor betört két vagy három orosz – megint el akartak hurcolni –, nem tudom már, hogy volt, Szergej tulajdonképpen nem is bántott engem, csak arra emlékszem, hogy Szergej ott állt és kiabált, amikor Rózsika elindult a parancsnokságra, hogy adjanak segítséget, mert már megint erőszakoskodnak a katonák. Erre Szergej társai elmenekültek, csak ő maradt ott. A patrul megérkezett, irtózatosan összepofozták Szergejt és magukkal vitték. Szergej másnap visszajött két vagy három társával, ordított, hogy őt megpofozták miattam. Náluk egyenlőség van nők és férfiak között. Odaállított a szoba közepére, hogy most én visszakapom, amit ő kapott. Azt hittem, olyan pofont kapok, hogy leröpül a fejem, fogam kitörik. Fölkészültem rá, becsuktam a szememet, kicsit terpeszbe álltam, hogy ne essek el. És vártam, hogy Szergej pofon vág. Óriási csattanás: a két tenyerét csapta össze, és megcsókolt. Persze, harsogott a ház a kacagástól.

Tulajdonképpen ez nekem is a kedves emlékeim közé tartozik. Így tréfáltak.

De Szergej valóban halálosan sértett volt, sápadt és dühös, amikor megpofozták.

Ezek a pofozkodások egymás közt, vagy a verekedések, hihetetlen gyorsasággal törtek ki, utána szóvihar, aztán ez is elült, csend, mintha mi sem történt volna.

Lisztre és zsírra tettek szert, ebből már palacsintát lehet sütni. A lisztet elkeverjük vízzel, a zsírban kisütjük. Se cukor, se só, semmi nem volt. De boldogság igen. Ott álltak sorban a katonák, és mi Rózsival sütöttük, sütöttük, reggeltől délig sütöttük a palacsintát. Már nagyon fáradtak voltunk és nagyon untuk, ők meg lármáztak, ahogy sorban állásnál szokás, lökdösődtek, sürgettek, követelöztek. Rózsika megdühödött, vette a tányért, amire a palacsintát tettük, földhöz vágta és ordított. Káromkodott oroszul, cifrázta magyarul.

Az eredmény: nyugtatták Rózsikát, fölszedték a tányér maradványait, hoztak egy másik tányért és csöndben, szó nélkül álltak tovább sorba. Mindig a soronlévő tartotta a tányért, mi belefördítöttük, a katona bekapta a forró palacsintát és a tányért adta a következőnek.

Egyik éjszaka sokat ittak, mulattak, ordítottak. De minket békén hagytak. Reggel szóltak, takarítsuk ki a szobát. Anna néni azonnal indult. Nem! – tiltakoztak, ő öreg, menjek én. Akkor léptem be először a négyszögletes utcai szobába. A feketére piszkolódott padlón cigarettacsikkek, hányás, széttaposott ételmaradék. A fal mellett két benzines kanna, itt-ott letámasztott géppisztolyok (olyan, mint egy rövid nyelű puska), ők meg ültek, szokásuk szerint a steppelt, prémezett nagykabátban, és nézték, hogy seprek, majd súrolom a padlót. Gúnyoltak, heccelődtek, hogy a fehér kisasszonykezem is kell dolgozzon. Nem volt könnyű, a hányadék büzlött és nem mozdultak a helyükről. A székek alá bemásztam, a lábukat körbemostam. Röhögtek. Egyikük rátette a csizmás lábát a kezemre, éreztem, hogy nem lépett rá, csak ijesztgetni akart, de a sérült sarokvas felhasította a kezem fejét. Csöppet sem mélyen, de mivel vérzékeny vagyok, csurgott belőle a vér. Én meg gonoszkodásból közönyösen mostam tovább a padlót. Irtózatos vihar támadt, ordítva ütötték, szidták azt, amelyik a kezemre lépett, és rohanva vittek a ruszki orvoshoz. Az is haragudott rájuk, ők meg elhalmoztak ajándékokkal. (Egy kanál, egy bicska, két fél kenyér és egy tarka nyári ruha.) Rózsikával jót mulattunk.

Hát így éltünk.

Volt, amikor csak üres kamillateát ittunk cukor nélkül, és délben sótlan vízben főtt híg grízt. Az oroszok nem sokat törődtek velem, hogy esznek-e vagy sem.

Mikor Benő távol volt, új csapatok érkeztek, és sok zaklatásban lett részem, amit már nehezen bírtam ki. Áttelepültem a szomszédba: ott a faskamrában egy ötgyermekes család lakott, őket békében hagyták, mert a férfinak törött lába gipszben volt, és különben is, egy ötgyermekes családot megbecsültek az oroszok. A faskamrában ők heten is alig fértek el. Volt benn egy öl

fa fölrakva, erre szalmát terített Mihály bácsi (akinek a lába el volt törve), a szalmára feküdtem, pokróccal betakarózva. Jó magas fekhely volt. De bármit csináltunk, mindig éreztem a fatörzseket. Ez nem is lett volna baj, mert háborúban nem fontos, hogy kényelmesen feküdjön az ember. Hanem a farakásból, ha csend volt, piros bogarak másztak elő, és mivel meleg volt a testem, összevissza szaladgáltak rajtam, a tetvek mellett. Amikor lőttek, elbújtak a bogarak. Vagy a lövésektől nem tudtam aludni, vagy a bogarak báloztak rajtam. Ahogy a tetveket sem zavarta, hogy petróleummal bekentük magunkat, ezeket a bogarakat se zavarta a bűz.

Végül is visszamentem Benőékhez.

Nem tudom, hogy mi történt, hogy mibe fáradtam bele olyan halálosan. Valahogy már nem féltém a katonáktól, de iszonyodtam attól, hogy arra kelljen ébrednem: sorozatlövés a zárba, és aztán belépnek, iszonyodtam, hogy bármikor rám törhetik az ajtót. Ezeket a ráadásokat, az örökös elhurcolást, a fáradtságot, a mocskot, a betegséget, ami bennem volt, a lázakat – nem tudom pontosan, mit nem tudtam már elviselni. (Menekülni nem volt hova, hiszen a front közepén voltunk. Egész Magyarország legrosszabb helyén, Bicske és Lovasberény között három hónapig hullámozott a front.)

Talán az volt az utolsó csepp, hogy egy fiatalasszony, aki nyolc hónapos terhes volt, a harc idején beszaladt egy csűrbe, repesz érte a hasát, először a belei, aztán a gyermek fordult ki belőle, és a magzat ott vergődött a földön, az anya sikoltzott és nézte, mielőtt meghalt volna.

Ez elviselhetetlen volt. Nincs Isten. Nem lehet, hogy ezt tűrje.

Anna néni: ő volt az életben az egyetlen megnyugtató, tiszta s jó. (Mamikámtól elvágott a tűzvonal.) Végül is cserélt-e gazdát a falu vagy sem? Soha semmit nem lehetett biztosan tudni.

És aztán egyszer, mikor már nem bírtam tovább, kinéztem a kútkáva betongyűrűjét, hogy ott verhetem szét a fejemet. Máskor egy nagy követ kerestem, amit a fejemre csapjak, hogy szétloccsantsam a koponyám. Vonat nem volt, hogy elé dobjam magam. Emelet csak a kastélyban, az tele oroszokkal. Talán egy kötelet kellett volna keresni.

Az álmomat akarom még elmondani, ami azóta is kísért, különböző variációkban.

Menekülök, szaladnak utánam az oroszok. Mintha ólomból lennének a lábaim, nehezen tudok szaladni, de egyre gyorsítanom kell, mert utolérnek. Lombos, nagy fa. Fölkapaszkodom rá, visszaesek. Már ott vannak a nyomomban, látni az arcukat, a pillantásukat. Valahogy visszamászom a fára. Kapaszkodom, nem zuhanok le, de mögöttem fönn vannak a fán ők is. Kimászom egy ágon, egyre magasabbra, egyre inkább a szélére, leesem, földet érek. Ők is leugranak utánam. Rohanok. Egy fal alá érek. Kapaszkodom föl a falon. Csurog az ujjaimból a vér. A téglák rései között kapaszkodom a falon, hogy elérjem a tetejét, kiszakadnak a körmeim, amint visszarántanak. Megint szaladok, be egy házba. A házban ide-oda menekülök. Padlásokon, pincéken át vágatok, ajtókon, ablakokon keresztül. Utolérnek. Beszaladok egy vécébe, magamra zárom az ajtót. Tudom, hogy betörik, de addig van még egy-két pillanat. Fölállok a vécé tetejére, benyúlok a tartályba, tudom, hogy ott van egy súly, azt akarom kiemelni, hogy a fejemre csapjam és szétloccsantsam a koponyámat. De akkor már betörik az ajtót, a súly a kezemben. Jön felém az orosz, fölnyúl a karjával, én a fejébe akarom vágni. Ebben a pillanatban ébredek, veritékezve, a sarkamban is érzem a szívdobbanásaimat, fulladok.

Hosszú-hosszú évekig álmodtam ezt. Most kezd elmaradni. De még mindig házakban bolyongok és menekülök, és még mindig ajtókat nyitnak rám, ablakokon másznak be. Most jövök rá, ahogy ezt írom: nyugtalan leszek, ha egy ajtó tárva marad (ki lép be rajta, hogy megragadjon, elhurcoljon, vagy földre teperjen, üssön). De a jól bezárt ajtókat se szeretem. Micsoda illúzió (megtanultam az oroszoktól, én ki tudok nyitni minden ajtót egy feszítő vassal) – de nem tudok elég gyorsan menekülni, ha zárva van.

Egy üvegbe benzint töltöttem, és azt mondtam Anna néninek: hogy ha megint ránk törnek az oroszok, akkor ezt az üveget bevágom a kályhába. A kályhában éjjel-nappal égett egy kicsike tűz, hogy meg ne fagyjunk.

„Anna néni – mondom –, mikor az ajtót betörik, akkor mögéje áll. Ameddig robban, föltartja a tüzet az ajtó, és akkor kiugrik és szalad az udvarra, a hóba gyorsan belefekszik. Vigyázzon, az arcát takarja el.”

Anna néni, aki olyan jó volt, vallásos volt és hitt, rám nézett, és azt mondta csendesen: Nem állok az ajtó mögé.

Vajon az oroszok megéreztek rajtam valamit? Nem tudom, békében hagytak. Vagy talán csak véletlenül volt csönd egypár napig.

Mert egyébként nem volt csönd. Kilőttek, belőttek, sebesültek, sár, lövészárkok, tetű, éhezés.

Aztán evakuálták a községet, mint később megtudtam. De mi ezt akkor nem sejtettük. Akkor talán nem megyek el Benőékkal, mert hiszen Mamira is gondolnom kellett. Általában úgy evakuáltak, hogy bejöttek a házakba a parancssal, hogy tíz perc alatt el kell hagyni a falut. Akkor ki-ki batyuba kötötte, amit tudott, akinek volt talicskája vagy valamije, arra rakta, fogták a gyerekeket és mentek sietve, hajtották őket. Mamiék, az öregasszonyok nem tudtak járni, bent maradhattak a házban. Ha ott vagyok, talán megpróbáltam volna Mamit eltolni egy talicskán.

Benővel, Rózsikával elindultunk Pestre, mert tudtam, hogy anyámék a nagybátyám, Gábor bácsi Wekerle utcai lakásába menekültek. Egy kölcsönként lóval indultunk, alig tudott járni, egy szekérrel, meg egy kis cirill betűs orosz cetlivel, amiről Benő tudta, hogy mi van ráírva. Anna nénitől nehezen búcsúztam. Ő akarata szerint ott maradt a házban, az oroszokkal. Anna nénit sose bántották, szerették, mert öreg volt, és érezték a szelídségét, jóságát.

Azóta meghalt. Ha van valamiféle mennyország, akkor Anna néni ott van. (Judit barátnőm azt mondta, nem hisz Istenben. Mondtam, akkor jó neked, mert a te számodra a halál után nem következik semmi, nincs felelősség, nincs purgatórium és nincs több szenvedés, nincs más, mint a semmi. Nincs – mondta ő. – Csak a szkepticizmus, hogy hátha talán mégis van?)

Mentünk, mentünk. Toltuk, húztuk a szekeret, a lovat. Itt-ott lőttek, majd az elmaradt romok, halottak, utóbbi igazán nem sok. Aztán beérkeztünk Pestre. Pest romos volt, de meglepődtünk, hogy aránylag sok épület áll, úgy gondoltuk, hogy porig romboltak mindent.

Néha föltartóztattak, de Benő elővette a cédulát, és továbbengedtek. Odaértünk a Margit híd helyére. Sok legendás történet kerengett a Margit híd pusztulásáról, Irénke nővéremé is ebbe a sorba tartozik. Éppen át akart menni villamossal. Sokat kellett várni, és ő leszállt pisilni. Nem ért vissza a villamos indulásáig, így látta a partról, amikor a híd fölrobbant, a közepén levő villamos egyik fele fönnmaradt a levegőben, a másik fele lezuhant a Dunába. Fényes délelőtt volt.

Amikor odaértünk, az oroszok éppen szükséghidat építettek. Érdekes volt. Két meredek félkör, az egyik Pestről a Margitszigetig, a csúcsig éppen, a másik a Margitszigetről át Budára. Minden fából összerakva, mint nálunk Erdélyben a csöbröket és a dézsákat, úgy illesztették össze, nagyon meredeken ívelt. Éppen festették. Nem akartak átengedni a szekérrel, álljunk meg és fessük a hidat. Úgy emlékszem, hogy pirosra festették, de erre nem esküszöm meg. Fogtam az ecsetet és festettem.

Talán már március volt, de azért hideg is. Egész nap mentünk és nem is ettünk. Estére el akartam érni anyámékhoz. Nem volt szabad sötétben az utcán járni. (Kijárási tilalom volt.) Elégé jól tudtam már oroszul, azt mondtam: rosszul vagyok. Letettem az ecsetet és elindultam. Ordítottak utánam, hogy elvernek. De én feleseltem oroszul, és csak mentem tovább. Elképedtek és hagytak.

Benőék közben valahogy elszekereztek. Megadtam a címünket. Ha élnek anyámék... És ha nem? Nem tudom, hogy mihez fogtam volna. A zsebemben ott volt a sebolaj és az a darabka

száraz kolbász. Hát elindultam a Wekerle Sándor utca felé. Néztam a házakat, a szétlőtteket, a megmaradtakat. Akkor már nem voltak döglovak és holttestek az utcán. Csákvár után Pest békésnek és rendezettnak tűnt.

Megtaláltam a Wekerle Sándor utca 16-ot. A ház hátsó része leégve. Minden fekete, kormos, üszkös, át lehetett látni a lakásokon. Álltam és néztem.

Közvetlenül a Gábor bácsiék melletti lakás lezuhant, összeomlott. Ott lakott Grünberg néni, akit nagyon szerettem. (Grünberg néninek kétszoba-konyhája volt, a két szoba lezuhant, és megmaradt az icike-picike konyha. Ide húzódtam tizenhat éven át abban reménykedve, hogy az államtól kap lakást. Belebetegedett, aztán kifizettek neki tizenhatezer forint kárpótlást, azzal elment vidékre.)

Lassan felmentem a lépcsőkön. Csengő volt az ajtón, a régi csengő. Szinte hihetetlen. Csöngettem. Arra már nem emlékszem, hogy találkoztunk és ki mit mondott. Sok idegen volt a lakásban. A leégett rész lakóit fogadták be.

Ablaküvegek nem voltak, hanem papírral beragasztva a keretek, de emlékszem, megdöbbsentem és meglepődtem: fehér abrosszal terítették. Vacsora volt, igazi vacsora.

Leültünk és ettünk. Én tele tetűvel és mocskosan, csak kezem mostam, más nem is jutott eszembe ebben a forgatagban, ami a lakásban volt.

Persze, anyám sírt, és boldog volt, és ölelt. És én néztem és örültem neki. Örültem annak, hogy élnek, de olyan nagyon nem.

Olyan nagyon semminek se örültem, és olyan nagyon semmiben sem hittem. A betegséget, ami miatt aztán sohase szülhettem, már magamban hurcoltam, és nem tudtam, hogy van-e szifiliszem vagy nincs? Gyanakodtam, hogy erősen fertőzhetek, és nem kívántam senkit megfertőzni.

Ültünk az asztalnál, a kis kolbászt, amit eddig rejtegettem, nem is vettem elő. Itt neveltségnek tűnt. Nyelv volt paradicsomszósszal. Ámulatosan néztem és csendesen ettem.

– Mondták, hogy az oroszok erőszakoskodtak a nőkkel. – Nálatok is? – kérdezte anyám. – Igen – mondtam –, nálunk is. – De téged nem vittek el? – kérdezte anyám. – De igen, mindenkit – mondtam, és ettem tovább. Anyám kicsit rám nézett, és azt mondta csodálkozva: de miért hagytad magad?

– Mert üttöttek – mondtam, és ettem tovább. Az egész kérdést nem éreztem sem fontosnak, sem érdekesnek.

Erre valaki könnyedén és tréfásan kérdezte: sokan? – Nem tudtam megszámlálni – mondtam, és ettem tovább. – És képzeld el, tetű is volt a pincében – mondta anyám. – Nálunk is – mondtam én. – Te csak nem lettél tetves? – kérdezte anyám. – De igen – feleltem én. – Hajtetűtök volt? – kérdezte anyám. – Mindenféle – mondtam én, és ettem tovább.

Aztán más dolgokról beszélgettünk.

Anyám vacsora után félrehívott, és azt mondta: kislányom, ilyen csúnya vicceket ne csinálj, még elhiszik!

Ránéztem: anyukám, ez igaz! – Anyám sírni kezdett és megölelt. Akkor azt mondtam: anyukám, mondtam, hogy mindenkit elvitték, hogy minden nőt megerőszakoltak! Azt mondtátok, itt is elvitték a nőket.

Igen, de csak azokat, akik kurvák. És te nem vagy olyan – mondta anyám. Aztán rám borult és könnyögött: kislányom, mondd, hogy nem igaz! – Jó – mondtam –, nem igaz, csak úgy vittek el, betegeket ápolni.

Egon bátyámmal is találkoztunk. Már ezeknek a napoknak a kavargására sem emlékszem világosan.

Annál erősebben arra, hogy Egonékat meglátogattam ott, ahol Mártával laktak. És akkor mutatták – ezen nevtünk, kedves pillanatok voltak –, hogy a negyedik emeleten laknak, és hiányzik alóluk a három emelet.

(Márta, Egon szeretője, aki már Kolozsvárott felbukkant az életünkben, anyámmal egyidős orvosnő volt. Tehát a bátyám anyámmal egyidős nőt szeretett.)

Elmesélték azt is, hogy mikor találat érte a házat, mind fön voltak a lakásban, és sok üvegen, vödörben víz állt, mert időnként lehetett csak vízhez jutni. Mindenki elvágódott. Az üvegek mind összetörték, és ömlött a víz. Márta édesanyja a szeme alatt megsérült, Márta rohant, hogy ellássa és bekösse. Másik lányának, unokáinak nem történt baja.

Egon kimegy, lenéz a függőfolyosóról, látja, hogy nincs alattuk ház. Lábujjhegyen visszalépked, és azt mondja: senki se mozduljon! Kilőtték alólunk a házat, itt maradtunk a levegőben!

Ez volt a szerencsénk. Tudniillik a vasbeton oszlopok fön tartották azt az emeletet, az oroszok nem mertek fölmenni, békében hagyták őket. Egonnak már azelőtt is menekülnie kellett, mert katonaszökevény volt.

Mielőtt szétlőtték volna a házat, egy vécébe falazták be őt Mártával. Napokig vagy hetekig ott éltek.

A világítóudvaron át engedtek le nekik kötélén vizet és enivalót.

Mártának elmondtam, mi történt, és hogy orvoshoz kellene mennem, mert úgy érzem, fertőzésem van, alighanem szifilisz. Elvitt egy orvos ismerőséhez, pár napig várni kellett az eredményre.

Emlékszem, mikor az eredményért visszamentem, az orvos nagyon gyöngéden és figyelmesen fogadott. Leültetett. Ebből tudtam, hogy nagy baj van. Így szokták közölni.

Akkor azt mondta: asszonyom, sajnós, pozitív a lelete. – Szifilisz? – néztem rá. – Nem, gonorrhoea – mondta ő. Mire én megkönnyebbedve és nevetve fölálltam: csak gonorrhoea? – Az orvos elképedve nézett rám. Nem tudta, hogy a gonorrhoeában már otthonos vagyok, és nem tudta, hogy miből kerültem ki.

Csodálkozva kérdezte: Ez magának „csak”?

– Igaza volt, az a „csak” elhamarkodott szó volt, mivel nem lehetett gyógyszert kapni. Becslésem szerint az ország egynegyedének gonorrhoeája volt, az itt tartózkodó csapatokat is beleszámítva. Semmiképpen sem lehetett gyógyszerhez jutni, egész egyszerűen nem létezett. (Az antibiotikumokat csak később fedezték fel, a háború után, jóval később kerültek Magyarországra.)

Viszont hosszú ideig nem tanácsos gonorrhoeával sétálni, amint az ki is derült. De hiszen sejtettem is.

Hogy milyen nehéz volt akkor bármihez is hozzájutni, és mennyire csaltak az emberek! Emlékszem, egy doboz orosz teát vett Egon. Lemérték a teát, kifizette az árát, használat közben derült ki, hogy egy kampósszög van a doboz alján.

De cselekedtek az emberek jót is. Például Gábor bácsiék befogadták a többi lakót, azokat, akiknek leégett a lakása, és mindent megosztottak velük. Tisztességesebb ember akkor nem evett úgy – noha éhség volt –, hogy ne adjon a másoknak, aki éhezik.

Iránke továbbment nyugatnak egy német sebesültszállító vonattal. Félt az oroszoktól. Mivel irtózott a betegetektől – elájult, ha vért látott –, kikötötte, hogy csak irodai munkát végez. Aztán tífusz miatt karanténba került, ahol a nővérek is pusztultak. Többször volt egyedül a haldoklók mellett, mindent csinálnia kellett. Egy fiatal tiszt a sérülése következtében nem látott, megvakult. Talicskán tolta kezelésre. Tihamér még ott, vakon beleszeretett, mikor meggyógyult, újra látott, eljegyezte, majd miután visszatértek, Magyarországon feleségül vette. Remek, bátor asszony lett belőle.

Tőle tanultam: „Nem fog fájni keze-lába, hogyha tőből amputálja.” (Olyan katonákat ápolt, akiknek csak a törzse maradt meg, ruháskosárban tartották őket.)

Akkor még mindezt nem tudtam, csak annyit, hogy a kórházzal elment. Kovács Pista is nyugatra ment, vagy vitték katonának?

Semmi hír Jánosék felől... honnan is jöhetne? Úgy tűnt, az egész ország romokban van és valamilyen népvándorlás kezdődött. Mindenki ment valahova, talicskával, hátizsákkal, félig roncs biciklikon, szánkókon, rogyant szekereken, amit kézzel vagy magukat hámba fogva húztak az emberek – vánszorogtak ide és oda. Budáról Pestre, Pestről Budára.

Valószínűleg az lehetett az oka, hogy ki-ki valahol másutt keresett menedéket, biztonságot, mert zsidó volt, katonaszökevény, ellenálló, menekült, vagy csak egyszerűen félt a bombázásoktól, összébb bújtak a családok. Házak omlottak össze és égtek ki, hát tovább kellett menni, és most ki-ki kereste a helyét.

A vándorlást nehezítette, hogy a hidak felrobbantva, beomolva a Dunába. Egyetlen híd maradt félig járható: a Ferenc József hidat valahogy kifoltozták, ott zsúfolódott össze a hangyajarat, nagy torlódással és feszültségekkel. (A kis fahidat a Margitszigetnél az oroszok tartották ellenőrzés alatt, nyilván utánpótlás és egyebek biztosítására.) Persze voltak a fővárosnak épőbb kerületei és nyugalmasabb helyei is. Ezt a vándorlást az átkelőhelyeken láttam. Mivel magam is elindultam a Wekerle Sándor utcából a várba megkeresni a pápai nunciust, Róttá bíborost, hátha tud valamit a férfiakról és a segítségét kérni.

Nagy nehezen átjutottam a hídon. A budai hídfőnél, félig a járdán – talán elhúzták az útból – egy férfi holtteste feküdt. Ilyent még nem láttam, mint egy szörnyű látomás, a maga különségében: az arca síkban kiegyenesedve, nyitott szemekkel, zárt mimikával feküdt, két térde kicsit felhúzva a hasa felé. Milyen baleset érthette, kik hagyták ott? Vagy egyedül volt? és ki fogja elszállítani, eltemetni?

Rendőrség, mentők, katonaság már nem volt és még nem volt... Az oroszok aztán ezt is megszervezték. Vagy hamarosan kezdett magához térni a város? (Mert hamar magához tért, kezdődött a romeltakarítás, újjáépítés. És felépült a főváros! Még hozzá gyorsan... hogy aztán másként tegyék tönkre.) Felértem a Várba, romokban a palota és a kapcsolt részei, természetesen sok más épület is. A Vérmező mélyebben fekvő teknőjét a romokból töltötték fel. Ott, ahol ma park virul, egy füvel benőtt, sima és mély teknő volt, a *vér-mező*, ott végezték ki a jakobinusokat; kis ösvényeken vágunk át rajta. Granasztói Pál építész szerint érdekesebb, egyedibb volt úgy a város képe; ma kismamák sétáltatják gyermekeiket és napfürdőznek az öregek, néha félmeztelen fiatalok ülnek a fűvön. 1959-ben a virágzó bokrok között itt támadt meg egy férfi a csöndesen szitáló május esti esőben.

Átvágtam az ösvényen és valahogy felkapaszkodtam a romok között. A nunciátúra nagyjából ép. Az épületben valaki azt mondta, hogy a nuncius lent van az angolkisasszonyoknál a Veres Pálné utcában.

Ott találtam. Nem tudott semmit a nunciátúra elhurcolt tisztviselőiről, de keservesen és hosszan panaszkodott, hogy el kell hagynia az országot három napon belül, visszaküldik Rómába és mindössze két személygépkocsit bocsátottak a rendelkezésére, így még azt sem tudja, hogy tudnak-e elég misebort vinni az útra, a személygépkocsi pedig rázás és fárasztó.

Mikor elmondtam, hogy mi történt, azt válaszolta: mindnyájan Isten kezében vagyunk, bízzál leányom, imádkozni fogok érettük, és ezzel csókra nyújtotta pásztorgyűrűs kezét.

Döbbenet néztem rá, és kavarogni kezdett a gyomrom. Mit tud ez az ember másokról? mit tud a háborúról? Annyit már én is tudtam a katolicizmusból, hogy egy hétre való misebor egy üvegben elfér. (Ha nem akar túl sokat kortyolni.)

Megfogtam és megráztam csókra nyújtott kezét: „Imádkozni fogok, Atyám, hogy ne rázza túlságosan az autó és elég legyen a misebor.”

Ma már mulatok magamon, ugyan... de akkor még protestáns voltam és fiatal, Jánosért könyörögtem és kegyes sziklába ütköztem.

Mentem hazafelé, anyám felé, néztem a romos házakat, az eget, az utcákat, kerestem a helyemet, most hova, merre?

Lázasan feküdtem Gábor bácsiék lakásán, ahová látogatóba jött Cselkó László és a felesége. Ez az asszony lánykorában János szerelme volt, első szerelme. Később aztán nagyon jóba lettem velük, de akkor először láttam őket. Levelet kaptak Jánostól, megadta nekik a nagybátyám címét, azért jöttek, hogy átadják a levelet. Néhány szó rám vonatkozott: „Édesanyám és feleségem Csákváron, a háború forogtatagában eltűnt. Aligha látom őket.” Megírta, hogy diplomáciai hadifogoly. „Jól vagyok, jó az ellátás stb. stb.” Önmagáról sem sokat írt, már nem is emlékszem a részletekre. Csak arról: kikkel van, akkor ezen átugrottam, idegen nevek voltak. Később ezek fontosak lesznek. És: „kérem, értesítse feleségem édesanyját vagy rokonait, hogy aligha fogják látni lányukat az életben.” – Kész.

A levél elején hosszas csevegés, ami az asszonynak szólt, nagyon kedvesen és melegen fejezte be, amit neki írt. Amikor a levelet elolvastam, nagy gyöngeség fogott el, azt hittem, hogy elájulok. Egyrészt mérhetetlenül örültem, hogy él és megvan, másrészt az a hideg mondat: „kérem, értesítse feleségem édesanyját vagy rokonait, hogy aligha látják már többet az életben” – szíven ütött. Ennyi voltam neki?

Mielőtt visszaindultunk volna Kolozsvárra, még egyszer találkoztam velük. Az asszony elmondta nekem, hogy ne számítsak Jánosra. Láta, találkozott vele a nászutunk alatt. Amikor nekem azt mondta, hogy egy barátját látogatja meg a kórházban, akkor hozzá ment és neki vitt virágot. Azt is elmondta, hogy azokban a napokban egy éjjeli mulatóban is látta: egy hivatásos kurvával ült ott. Valószínűleg akkor hozta a gonorreát.

Hogy ezt miért mondta el nekem? Mert most, hogy megismert, tizenkilenc évesen, a háborúból épp csak kikerülve, hallotta, hogy János után szeretnék menni, meg akarom keresni – megsajnál.

Nagyon szerettem Jánost, megkönnyebbültem, örvendtem, hogy él. De amit most megtudtam, az olyan keserű volt, ami már elviselhetetlenül nehézé tette az életet. Nehézzé? Nevetséges. Nincs rá kifejezés, hogy mi volt ez számomra.

Azt hittem, hogy a háborúnak vége. Azt hittem, hogy most könnyebb idő jön. Tévedtem.

(Lovasok vonulnak a házunk előtt, a tükörből látom, a papírból fölnézve, ahogy az utcán lovagolnak. Úgy nézem, külföldiek, a szigetcsúcs ideális terület sétalovagláshoz.

Milyen sok ló volt a háborúban, bajtársak, és mennyi elpusztult ló, amit megettünk.)

A BÉKE

Valahogy fölszedelőzködtünk és elindultunk Kolozsvárra. Lassan melegedett az idő, úgy emlékszem, hogy egy lapos, nyitott, perem nélküli vagonra telepedtünk a Nyugati pályaudvaron. Anyám, Márta meg én és Egon.

Aztán jött az éjszaka, és nagyon fáztunk. Álltunk a vágányokon és fáztunk. Mellettünk orosz katonai szerelvény, ott egy katona préselt szénabálákat őrzött. Mivel tudtam oroszul, átszóltam, hogy adjon egyet. Szó nélkül fölállt, fölemelt egyet, át akarta dobni. Én kitértam a karomat, hogy elkapjam; intett, hogy álljak félre. Átdobta. Most már tudom, hogy egy ilyen préselt szénabála kb. fél mázsát, mázsát nyom. Nevetséges lehettem, hogy el akartam kapni. Szép volt az erőteljes, könnyű mozdulat, ahogy átdobta. Puff, közénk esett, szétbontottuk. Voltunk vagy húszan a kocsiban. Csináltunk egy óriási boglyát, belebújtunk, és melegítettük egymást. Így jól kibírtuk az éjszakát.

Körülbelül öt napig tartott az út. Egyszer csukott marhavagonban találtuk magunkat, éppen ébredtünk reggel. Állt a szerelvény. A kocsi egyik felében vagy tízen voltunk, a kocsi másik felében is tízen-tizenöten. Ki-ki rakosgatott, amikor meglódult a vagon. Zsupsz, egy lökessel indult, mindnyájan elvágódtunk egy irányba. Föltápáskodtunk és örültünk, hogy megindultunk. Abban a pillanatban zsupsz, ütközés, mindnyájan átestünk, ezúttal a túlsó oldalra. Egon felült és azt mondta: jobb lesz, ha föl se kelünk többet.

Tolatás volt. Amikor a tolatómozdony meglökte a vagonunkat, akkor estünk el először, mikor a másik kocsinak ütköztünk, akkor másodszor; öt vagy hat óra múlva indultunk.

Ha ment a vonat, akkor mindig örültünk. Mire Váradig értünk, már nagyon kimerültünk, én lázas is voltam.

Pesten szereztem egy grafológiakönyvet, a „Hajnal Balázs”-t, ütközben ezt olvastam, tanultam a grafológiát, elhatároztam, hogy azzal fogok pénzt keresni addig is, míg valamilyen álláshoz jutok, mert akármilyen gyenge vagyok, akármilyen lázas, ezt tudom majd csinálni. Csináltam is egy darabig. (Később személyes kapcsolatba kerültem mindkettőjükkel, sőt Hajnal doktor lett a kiképző analitikusom.)

Megérkeztünk Váradra. Váradon anyám már fáradt volt, vagy legalábbis azt mondtam az oroszoknak, bent az irodában, és kértem, engedjék meg, hogy felszálljunk egy személyvonat-szerelvényre, amelyik szabadságos katonákat vitt haza Románián át. Adtak egy papírt, és megengedték, hogy felszálljunk. Jó hasznát vettem az orosz tudásomnak.

Ez már normális személyvonat volt. Mi persze a folyosón álltunk. Mellettem egy katonának a menyasszonya, selyemharisnya a lábán. A kezemben tartott csomag hozzáért, ő románul figyelmeztetett: Dudue, vai ciorapi, aveti grijá. Ami körülbelül azt jelenti: jaj, kisasszonyka, vigyázzon a harisnyámra, lefut a szem! – Egyik legnagyobb meglepetés volt mindazok után, ami történt, hogy valaki a *selyemharisnyáját* félti, de ugyanakkor teljesen evidens is volt, hogy létezik egy ilyen világ. Csak azt nem hittem, hogy ez a világ közel van és újból körülöttem lesz, és én benne fogok élni. Egyelőre múltba szakadt, elmúlt, eltűnt világ volt számomra, és változatlanul fel nem foghattam, hogy egy harisnya is probléma lehet. Sokkal égetőbb és sokkal közelebb problémáim voltak. A halál, az éhség és a mocsok légköréből még nem tudtam kilépni.

Kolozsvárra megérkezve leszálltunk a vonatról, és mivel nem tudtuk, hogy már konflisok járnak a városban és autók, anyám egy szekeret fogadott. Olyan román szekeret, amin fát szállítanak, óriási szálfát; elöl egy tengely két keréssel, hátul egy tengely két keréssel, ökrök húzzák. A szálfatörzsekre felültünk, föltettük a csomagokat, és a lábunkat lógatva megindultunk az Unió utca felé, remélve, hogy apa él, hogy az irodából, a mellette lévő lakásból megmaradt valami. Az emberek csodálkozva néztek ránk. Kolozsvárt béke volt, csend, nyugalom, jól öltözött emberek, a háborúnak semmi nyoma. És a legmegdöbbentőbb az éhező Budapest után: a kirakatokban sonka, cukor, rizs, liszt – békebeli kirakatok. Egy kép

még most is előttem áll: a kirakatban óriási rizshalom közepéből füstölt sonka emelkedik ki, alul kolbászkarikák. Elképedve néztem. Először azt hittem, hogy csak festményt vagy plakátot látok. Megérkeztünk a ház elé. Egon fölszaladt a lakásba.

Lejött apám és akkori szeretőjének a lánya, Éva. Hogy is hívták ezt az asszonyt, az anyját, igen: Macnak. Később öngyilkos lett, fölvágtá az ereit. Szóval Éva megcsókolt, apám megcsókolt. Apa bajuszának ugyanaz a kölniillata volt, ami Évának. És Éva anyjának is. Egy pillanatra végigfutott hátamon a hideg. Apámnak egyszerre volna viszonya mind a kettővel?

Hamarosan megtudtuk, hogy apának megvan az irodája és a lakásnak az első része. A hátsó részben apám másik szeretője lakott, a volt irodakisasszony, Bici, féltestvére Évának. Ebben a családban apám minden nővel kapcsolatot tartott? Apám egyszer azt mondta nekem: igen, „összefutottak”. De Éváról nem tudok biztosat, sohase kérdeztem.

Apám tehát itt maradt. Amikor az állomáson elvált tőlünk, bement egy falatozóba enni valamit. Minthogy a hidat nem robbantották fel – a hozzánk jutó hír téves volt –, ő békésen elsétált az irodájába, azzal ott maradt nyugalomban.

Egyetlen napig volt Kolozsvár tűz alatt, akkor is a vasutat lőtték, hogy ne lehessen menekülni.

A háború előtt anyámék a Bercsényi utcában egy négyszobás lakásban laktak, kertés családi házban, az én lakásommal szemben. Apámnak az Unió utcában egy irodája volt: egy szoba, előszoba és egy kis mellékhelyiség szépen berendezve, földszintes, régi házban, bolthajtásos épületben. Két házzal odább apám még a háború alatt megkapta Fischer ügyvéd irodáját, ami az első emelet összes helyiségeit magában foglalta. Külön lépcsőház vezetett fel az utcai részbe. Emlékszem, itt színes üvegablakok voltak, télen talán fűtötték is. Innen nyílt a gyönyörű, színes ablakos előszoba, beépített, faragott tölgyfa szekrényekkel, egy óriási ebédlő szintén színes ablakokkal, beépített bútorokkal, két utcai szoba, ezeknek szárnyas ajtaja egy nagy erkélyre nyílt. Az erkély jobb és bal oldalán mindegyik szobában egy kis kétlépcsős kiugró, apám ezt „nisé”-nek nevezte. Az egyik utcai szobában rendezte be Fischer az irodáját, a lánya a másik utcai szobában lakott, az ebédlőt közösen használták. Fischer a feleségével a hátsó traktuson, kétszoba-összkomfortos lakásban, ez az udvarra nézett, és egy hátsó lépcsőfeljártat vezetett hozzá. Mikor őket elhurcolták, ezen a lépcsőn menekült el Vera, a gépírónöje. Apámra maradt Irénke iskolája is, két-három szoba, teljes felszereléssel, és Margit nevű szeretőjének kétszoba-összkomfortos lakása. (Ő is elmenekült.) Apám fölszámolta a Bercsényi utcai lakásokat, megtartotta az irodáját, és a bútorokat bevitte a Fischer-lakás első részébe.

Ebbe a lakásba érkeztünk meg anyámmal. Egon Váradon lemaradt Prammer Mártával, de hamarosan megjöttek ők is. Nem emlékszem, hol lakott az első napokban Márta, azt hiszem, az anyjához ment, de nem fértek össze, folyton veszekedtek a társbérletjükkal. Valamilyen oknál fogva Márta nálunk ebédelt. Emlékszem, anyám hozta a babérleveles krumplifőzeléket, tejföllel a tetején, Márta fölugrott, a tejfölt félrehúzkodta az asztal közepén álló tálban. Kérdeztem: te nem szereted a tejfölt? – De igen – mondta –, de csak akkor, ha friss. – Honnan tudod, hogy ez nem friss? – Ránézésből – mondta Márta. Anyámra néztem, nem szólt egy szót se.

Eleinte az egyik utcai szobában laktam, a saját megmaradt bútoraim között. Már nem tudom, hogy kerültek oda. Szépen elhelyezkedtem, és jól is érezhettem volna magamat, ha tudtam volna. Anyám és Egon a mellettem levő nagy szobában laktak. Apám két házzal odébb az irodában. Már megszoktuk, hogy ő mindig külön lakik.

Nekünk valahogy nem jutott konyha, ezért anyám a cselédszobában berendezett egy konyhát, hogy ne kelljen Biciékkal közösködnünk. Anyám lehetetlen helyeken is tudott főzni.

Egyszer átfolyt a víz az egyik konyhából a másikba, és Bici nem akarta fölsöpörni, azt mondta, anyám a hibás, aztán vett egy kis söprűt, és söpörte a szennyes vizet, a saját arcába is

fölcsapott a mocskos lé. Pedig szelíd és jó volt, de emlékszem, hogy aránylag durván vagy ingerülten veszekedett. Csodálkozva néztem őket, nagyon kínos volt a jelenet.

Kezdünk volna élni, valahogy elrendeződni. Szerettem volna beiratkozni az orvosi egyetemre. De hát ezzel őszig várni kellett, addig is grafológiából próbáltam megélni.

Talán még most is van egy táblám, ez volt rányomtatva: „V. Polcz Alaine, pszichodiagnosztá, grafológus. Fogad ekkor meg ekkor.” Kitettem a kapuba, aztán Márta mesélte, hogy egyszer megállt egy székely férfi, a botjára támaszkodott és azt mondta: Hát ez mi? Vitéz, vagy ötödik? Férfi vagy nő? És mi az, hogy pszichodiagnosztá, grafológus?

De akkor már újra kezdődtek a lázaim, noha úgy emlékszem, nagy nehezen Uliront szereztünk, aranyat adtam érte. Erről jut eszembe, az aranyaim, az ékszereim megmaradtak, talán pontosan azért, mert nem ragaszkodtam hozzájuk és nem vigyáztam rájuk. Szóval aranyért szereztem, és szedtem, és szedtem, és nem múlt, és Mátyás Mátyás kezelt, aki annak idején kivette a vakbelemet.

Mátyás Mátyásnak magánszanatóriuma volt, sebész-belgyógyász-nőgyógyász, ragyogó szakember. Valahogy átvészelte a zsidó időket, köztiszteltben és becsületben állott. Emlékszem, a rendelője előtt állt egy nő az asztalnál, előtte egy kiemelt asztalfiók, abban halomban a pénz. Ki-ki annyit adott, annyit fizethetett, amennyit akart. Se számlát nem adott, se semmit. Nagyon jól keresett így is Mátyás Mátyás. Ha valakinek nem volt pénze, az semmit se fizetett. Jöttek parasztasszonyok, akik tíz-húsz pengőt, vagy mennyit fizettek. Akkor Erdélyben a pengő is forgalomban volt. (Az infláció miatt a mai tíz-húsz Ft-nál is kevesebbet ért.)

Mátyás Mátyás formalinnal ecsetelt, így próbálta a baktériumokat megölni, de egyre rosszabbul voltam, a lázam emelkedett és a hasam egyre nőtt.

Egy esős éjjel felébredtem, néztem a bútorokat, olyan ismerősöknek tűntek, tudtam, hogy az enyéme, kinéztem az ablakon, valahogy rosszul volt világítva a város, nem ismertem fel, hogy Kolozsvárt vagyok, ültem és tépelődtem, hol is vagyok, hogy kerültek ide a bútoraim?

Ebben az évben „hat lakásom” volt, amit mind váratlanul, órák alatt, kisebb csomagokkal vagy bőröndökkel, menekülve hagytam el.

Még most is kísért néha, éjszaka fölbredek és tapintom a falat, és tünődöm, hogy hol vagyok?

Egon rendkívül talpraesetten kezdte az életet. Hamarosan ügyvédi irodát nyitott. Márta minduntalan nálunk tartózkodott, emlékszem, egyszer a teraszon meztelenül napozott. A terasz fölötti oszlopok tartották a tetőt. Az oszlopok vagy márványból voltak, vagy márványosra festették őket. Márta itt napozott, és beszélgettünk. Azt mondta: na, most vége a háborúnak. (A háborúnak azt hiszem, májusban volt hivatalosan vége, Berlin eleste után.) És most mit fogunk csinálni?

A békekötés után a szovjet csapatok nagy felvonulást rendeztek Kolozsvárt is, előttünk haladt el a díszmenet, jobbról-balról állt a tömeg és tapsolt. A magyarok nagyobb örömmel, a románok kisebbel. Különösen nagy tapsot kapott egy katona, akin a nagy melegben síkesztyű volt. Erdélyben forrók néha a május végek, vagy talán már június eleje lehetett. Lefordította a kesztyűbélés prémes felső részét, az fehérén világított, így érezte előkelőnek. És boldog volt, és mosolygott, nem tudta, miért tapsolják meg. Különben szép nap volt az, nekünk is.

Akkor még nem dőlt el, hogy Erdély Romániához vagy Magyarországhoz tartozik-e. Makacsul és kétségbeesetten reménykedtünk, hogy Magyarországhoz. A szovjet parancsnokság tartotta fenn a rendet, ha a románok erőszakoskodtak a magyarokkal, azonnal védelmet nyújtott, valóban egyenlőségre, demokráciára törekedtek. Mindig segítséget nyújtottak. A szovjet csapatok nekünk biztonságot jelentettek Erdélyben.

Mégis előfordult, hogy székely legények fejét baltával levágták a románok. De azt, hogy nem voltak még nagyobb kilengések és öldöklések, úgy gondoltuk, főképp a szovjet

csapatoknak köszönhetjük. (A Siculicidium minden időben divatban volt. Mint a zsidóság, kicsiben a székelyek is kihívták sorsukat – keménységükkel, bátorságukkal.)

Persze, amikor bevonultak az oroszok Kolozsvárra, itt is történtek szörnyűségek. Emlegették az Óvári család esetét. A Monostori utcában laktak, jól ismert kolozsvári ősnemes család. Szovjet tiszteket láttak vendégül, nem lehet pontosan tudni, mi történt, tény – ezt a szomszédban lakó idősebb nő mesélte utóbb, akinél a konyhában egy orosz katona a lábát áztatta – hogy berohant egy tiszt, szólt a katonának, s az amúgy vizesen beugrott a csizmájába és elrohant. A tisztek is. Második vagy harmadik nap, amikor benyitottak az Óvári-lakásba, kilenc halottat találtak. A vacsora összes résztvevői, a családtagok és egy-két vendég – mindegyiket lelőtték. Állítólag erőszakoskodni akartak a nőekkel, és a férfiak meg akarták védeni őket.

Bennem nem keltett különösebb visszhangot, ott hónapokig borzadózva mesélték ezt az esetet. Uram Isten, a főbelövés egy perc! Gyors, biztos, irgalmas halál.

Hogy mi történt velem, arról nemigen beszéltem senkinek. Itt más világ volt, nem is féltek úgy a szovjet katonáktól. Azt hiszem, az Óvári család tragédiája véletlen lehetett.

Szerettem volna János után menni, de gyöngé voltam, lázas, hallani se akartak róla. Nem is igen lehetett közlekedni.

De az a bizonyos levél és amit Cselkóék meséltek, bizony megkeserített. Dermedt iszonyat volt bennem mindazok után, ami történt, és még csak az hiányzott, a tudat, hogy a nászút alatt Jánosnak más kellett, ő fertőzött meg.

Márta áskálódásba fogott, azt állította, hogy elveszik tőlünk a lakást, és hogy egy este katonák jöttek, rekvirálni akartak, ő mentette meg a holminkat, közölve hogy orvos, és ez a rendelője. Én hallottam a beszélgetést a lépcsőházban, csak Márta hangját, a katonákét alig. – Addig-addig, amíg Egon segítségével rávette anyámékat, hogy ő kapja meg az én szobámat – természetesen a terasz egyik részével, az előtte lévő előszobával, és valami oldalhelyiség volt még ott. Aztán itt rendezkedett be, a szobában lakott az édesanyjával. Rendelési idő alatt Lina néni ült a „nisében” hangtalanul. A külső helyiség, Fischer gépirókisasszonyának egykori szobája volt a váró, a kicsi benyíló részben a konyha.

Nem is lett volna különösebb baj, hiszen a lépcsőházból nyílt ez a váró-előszoba, csakhogy vécé nem volt, csak egy, az is hátul, mindnyájunké. Tehát Márta és az anyja csak úgy tudtak vécére menni, hogy vagy ezen az előszobán vagy énrajtam keresztül jártak. Hogy Márta miért választott úgy, hogy mindig rajtam keresztül járjáljon – természetesen kopogtatás nélkül –, hasonlóképpen az édesanyja is, és hogy én miért nem szóltam, miért türtem, nem tudom.

Az orvosi kezelésre nem volt pénzem. Ő ajánlott egy orvost, aki igen drága pénzért, sok várakozás után kalciuminjekciókat adott. Ezért jártam hozzá lázasan. Egontól kaptam rá pénzt. Egyszer Márta azt mondta: de hiszen önálló asszony, maradt egy csomó mindene, adja el, el kell tartania magát. – Azonnal eladtam egy-két holmit abból, ami megmaradt, fizettem az orvosnak – akit ő ajánlott –, és megadtam Egonnak a tartozásom. Zavarba jött szegény, de éppen belépett Márta – hát hallgatott.

Ami megmaradt. Kezdtém keresgélni a holmimat, egy-két tárgyat, ami különösen kedves volt. A Mamikától nászajándékba kapott óriási, orgonalila, tisztaselyem nagykendőt, csodálatos kézi hímzéssel, széles rojttal, a különleges kristályból készült, szintén halványlila cigarettatartót, aztán azokat a nagyon kedves cserepeket, amiket Jánostól kaptam: egy sötétkék, szív alakú tintatartót és két vázát annak idején Bicire bíztam. Mikor visszakértem, azt állította, hogy nem tud róla. Rövidesen mégiscsak előkerültek. A lakásomban annak idején egy csomó minden maradt, amit a házból elhurcolt Fodorék helyeztek el nálam – azokat a tárgyakat sem találtam sehol.

Egyszer megkérdeztem Évát: te segítettél ebből a lakásból elköltöztetni a holmimat, mondd meg őszintén, hová lettek? Azt mondta: Radó papa rám bízta, hogy adjam el az ószeren, amit

lehet. – Hát apám így árusította ki a lakásunkat; az anyámét, az övét és a Margit nevű szeretőjének a holmiját, vagy ajándékozta el Bicinek, Évának, Macnak. Volt még más szeretője is, gondolom, azoknak is. Mind a két lakásban sok befőtt is volt, emlékszem. Apámnak a legjobb éve lehetett, hiszen a háború utáni általános nehézségek közepette három-négy lakás volt a prédája – nagyon vidáman éltek. Természetesen aggódhatott is miattunk, de az különösebben nem volt szokása. Még kilencvennégy éves korában is megőrizte teljes optimizmusát, kedvességét, humorát, felelőtlenségét.

Nem javult az állapotom, a hasam egyre nagyobb lett, már nem fértem bele a ruháimba. Illetve csak két ruhám volt, az, amiben a fronton éltem és a másikat a szovjet katonák hozták egyszer, nagyon kedves ruha volt, hát elfogadtam: virágos kartonruha, margarétaforma gombokkal. Viseltem is, de aztán lassan nem fértem bele, úgy néztem ki, mintha terhes lettem volna. Emlékszem, az utcán megszólítottak az ismerősök, hogy terhes vagy? – Nem – mondtam én, és csodálkoztam.

Elmesélte valaki, hogy látta, ahogy mentem az utcán, kicsit féloldalasan, gyorsan, a falhoz simulva, egy sarok előtt megálltam, jobbra-balra néztem, és aztán hirtelen átszaladtam a túlsó oldalra. Azt hiszem, ezt a mozgást még a frontról hoztam. Nem tudtam megszokni, hogy béke van. Már amennyire béke volt Kolozsvárt... No de úgy tűnt először, hogy béke van.

Mentem Mátyás Mátyáshoz, feküdtem a vizsgálóasztalon, oldalról megpöccintette a hasamat, regett ide-oda, „izzadmányos hashártyagyulladás”. Elöntött a veriték, felültem és azt kérdeztem: miért nem mondták hamarabb? – Rám nézett és azt válaszolta: – És akkor mit tudtunk volna csinálni? Nincs gyógyszer, amit fel lehet használni. Nem lehet segíteni. Valószínűleg tuberkulotikus.

Belgyógyászt kerestem. Megállapították, hogy mellhártyagyulladásom is van. Tehát has- és mellhártyagyulladással járkáltam egy kalciuminjekcióért, miközben Márta, az orvos ott lakott a mellettem levő szobában, és rajtam keresztül járkált ki a vécére.

Akkor ezt rossz néven vettem, mármint az orvosi nemtörődömségét. Múltak a hetek. Egyre kevésbé tudtam járni, tele voltam izzadmánnyal. Mikor fekvő beteg lettem, Márta nem az én szobámon, hanem az előszobán át járt a vécére. És soha be nem jött, soha meg nem kérdezte, hogy vagyok.

Egyszer Káli Nagy Ilona, régi, gyermekkori barátnőm látogatott meg, kérdezte, miért vagyok olyan desesperált? A betegség, mindazok után, ami történt, teljesen lesújtott. A gyöngeség, a láz valósággal kicserélt. Emlékszem, jöttem haza az orvostól, anyám olyan boldogan fogadott, hogy a teraszon készített nekem fekvőhelyet, de én kedvetlen voltam, nem tudtam örülni. (Ez ma is fáj, örömet kellett volna mutatnom.)

Szegény anyám, mennyi mindent megtett értem. Próbált finom falatokat főzni, rakta a priznicet a hasamra, a mellkasomra. Próbálta kedvesen és szépen berendezni a szobát, beszélgetni, mulattatni akart – de valahogy nem tudtam reagálni rá.

Mégis megpróbáltam valamibe belekezdni. Meghirdettek egy gyorstalpaló pedagógus-tanfolyamot, azt hiszem, az érettségivel rendelkezőket hathetes kurzus után munkára bocsátották. A hat hétből kifutottam, öt napom maradt a felkészülésre, odaálltam vizsgázni. Hát ez nem volt könnyű. Ilyen kérdést adtak például: mi a módszertan? Azt se tudtam, mit jelent ez a szó.

Zeneelmélet- és gyakorlatból kellett vizsgázni. Megkérdezték, hogy milyen hangszeren játszom. – Semmilyenen. – De jó hangja van? – Nincs. – De jó a hallása? – Botfülem volt. – De a kottát ugye jól ismeri? – Nem tudtam kottát olvasni. Ennek ellenére átengedtek, talán azért, mert kellett a munkaerő. No meg nagyon jól sikerült a szakdolgozatom és a próbatanításom. Ezt román iskolában kellett elvégezni, amelyik kísérleti iskola volt. A tanulók nagyon jól tudták, hogy itt próbatanítás folyik, jegyet nem adhatunk, nem

büntethetünk. Minket vizsgáztatnak. Ők románok, mi magyarok vagyunk. Oldalt, négy-öt széken, körben ült a bizottság. Elég jól tudtam románul, de a láz, a betegség nagyon legyöngített.

Megállok az osztállyal szemben, és mondani akarok valamit, de nem jut eszembe románul semmi. A gyerekeket annyira meglepte, hogy valaki farkasszemet néz az osztállyal és nem szólal meg, hogy lassan elcsendesedtek. Mikor tökéletes lett a csönd, akkor már könnyű volt kezdeni. Lett volna. Az óra fölépítése szerint beszélgetéssel kellett volna bevezetni, tehát megkérdezni az egyik gyermeket, hogy édesapjának mi a foglalkozása.

– Zidar (kőműves) – válaszolja. Megkérdezem a másodikat.

– Zidar – mondja. A harmadikat.

Zidar. A negyedik, az ötödik, a hatodik mind ezt mondja. Valószínűleg pimaszkodtak. De valahogy föltaaláltam magamat, és azt mondtam, jelentkezzen, akinek más foglalkozású az apja. Egy se jelentkezett. Erre én azt mondtam: különös, hogy ebbe az osztályba csupa kőműves gyermeke jár, más osztályokban ez így meg így van stb.

Sikerült a próbatanítás, és megkaptam a kinevezésemet Magyarvalkóra. Én lettem a magyarvalkói állami elemi iskolai tanítónő.

Magyarvalkó kis község, nem volt sem vonat-, sem buszjárata, csak szekérrel lehetett megközelíteni. Négy osztályt kellett volna tanítanom. Villany sem volt, detektoros rádiót akartam kivinni, néhány könyvet. Úgy gondoltam, hogy Jánossal fölbontom a házasságomat, és itt fogok csöndben élni, a cél világos : a magyarság megőrzése, a gyermekek oktatása. A háború után ez a csönd és nyugalom még vonzónak is tűnt, a feladat életre szólónak. Kultúrát, örömet, szórakozást vinni a világ végére, a hegyekkel körbezárt magyar faluba.

Még egy engedély kellett, a purifikáló igazolóbizottságnak a döntése, hogy magatartásom a háború alatt és után kifogástalan, vagy nem kifogásolható. Ezt meg is kaptam, még ma is őrzöm a kinevezést és az igazoló iratot. A kinevezés kis, kopott, durva, farostos sárga papírra gépelve, rajta pecsét és aláírás: Bérczy. Kicsit régies, cifrázó B betű.

De Magyarvalkót sose láttam meg. Húsz évvel később egy képet róla Párizsban, egyik erdélyi öreg barátunk szobája falán. Kis község, középütt fatornyos, zsindeyes templommal – a völgy közepében fekszik –, s körül a domboldalon zöld fűben virágzó fák. Kis akvarell volt.

Nem jutottam el oda, mert a betegségem súlyosbodott, és azt mondták, hogy ha meggyógyulok is, nem mehetek ilyen távolra az orvosi környezettől. Akkor viszont úgy gondoltam, ha Kolozsvárt kell maradnom, régi vágyamat teljesítem, és beiratkozom az orvosi egyetemre. Ez egy kicsit föl-villanyozott és néminemű örömet adott. Csakhogy...

Állapotom egyre súlyosbodott, és már nem tudom, hogyan, de egyszer csak benn feküdtem a Haynal-klinikán. Ott még teljes magyar orvosi gárda volt, Haynal vezetése alatt. Tbc-s has- és mellhártyagyulladás, izzadmánnyal mind a kettő, és valószínűleg társfertőzésként gonorrhoea.

Először egy közös kórteremben feküdtem. Mindennap kirázott a hideg, 39-40-41 fokos lázam volt, reggelre kimerültség, szubnormál hőmérséklet, nagyfokú elesettség. Aztán hirtelen áttettek egy különszobába. Erre pontosan emlékszem, (valahol) másutt le is írtam már. Ebben a szobában két ágy volt, rengeteg virág. A másik ágyban halt meg egy fiatal lány, valamilyen torokbántalomban. A virágokat a vőlegénye vitte el. Gyűlölettel nézett rám; én élek, a másik meghalt. Én is súlyos beteg vagyok – akartam mondani –, nem valószínű, hogy életben maradok. Nem mondtam. Összeszedte a virágokat, és köszönés nélkül elment.

Keserves napok következtek, szembe kellett néznem eddigi életemmel, az oroszokkal, azzal, hogy Erdély esetleg Romániához kerül – ez ugyanolyan szörnyű volt, mint az összes többi. A Jánosról szerzett értesülések...

Betegségem annyi mindenben megakadályozott. Küszködtem a lázzal, a rosszulletekkel. Fulladtam a felgyülemlett víztől.

Itt – anyámon kívül – soha nem volt látogatóm. Később aztán Kiss Gabi, volt osztálytársnóm meglátogatott, és azt mondta: Te, én már kétszer voltam itt, de mindig kinn lóg egy tábla az ajtón, hogy „Ne zavarjuk a beteget, alszik”. Hát ilyen sokat alszol? – Se éjjel, se nappal nem tudtam elaludni. Éjjel kínozott a láz, és nappal a kórház jövés-menése; valami furcsa félálomban szenderegtem, ezt az örökös féléber állapotot nehezen viseltem. Egy rövid időszakra, ebéd után 1-2 órán át normális volt a hőmérsékletem, s a hidegrázás, a magas láz előtt rendszerint bejött anyám, és beszélgetett velem.

Apám, úgy emlékszem, egyszer vagy kétszer látogatott meg. Nem vettem tőle zokon: nem szerette a kórházat. Pedig egész közel volt az irodához és a lakásunkhoz. Márta soha nem jött be.

Feküdtem az elkülönítő szobában, jól tudtam, miért. Benyitott egy parasztasszony: „Azt akarom mondani magának, hogy kérje, helyezték el innen, mert akit ebbe a szobába tesznek, az mind meg hal.”

Ezt akkor mulatságosnak találtam, és azt mondtam: nem azért halnak meg az emberek, mert ebbe a szobába teszik őket, hanem azokat teszik ide, akik meghalnak. – Erre kitágult a szeme, rémülten nézett rám és köszönés nélkül kihátrált.

Azonnal megbántam: miért is kellett ezt mondanom neki. Megtanultam, hogy nem szabad *erről* beszélnem. Soha nem szabad kimondanom, hogy tudom: valószínűleg meg fogok halni. (Ezután csak egyszer szegtem meg, Miklós előtt, 1949-ben, újból halálközelségben.)

Persze küzdöttek az orvosok az életemért. Csapolták a vizet literszámra, szíverősítőket adtak, és szalicilt, töménytelen mennyiségben – mert nem volt más. Antibiotikumok még amúgy sem léteztek. A szaliciltól hányingerem volt, nem tudtam enni. Akkor adtak valami étvágygerjesztőt, végre szereztek más lázcsillapítót.

Leült egy orvosnő az ágyam szélére, és hosszasan rábeszélte, hogy enni kell. Összeszedtem magamat. Paprikás csirkét hozott anyám, megettem egy szárnyat és néhány galuskát. Aztán kihánytam. Csodálkozva néztem, hogy a csirkeszárny vége majdnem egészben maradt, és a galuskák is, ahogy elharaptam. Mintha semmit se nyeltem volna le.

Elkezdtem a kukacgyakorlatokat. Iszonyodtam attól, hogy ha eltemetnek, rágnak a férgek. Ettől irtóztam, nem a haláltól féltem. Milyen furcsa apróságok a halálfélelem összetevői. A féreggyakorlatokat reggel-délben-este tartottam, és arra gondoltam intenzíven, hogy rágnak, és ezt meg kell szokni. Jóval később tudtam meg, hogy a sír mélységében nincsenek férgek. (Vagy mégis vannak?)

Egyébként olyan apró problémáim voltak, hogy ha János visszajön, nem lesz egy rend ruhája se. Azt gondoltam, hogy egy kis papírra írok végrendekezést, hogy ezt meg ezt adják el anyámék, és vegyenek neki egy rend ruhát. Aztán az is bántott, hogy nem lesz miben eltemessenek, és arra gondoltam, hogy megírom, csavarjanak be egy lepedőbe, és a megmaradt menyasszonyi fátylamat rendezzék el körülöttem, akkor nem lesz gondjuk, hogy mibe préseljenek bele (akkora volt a hasam, hogy a ruhám már nem jött rám). Bonyolult, majdnem lehetetlen volt a háború után ruhát csináltatni. Meg minek is bajlódjanak ilyesmivel.

Minderről nem szóltam, csak elgondoltam. Tűnődtem azon, ami volt, újból és újból minden részletén, a háborún, az oroszokon, Jánoson. Jánoson, Jánoson... miért tette ezt velem? A szerelmen, hogy ő volt az első férfi... Aztán megint az oroszok. Aztán hogy mi lesz Erdéllyel. Lassan megharagudtam Istenre. Vad lázadás volt bennem Isten ellen, János ellen. Soha nem kacérkodtam, senki mást nem szerettem, csak őt, és ő képes volt erre, és utána az oroszok, és a háború, a zsidók elhurcolása, a haldokló katonák ... – mindez igazságtalanságnak tűnt. Embertelennek és istentelennek. Ma már mosolygok ezen. Miféle igazság? Igazságtalanság!?

Ezeken a lázban töltött napokon és éjszakákon senkivel nem beszéltem – persze addig se beszéltem, senkinek nem mondhattam el semmit –, valami mag képződött bennem a hallgatásból, amit nem tudtam feltörni – nem is kívántam.

Ekkor jött egy képeslap Jánostól. Fogságból küldte, néhány szó, valami ilyesmi: „Kedves kis A., hallottam, hogy beteg, na most aztán igyekezzen meggyógyulni, mert ez illetlenség. Kegyelem és kolbász.” Sic.

Amikor elolvastam, hirtelen elfogott a gyöngeség, majdnem elvesztettem az eszméletemet. Az ember szíve, az érrendszere, mindene kikészül a negyven fokos lázaktól, szubnormál hőmérséklettel szédelegve, káprázó szemmel ott fekszik délelőtt, és kap egy ilyen lapot – hát bizony mást is elhagyna az a kicsi maradék ereje. Engem elhagyott. Próbáltam nem gondolni rá, de szüntelenül rá kellett gondolnom.

Aztán este, emlékszem, anyám is benn volt, nagyon rosszul lettem, hirtelen fölment a lázam 41 fok fölé, jött a hidegrázás, az egész testemet rázta a hideg, a fogaim összecattantak, és míg a lázam magasra szökött, a pulzusom leesett. Majd hirtelen a hőmérsékletem szubnormálra esett le, és fölszaladt a pulzusom.

Ezt hívják Totenkreuznak, halálkeresztnek.

Nagy élmény volt, azóta is örömmel emlékszem vissza rá. Mert a következő történt: mindaz, ami addig úgy fájt és olyan nehéznek tűnt és elviselhetetlennek, akkor hirtelen távolivá, könnyűvé és természetessé vált. Próbáltam többször megfogalmazni és megírni; olyan volt, mintha eddig messzelátóval néztem volna az életet, ami minden kicsi részletet közel hoz. Gyermekekoromban megfordítottuk a messzelátót, és akkor még a közeli is hirtelen kicsi és távoli lett. Ez történt most; megfordult a messzelátó.

Rájöttem, tökéletesen mindegy, hogy az oroszok elhurcoltak, hogy János nem szeret, hogy megcsalt, hogy keveset éltem, hogy nem lehetek orvos. Tökéletesen mindegy, nem fontosak az élet dolgai. Ez nem közöny volt, nem apátia, hanem *fölismerése* egy más idődimenzióknak. Láttam, hogy anyámat sírva kivezetik, hallottam, hogy szólnak hozzám az orvosok.

Azt hittem, hogy tudok válaszolni, csak azért nem válaszoltam, mert fölöslegesnek tartottam. Injekcióztak, dörzsöltek, lélegeztettek, nem tudom már, mit csináltak. Emlékszem, nem éreztem a szúrást, de anélkül hogy odapillantottam volna, pontosan tudtam mindent. Ez a felszabadító, könnyű érzés, ez a felismerés, hogy húsz vagy nyolcvan év mindegy – különös örömmel és nyugalommal töltött el. (Milyen kár, hogy az élmény veszít az erejéből.)

Szinte sajnáltam, hogy visszahoztak. Jobb lett volna meghalni. Másnap a következőt mondták: Na, most az egyszer még visszahoztuk a túlsó partról, de ezentúl jól vigyázzon, aligha sikerül még egyszer.

Milyen marhaságokat tudnak az orvosok mondani! Miképpen vigyázzon az ember arra, hogy ne haljon meg? És miért ne haljon meg?

Egyszer beküldték hozzám a papot. Akkor református voltam, református papot küldtek. Kenetes szöveggel megállt az ágyam előtt és mondta: Testvérem, mindig készen kell lennünk arra, hogy meglátogat az Úr, és megközelíthet bennünket halálunk órája. – Emlékszem, jól mulattam, és úgy gondoltam: ezt jobban tudom, mint te. Még sok kenetteljes mindent mondott, megsimogatta a vállamat, és éreztem, hogy becsúsztatja a kezét a nyakamhoz és megérinti, mintegy simogatva, majd megy lefelé a mellem irányába. Pontosán éreztem, hogy ez a mozdulat a férfi mozdulata. Azon a címen, hogy beteget lát el, tulajdonképpen kiéli elfojtott vágyait. Kevés erőm volt, de felültem, és kijelentettem: egyedül szeretnék maradni, nem kívánom magamhoz venni az Úrvacsorát, legyen szíves, hagyjon magamra. – Erre ő tovább beszélt és átölelt, hogy lefektessen. Rászóltam: ha azonnal nem megy ki, csöngetek és a nővérrel kivezettem. Rám nézett és azt mondta: A haragvó embert nem szereti az Isten. Boldogok és békességesekek a békességtűrők. Imádkozzunk együtt. – Hagytam, hogy elmondja az imát, megköszöntem, kértem, hogy ne nyúljon hozzám és menjen ki.

A papok iránti undoromat ez az élmény végsőkig fokozta.

És valahogy Istentől is egyre távolabb kerültem. Jött az ateizmus.

No de akkor még ott voltam teljes magányomban a múlttal és a kegyetlen és kellemetlen jelennel.

Volt a klinikán egy székely nővér. *E* betűvel kezdődött a neve. Etelka volt? Talán igen. (Becsületes barna arca, kedves mozdulatai még most is előttem vannak. Velem egyidős, tizenkilenc-húszéves fiatal lány, tiszta szívből *nővér*. A testvére is nővér volt, de az rossz modorú, kedvetlen, durcás.) Etelka elmesélte nekem, hogy amikor én csengetek, a többi nővérek, meg a testvére megjegyzik: Na, csenget a kedvenc 1-es különszoba. (1-es számot viselt a szobám.) – Hogy miért volt *kedvenc* az 1-es különszoba? Mert mi ketten Etelkával még nevetni is tudtunk. Pedig neki is keserves volt az élete. Kevés szóval keveset mondott: székelyek szokása, hogy a lényeket épp csak játékosan érintik. Nem kimondani, csak célozni rá. Azt hiszem, elhagyta a vőlegénye, meghalt az anyja, az apja beteg. – Tette a priznicet, segített, amikor csapoltak, emlékszem, milyen jól jött, hogy átölelt és tartott, mert a csapolásoknál a vizet lassan kellett leengedni, a folyadék eltolta a szívemet közép felé, és ha gyorsan szívták volna le, a túl nagy változást nem bírta volna a szervezetem. Nem volt erőm tartani magamat, kivert a veríték, egész testemben remegtem, és akkor elém térdelt, és átölelt és tartott mindaddig, míg a négy-öt liternyi víz kiürült belőlem. És aztán újból megteltem izzadmánnyal.

Különösen kínozott, hogy egyetlen csepp vizet, semmiféle folyadékot nem ihattam. A 39-40 fokos lázakban ez külön szenvedést okozott, kicserepedett szájjal, repedezett nyelvvel, fuldokolva lélegeztem.

Akkor már nem tudtak mást kitalálni, röntgenbesugárzásra küldtek, hogy a hasi fertőzést felszámolják. Arra gondoltak, hogy a tébés folyamatot a gonorreás társfertőzés súlyosbítja.

Hordágyon tettek a röntgenkészülék alá, rám állították a sugarat és otthagytak. Aztán a hordágyon visszavittek és lefektettek az ágyamra. Nem védekeztem és nem kérdeztem... A harmadik kezelés után gyanút fogtam, és megkérdeztem, hogy mi ez? Mondták, hogy röntgen-mélybesugárzás. – De ugye, akkor steril leszek – kérdeztem Haynalt –, sose szülhetek, mert steril leszek? – Azt válaszolta: sose fog szülni, ezzel a hassal nem lehet szülni.

Ez kétségbeejtett, úgy éreztem, akkor nem akarok élni. – De hiszen a röntgen-mélybesugárzáshoz, sterilitás okozásához – mondtam – a beteg beleegyezése is kell! Én nem egyezem bele. – Rendkívül ingerült lett, ordítani kezdett: örüljön, hogy az életét meg tudjuk menteni, maga gyermek, nem tudja, hogy mit beszél. – Fölültem, bár nem engedtek fölülni, és azt kiáltottam neki, elvesztve a türelmemet: úgy tudom, az orvosi etikában az is benne van, hogy az orvos nem sértheti meg a beteget. Azzal, hogy a jogaimat védem, én nem szolgáltam rá arra, hogy velem kiabáljon.

– Mire azt ordította: Többet nem jövök ide vizitre!

– Kiment és nem is jött vissza. Ilyen volt Haynal Imre – csodálatos diagnoszta és ember. Ilyenek voltunk.

El voltam keseredve. Nem engedem a röntgenbesugárzást akkor se, ha meghalok, mondtam Etelka nővérnek. Kezelőorvosom azt javasolta, hogy hívjunk nőgyógyászt konzíliumba. Áthívták, rendkívül nyugodt ember volt. A következőket mondta: Ez a petefészek-gyulladás minduntalan kiújul, a tébés hashártyagyulladás és a második gonorea után aligha fog szülni. Igaza van a professzornak, de emberileg semmit nem lehet kiszámítani. Nagyon-nagyon kicsi esélye van rá, de ha úgy érzi, hogy az életénél fontosabb a szülés, megtagadhatja a besugárzás elfogadását.

Megtagadtam..

Haynal egy darabig nem járt hozzám vizitre. Az a vele való vita és a fölháborodás, hogy majdnem sterillé tettek – vagy azzá is tettek! –, valahogy felrázott. Kértem a kórlapomat, megnéztem, hogy mit kapok. Láttam, hogy szalicilt; Kalmopyrint, és valami étvágygerjesztőt. Hívtam Etelka nővért, és megkértem: most egyezzünk meg becsületszóra a következőkben.

Ha a szalicil eddig nem segített, ezentúl se fog segíteni. (Nem is segíthet a has- és mellhártyagyulladás.) Viszont nyilván attól nincs étvágyam és ezért hányok ki mindent. Nem szedek be több szalicilt. Az étvágygerjesztő sem javított az étvágyamon, azt se szedem. Az ágytálba naponta szépen kiöntjük az adagot, az ostyát valahogy eltüntetjük.

Etelka nővér rám nézett és kérdezte, tudom-e, hogy az állásával játszik. És én az étellel – válaszoltam. Egymásra neveltünk. Aztán nagy titokban kiöntöttük a reggeli-déli-délutáni adagot az ágytálba, Etelka szaladt is ki vele, aztán bejelölte a kórlapon, hogy beszédtem.

Egyszer apám bejött, és hozott egy üveg bort, Egon egy kis húskonzervet, és anyám csinált krumplisalátát. Azt mondtam, túl savanyú, és öntsenek rá egy kicsi vizet. Végre egy kis folyadék! És a borból is kortyoltam. Elkezdtem inni. Elkezdtem enni, és élni akartam.

Gyógyulni kezdtem. Noha természetesen még beteg voltam, fekvő beteg. Emlékszem a következőre : egyszer vízajtó injekciót adtak be, és nem szóltak. Visszatartatatlannal vizelnem kellett, csöngettem, de késlekedett a nővér. Erre kibújtam valahogy az ágyból és fölkaptam az ágytálat, elkezdtem pisilni. E pillanatban kinyílt az ajtó, bejött a nagyvizit, és én nem tudtam abbahagyni. Az egyik orvos kétségbeesve rám kiáltott: hogy kelt fel? – Megfogta a csuklómat, felhúzott s befektetett az ágyba. Én eltakartam az arcomat és kértem: engedjenek, pisilni akarok. – Itt az ágyon – mondta az orvos –, magának nem szabad fölkelni. Még felülni se.

Nagyon szégyelltem magamat, nem tudom, hogy maradt bennem ennyi szeméremérzés az oroszok után.

Kértem, hogy menjenek ki. Nevettek és kimentek. Feküdtem az ágyban, és reménytelenül ömlött belőlem, nem tudtam megállítani. Bejött a nővér, Etelka, és vigasztalt: a vízajtó injekció az oka. – Tisztába tett, bejöttek az orvosok, és mondták, hogy bármi történik, még ha a nagydolgomat is az ágyba eresztém, tilos fölkelnem, mert akkor mit tudom én, hogy mi lesz.

Etelkával összenéztünk és mosolyogtunk. Ők nem tudták, hogy néha megkérem, fogja meg a két vállamat, ültessen föl és úgy tartson egy pár percig. Aztán lassan hátrafektet, jobban érzem magamat és nem történik semmi baj.

A felfekvések helyét masszírozták, mosószappannal dörzsölték be a hátamat, sarkamat stb. Úgy, hogy nem is voltak felfekvéseim.

Mikor jobban lettem, kaptam egy szobatársat, egy öreg nénit. Igen súlyos beteg volt, tüdőgyulladás, fulladozott.

Emlékszem, egyszer újból pungálni akartak, kérdeztem, minek, mikor már jobban vagyok? – Hát nem vette észre, hogy fullad? – mondta az orvos. Nem vettem észre.

A viziten figyelmeztették a nénit, mozogjon sokat, nem lehet ilyen mozdulatlanul feküdni! Megörültem, közbeszóltam: hát akkor nekem is mozogni kell, hogy ne kapjak felfekvéseket! Miért mondják mégis, hogy feküdjek mozdulatlanul? – Akkor mosolyogva azt mondta Hun Nándor (most már meghalt), akit azóta is ismerek (nemrég kezelte szegény Emese sógornőmet): hogyha magának azt mondjuk, hogy mozdulatlanul feküdjön, akkor is túl sokat mozog. Hogyha a néninek azt mondjuk, hogy mozogjon, kedves néni, akkor is keveset mozog.

Valahogy erőre kaptam. Apám szerzett egy Rubrofen nevű gyógyszert, piros folyadék volt, ami állítólag jó a has- és mellhártyagyulladásra.

Aztán hazaengedtek, emlékszem, hordágyon vittek, nem tudtak másképp szállítani. Kértem, hogy takarják le az arcomat egy pelenkával vagy valami takaróval, de nem takarták le, és ahogy vittek az utcán – a kórház nem volt messze a lakásunktól, de így hordággal mégis harmincperces út volt, két székely legény vitt, azok voltak a beteghordók, le-letettek, hogy megpihenjenek –, a járókelők néztek, megjegyzéseket tettek és sajnálkoztak.

Fölvittek az emeletre, végre otthon voltam.

Persze, tovább kaptam a prizniceket, a Rubrofent beadni egy orvosnő jött. Néha a véna mellé adta, olyankor gyorsan elfutott, mivel erős fájdalmakat okozott. Mintha egyszerre égne és késsel hasogatnák. Hogy miért volt könnyű mellé adni? Mert nem lehetett kontrollálni a pirosban a pirosat. De ez a fájdalom nem tartott tovább egy negyedóránál. Olyan erős volt, hogy nyaltam és haraptam a karomat, noha egyébként edzett voltam. Ennek az orvosnőnek is fizetni kellett, hogy kijárjon és beadja az injekciót; Mártának eszébe se jutott vállalni – holott a mellettem lévő szobában lakott, amit tőlem vett el.

Megmaradt egy szép porcelán étkészletem, úgy egyeztünk meg az orvosnővel, hogy ezt a tizenkét személyes porcelánt nekiadom.

Megint csapolni kellett, akkor kijött Etelka, a kedves, és megint ő tartott, ameddig húzták és csapolták a tüdőmről a vizet. Anyám egy befőttesüveget hozott be, aztán egy másikat, aztán egy uborkásüveget. Akkor is több litert vettek le. Utána aztán halálkimerülten elterültem, úgy elzibbadt a lábam, hogy azt hittem, többet nem is tér vissza bele a keringés.

Éjszakánként priznicben feküdtem. A poloskák összegyűltek a priznices ruha szegélyénél és csíptek. Anyám sokat küzdött ellenük. Márta akkor se jött be soha. Apám néha följött beszélgetni, aranyos és kedves volt, és kérdezte, hogy jobban vagyok-e? Jobban vagy, jobban nézel ki! – unszolt. – Ezen bosszankodtam, mert úgy éreztem, hogy *lassan* javulok. Az ember rosszul van, küszködik a betegséggel, unja, de ha azt mondják; jobban vagy, jobban nézel ki – tudja, hogy hazudnak, s ez dühítő. (Most, hogy haldoklókkal foglalkozom, ezeknek a tapasztalatoknak nagy hasznát veszem. Persze, azért néha rá kell mosolyogni a betegre és azt mondani, hogy na, jobban van – de kivételes pillanatokban és kivételes mosollyal.)

Lassan elmúlt a nyár, kezdtem talpra állni, és mivel Magyarvalkóra akkor már nem engedtek, készültem az orvosira. Akkor kijött a lakásunkra Hun Nándor és lebeszélte, azt mondta, hogy nem való ezzel a tönkrement fizikummal orvosira menni, nem fogom bírni. Elkésérített – beiratkoztam a pszichológiára.

De elhatároztam, hogy még évkezdés előtt felkeresem Jánost. Anyámék kétségbe voltak esve. Hun Nándor és a többi orvos azt mondta, ez istenkísértés. Nem volt könnyű az elhatározásomról lebeszélni.

Tiletnek hívták azt a kis fekete cicát, amelyik egy régi fényképemen a vállamon ül (ott van a fénykép a Miklós íróasztala melletti könyvespolcon). Ezt a cicát meneküléskor nem tudtam kire hagyni, és az utolsó percben a szomszéd házmesterre bíztam, komoly összeget adva érte, hogy vigyázzon rá, etesse. Végül is valahogy Biciékhez került. Tilet, az aranyos, kedves Tilet, aki olyan csodálatos volt – Miklós is megírta egyik novellájában –, tudta, hogy melyik délben hánykor végzek az iskolában, és ott várt a kapu tetején, szombaton tudta, hogy 12-kor érkezem, hogy vasárnap nincs iskola, tudta, hogy mikor van tornaóra és akkor tovább maradok – szóval Tilet a kapu tetején ült, és mikor beléptem, a vállamra ugrott. Tiletel bújócskázni is lehetett. Tiletel a fák ágai között játszottunk. Vagy ő bújt el és én kerestem, vagy mindketten, vagy én bújtam el és ő keresett. De ugyanúgy a lakásban is. Milyen játékos volt!

Mikor Erzsi, a székely cselédünk föl akart mondani – anyámmal mindig összeütközései voltak –, apám magasabb fizetést ígért neki, s ő azt mondta: „Tartsák meg a pénzüket, nem kell nekem, csak a kisasszony és a macska miatt maradok.”

Húsz év múlva Erzsi Kolozsvárt meglátogatta anyámat, és nézte a csészéket: „Nahát, ebből van még? azt hittem, hogy mind eltörtem őket.”

Később, egyszer nálunk járt Pesten. Sírt. Élete legboldogabb évei azok voltak, amiket nálunk töltött, mondta anyámnak. Volt egy kertünk szilvafákkal és víkendházzal a Szamos partján –, ott álltam a fák alatt, fehérrel hímzett kék ruhámban, és jött János, és álltam, és mosolyogtam, és vártam – azt a képet ő sose fogja elfelejteni.

Nem emlékszem, hogy valaha ott álltam volna, Jánosra várva, de lehet, hogy ott is találkoztunk. Sokszor kinn volt Irénke, Erzsi, én, krumplit vetettünk el, a háborúban a virágoskertekben mindenüvé haszonnövényt kellett ültetni. Csakhogy végül kevesebb krumplit ástunk ki, mint amennyit elvetettünk. Ott kapáltuk együtt Erzsivel a krumplit.

Erzsi is hűséges természetű volt, én is. Valószínűleg ezért szerettük egymást. Azt a hírt kapta, hogy meghalt a vőlegénye. Kiment vasárnap a sétaterre, hazajött, és sírva elmondta nekem. Hozzátette: De nem hiszem, nem hiszem! Azt mondják, látták, hogy meghalt, de nem hiszem. – A fiú tényleg hazakerült, jóval később. Aztán elvette feleségül, ütötte-verte, részeges volt, agyvérzést kapott, Erzsi pelenkázta, fürdette, majd gyászolta. Együtt él a lányával, az is rosszul bánik vele, alkoholista lett, szült egy szívbeteg unokát.

„Soha, sehol nem volt nekem olyan jó, mint maguknál. De akkor nem tudtam” – mondta Erzsi. – Pedig háború volt, de a front még távol, és mi szerelmes fiatal lányok voltunk. – Én sem tudtam, hogy boldog voltam.

Van egy kis négyszögletes térítóm, kockákból szöve, minden sima kockában egy kicsi virághímzés. Ezt a hímzést Erzsi készítette. Még most is megvan. Ez a terítő túlélte a háborút, az ő házasságát, az én házasságomat Jánossal. A jóisten tudja, mire használtam. Időnként uzsonnára terítettem vele? vagy kenyeret pakoltam bele?

Mégis beiratkoztam az egyetemre. Mielőtt megkezdődött volna, még a nyáron megismertem Harsányi Zimrát, valamelyik haláltáborból került elő kopaszra nyírva, akkor kezdett kinőni a haja. Kinn lakott valahol a Szamos-parton két fiúval, akik szintén lágerből kerültek elő. Voltam náluk egyszer. Aztán valami történt, és külön költöztek. Zimrával együtt jártunk az egyetemre, Benedek István tanított bennünket. Zimra írni akart, és odaadta az írásait Benedeknek. Benedek elolvasta és közölte velünk, hogy Zimra tehetségtelen, meg fogja neki mondani. Behívta a szobájába, hosszasan tárgyalt vele, aztán kijött, kért valakitől egy tiszta zsebkendőt, bevitte. Tíz perc múlva megint kijött, megint kért zsebkendőt, bevitte. Zimra kisírt szemmel került elő, visszaszolgáltatta a zsebkendőket és egy darabig abbahagyta az írást.

Később Bukarestben befutott, híres drámaíró lett – vonalas darabokkal –, de aztán megbukott, vagy megirtózott, esetleg fordítva. Átjött Magyarországra, majd Nyugatra ment, nyomát vesztettem. Azt mondta, mielőtt elment: „Romániában születtem, nőnek és magyar zsidónak. Ennél nagyobb szerencsétlenség már nem érhet.”

A Kossuth Lajos utcában megismertem egy asszonyt, aki magához vette az egyik fiút Zimra két barátja közül, hogy a meghalt fia helyett legyen, akit gondozzon. Az beteg volt, cukorbeteg, rá is szorult az ápolásra. Ez az asszony meghallotta, hogy nekem valahova fürdőre kéne mennem, csöndbe, pihenni a betegségem után, de nincs rá pénzem, s a postaládába bedobott egy borítékot, ráírva a nevem, benne kétszázezer lej. Infláció volt, de akkor is óriási összeg. Nem tudom, miért gondoltam, hogy az az asszony küldte, de utóbb kiderült, hogy ő volt. Felületesen ismertem, azt hiszem, a fiúkról kért egyszer grafológiai véleményt. Az, hogy ő, akinek a fia lágerben halt meg, így tudott adni – egy keresztény nőnek, aki hozzá képest védett volt –, az iszonyaton, ami még akkor is belém kövült, először tudott valamit oldani.

Ebből a pénzből nyár végén lementem Vízaknára. Ott pihentem, rendbe jöttem, úgy iratkoztam be az egyetemre.

A Bolyai Egyetemre, amelyik akkor született. Ugyanis a Ferenc József Tudományegyetemet abban az évben elvették a románok.

A Bolyai Egyetem a Fürdő utcában, a sétater háta mögött, egy volt líceum épületében nyílt meg. Eleinte ládákon ültünk, aztán kaptunk padokat. Tizenhatan jártunk pszichológiára az első évfolyamra. Lekerült Benedek István, Benedek Marcellt hallgattuk, Harkai Schiller Pált.

Senkinek nem volt semmije. Emlékszem, hogy Benedek Istvánéknak lapítót és tányértörlőket adtam kölesönbe, Harkai Schiller Pálnak – aki aztán később kiment Amerikába, sízés közben nekifutott egy fának és szétverte a fejét – kínai teáskészletet, és a különleges, szép tejforraló edényt, amit még Rózsika nénemtől kaptam nászajándékba (olyan volt, mint egy kis csöbör, kívülről ezüstözött, belülről fehér zománc). Így adogattuk össze egyetemi tanárainknak az apróságokat, hogy élni tudjanak.

Erdélyt Romániának ítélték. Ez számunkra olyan csapás volt, hogy az emberek napokig depressziósak voltak, fájt a fejük, szédültek, hányingerük volt, nem tudtak enni, volt, aki berekedt és nem tudott beszélni, mások hasmenést, szorulást kaptak. Olyan csapás volt, amit nehezen tudtunk elviselni. De aztán próbáltunk talpra állni, próbáltunk élni...

EPILOGUS

A Szamos-parti víkendháznak már a helyét sem találjuk, lakónegyed épült oda, panelházakkal. Mind egyformák, eltéved közöttük az ember. Eltűntek a fák és a föld is.

Nemcsak a sírokat és a sírköveket vették el a Házsongárdi temetőben, hanem a fákat is kivágták a sírkertünkben. Egy világ ért véget. Bennem is.

A harcok elülte után, 45-ben, átszöktem a határon Erdélyből, Jánost meglátogatni. Politikai fogolyként együtt volt háziőrizetben Veress Lajossal, s Lakatos Gézával, az utolsó háborús magyar miniszterelnökkel, aki megkísérelte a kiugrást – az ország számára – a világégésből.

Majd, hogy kiszabadult, beszöktettem Erdélybe Jánost, de hiába akartunk maradni, menekülnünk kellett. Magyar állampolgárnak nem adtak munkavállalási engedélyt, sem útlevelet idejönni. Soha nem jutott volna eszembe Erdélyt elhagyni – miatta jöttem át. És itt folytatta ugyanazt, elzárta magát tőlem, nők után futott, nem adott haza pénzt, alig szólt hozzám. Mintha nem is volnék.

Egy téli este mentünk a Ráday utcában az albérleti szoba felé, ahol együtt laktunk Mamival. Havazott, nagy pelyhekben – mint annyiszor a háború utolsó évében is. Az egyik ház sarkából vasrúd állott ki. (Most is látom, ha lehunyom a szemem, mint a kályha sarkát.) „Látod? arra akasztom fel magam, ha elhagysz” – mondta.

Elhagytam, mert szerettem, és tudtam, hogy végem van, ha mellette maradok. Olyan volt, mint mikor az ember odanyújtja a fél karját: vágjátok le, mert ha nem, elüszkösödik az egész testem.

És valóban, hogy elhagytam, megkönnyebbültem. Jött Miklós, bennem pedig ott volt a halálos betegség, amiből ő hozott vissza az életbe. Három évig feküdtem. – Jánost elfelejtettem, eltűnt, elsüllyedt bennem.

Ő viszont soha máshoz nem tudott kötődni. Következő feleségével pár hétig élt együtt.

Mikor meghalt, úgy körülvett a családja és Mamika, mintha még mindig én volnék a felesége. Akkor tudtam meg, hogy utolsó verseit is nekem írta. De késve, hiába. Bennem megszűnt, olyan mélyre süllyedt, hogy ezen a halála sem változtatott. Nem is értettem, hová lett a nagy szerelem?

Húsz év múlva azt álmodtam, hogy jön és magával akar vinni. Én tiltakozom, hogy más felesége vagyok, nem mehetek és nem is akarok. De jött, napokon át megjelent álmomban, és követelőzött. Végül már dulakodtunk. És ekkor fölszakadt bennem valami – mint mikor megpattan a jég, és feltör a víz –, megint jelen volt az ébrenlétemben. Persze másként, de emlékeztem mindenre, nem is a házasság éveire, inkább arra, ami előtte volt, a szerelemre.

Az eredmény: már nem merek elhagyni senkit.

De elhagynak őket. Anna néni, Mamikám, Gábor bácsi, Anyám, Apám, Irénke, Egon – mind meghaltak. Barátaim sora lépett át a másik dimenzióba. Most ötven év múltán, ahogy a diktatúrák is pusztulnak, Erdély újból vajúdik, úgy látom háborús házasságomat, mint a világtörténelem falára festett magánfreskót.

Szépirodalmi Könyvkiadó
Felelős vezető
Szalai Sándor mb. igazgató
A kiadvány a Gyomai Kner Nyomda Kft.–ben
készült Gyomaendrődön, 1991-ben / Munkaszám 409
Felelős vezető Szász Imre ügyvezető igazgató

Felelős szerkesztő Márványi Judit
Műszaki vezető Szabó György István
Művészeti szerkesztő Kiss Marianne
Műszaki szerkesztő Kapitány Ágnes
A fedélterv Esterházy Gitta munkája,
Man Ray fotójának felhasználásával
A szerző portréját Nádas Péter készítette
Készült 9,88 (A/5) ív terjedelemben
Sz4963-h-9192

ISBN 963 15 43072

